

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РЕБЕНОК ВАЛЕНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477)"1600-1622":930.2(438)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО 1600–1622 РОКІВ У ПРАЦЯХ КРАКІВСЬКОЇ І
ВАРШАВСЬКОЇ ІСТОРИЧНИХ ШКІЛ**

спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник –
Луняк Євген Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Ніжин – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Джерела та історіографія проблеми.....	19
1.2. Теоретико-методологічні засади вивчення наукових шкіл	28
РОЗДІЛ 2. СПІЛЬНЕ Й ВІДМІННЕ: ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ, КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ, СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ КРАКІВСЬКОЇ ТА ВАРШАВСЬКОЇ ШКІЛ.....	48
2.1. Краківська і варшавська історичні школи на тлі епохи.....	48
2.2. Єдність протилежностей: краківська і варшавська школи.....	67
РОЗДІЛ 3. КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА	82
3.1. Українське козацтво XVII ст. в синтезі Ю. Шуйського «Історія Польщі відповідно до останніх досліджень».....	82
3.2. Козацтво початку XVII ст. в «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського	101
3.3. С. Смолька і С. Тарновський – два погляди на українських козаків	112
РОЗДІЛ 4. ВАРШАВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА.....	131
4.1. Історія українських козаків 1600–1622 рр. у науковому доробку Т. Корзона	131
4.2. Козацька проблематика початку XVII ст. у працях О. Яблоновського	148
4.3. В. Смоленський – історіографічна оцінка краківської школи і його погляди на історію українських козаків	165
ВИСНОВКИ	188
СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	193
ДОДАТКИ.....	232

АНОТАЦІЯ

Ребенок В.В. Українське козацтво 1600–1622 років у працях краківської і варшавської історичних шкіл. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» підготована в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя. Захист здійснюється в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Дрогобич, 2019.

У дисертації вперше досліджено історію українських козаків 1600–1622 рр. у польській класичній історіографії другої половини XIX – початку XX ст., репрезентованої, перш за все, науковцями краківської та варшавської історичних шкіл. Дисертантом був зроблений особливий акцент на аналізі поглядів та наукових оцінок історії українського козацтва, в першу чергу, початку XVII ст. у наукових доробках досліджуваних польських науковців.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» містить аналіз архівних та історіографічних матеріалів, використаних при написанні дисертаційної роботи, висвітлено в загальних рисах стан розробки досліджуваної наукової проблематики, визначені та обґрунтовані основні теоретико-методологічні підходи щодо вивчення теми, окреслено чіткий категоріально-понятійний апарат, використаний у процесі роботи над дисертацією.

У підрозділі 1.1 «Джерела та історіографія проблеми» було проаналізовано джерельну базу дисертаційного дослідження: друковані наукові, біографічні та історико-публіцистичні праці польських істориків XIX – початку XX ст. краківського та варшавського наукових осередків. Завдяки аналізу джерельної бази вдалося з'ясувати особливості висвітлення історії козацтва початку XVII ст. у працях провідних представників досліджуваних шкіл.

Використано й висвітлено новий масив архівних матеріалів, дотичних до життя і діяльності істориків краківської та варшавської історичних шкіл, їхніх суспільно-політичних поглядів. Зокрема, досліджено матеріали «Варшавського цензурного

комітету», архівні матеріали «Міністерства освіти і віросповідання Австро-Угорської імперії», офіційну документацію «Центральної влади освіти Королівства Польського», особисті та дисертаційні документи істориків у фондах архіву Ягеллонського університету, наукову спадщину та особисті документи В. Смоленського в архівах Бібліотеки ім. Зелінських Плоцького наукового товариства. Використання комплексу архівних матеріалів дозволило дослідити умови, в яких наукові школи формувалися, розвивалися та функціонували.

Дисертантом визначено і охарактеризовано основні етапи та особливості історіографії досліджуваного питання. На основі аналізу історіографічних праць було відзначено здобутки і продемонстровано прогалини в сучасній історіографії стосовно вивчення історії досліджуваних наукових шкіл.

У підрозділі 1.2 «Теоретико-методологічні засади вивчення наукових шкіл» автором визначено, що теоретичною основою для дисертаційного дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методологічні підходи, необхідні у процесі вивчення історіографічної тематики. Під час опрацювання теми застосовувалися принципи історизму, об'єктивності, спадкоємності. Дисертація ґрунтується на ключових методах історіографічного дослідження – історіографічному аналізі та історіографічному синтезі. Використовувався культурологічний підхід у вивченні теми. Нами застосовувалися також такі спеціальні історичні методи, як історико-хронологічний, історико-порівняльний, порівняльно-текстологічний, статистичний, біографічний, просопографічний. Ця методологія дала змогу максимально розкрити дисертаційну тематику, використати і ввести до наукового обігу архівні матеріали, друковані історіографічні джерела. У підрозділі вивчено проблему застосування поняття «позитивіст» стосовно представників краківської та варшавської наукових шкіл з огляду на їхнє ставлення до позитивістської філософії, історіософії та методології.

У другому розділі «Спільне й відмінне: політичні погляди, концептуальні положення, світоглядні основи краківської та варшавської шкіл» висвітлено в загальних рисах стан розробки досліджуваної наукової проблематики, визначені та обґрунтовані основні теоретико-методологічні підходи вивчення теми. У розділі

представлено колективний портрет учених краківської і варшавської шкіл, проаналізовано їхні спільні та відмінні риси в науковій діяльності, політичних поглядах та суспільному житті.

Викладені в підрозділі 2.1 «Краківська і варшавська історичні школи на тлі епохи» матеріали дозволили створити узагальнений колективний портрет учених краківської та варшавської історичних шкіл на тлі суспільно-політичних процесів та умов, які склалися на теренах колишньої польсько-литовської держави в другій половині XIX ст. у межах Російської (Варшава) та Австро-Угорської (Краків) імперій. Автором відзначено поступові та діаметрально протилежні зміни в розвитку освіти, науки у варшавському освітньому окрузі та на теренах Галичини, які сформувалися після Січневого повстання.

У підрозділі 2.2 «Єдність протилежностей: краківська і варшавська школи» проаналізовано концептуальні засади наукового доробку представників краківської та варшавської історичних шкіл. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що обидві наукові школи є результатами суспільно-політичних умов життя польського народу у складі Російської та Австро-Угорської імперій, вони були своєрідними виразниками пасивного руху опору польської інтелігенції, перш за все, проти агресивної русифікації і ліберального германоцентризму (особливо в науці). Їх можна назвати провідниками польського народу, які повертали йому власну напівзабуту історію та сприяли зміцненню національної самоідентифікації, посилювали моральний дух тогочасних поляків. Наукові концепції шкіл відрізнялися залежно від специфіки порядків, які впроваджувалися на територіях, підконтрольних окремим імперіям. Однак загалом песимістичні погляди «краківців» загалом не суперечили теорії «відродження в занепаді» оптимістичних «варшавців».

Третій розділ «Краківська історична школа» складається з трьох підрозділів, у кожному з яких висвітлено життя і діяльність провідних представників краківської наукової школи. Досліджено історію українських козаків 1600–1622 рр. у наукових та політично-історичних доробках Ю. Шуйського, М. Бобжинського, С. Тарновського та С. Смольки.

У підрозділі 3.1 «Українське козацтво початку XVII ст. в синтезі Ю. Шуйського “Історія Польщі відповідно до останніх досліджень”» проаналізовано основну працю одного із фундаторів краківської школи, професора філософського факультету й ректора Ягеллонського університету Ю. Шуйського (1835–1883), висвітлено його погляди на українське козацтво початку XVII ст. та особу видатного козацького гетьмана цієї доби П. Конашевича-Сагайдачного.

Підрозділ 3.2 «Козацтво початку XVII ст. в “Нарисі історії Польщі” М. Бобжинського» відображає історію козацтва у висвітленні представника молодшого покоління краківської історичної школи, історика польського та німецького права, професора й декана юридичного факультету Ягеллонського університету, відомого суспільно-політичного діяча Галичини кінця XIX – початку XX ст. М. Бобжинського (1849–1935).

У третьому підрозділі «С. Смолька і С. Тарновський – два погляди на українських козаків» досліджено наукові доробки та проаналізовано погляди на історію українського козацтва, зокрема, початку XVII ст., двох видатних представників молодшого та старшого покоління краківської історичної школи, професорів і ректорів Ягеллонського університету – С. Смольки (1854–1924) та С. Тарновського (1837–1917).

У четвертому розділі «Варшавська історична школа» зосереджено увагу на вивченні життя і діяльності представників варшавської наукової школи та їхніх ключових історичних працях, в яких відображено погляди досліджуваних науковців на українське козацтво 1600-1622 рр.

Перший підрозділ четвертого розділу «Історія українських козаків 1600–1622 рр. у науковому доробку Т. Корзона» присвячений вивченню життя та оцінці наукових здобутків видатного польського історика варшавської історичної школи Т. Корзона (1839–1919). Особливий акцент у підрозділі був зроблений на аналізі однієї із перших узагальнюючих праць з польської військової історії «Історія воєн та військової справи в Польщі», в якій значна увага приділялась саме українським козакам XIV–XVII ст.

У підрозділі 4.2 «Козацька проблематика початку XVII ст. у працях О. Яблоновського» проаналізовано життя і наукові здобутки знаного польського історика, нерозривно пов'язаного з варшавським історичним середовищем та варшавською науковою школою О. Яблоновського (1829–1913), який був одним із тих небагатьох польських науковців другої половини XIX – початку XX ст., які приділяли значну увагу саме вивченню історії козацтва в контексті вивчення історії І Речі Посполитої.

В останньому підрозділі дисертаційної роботи 4.3 «В. Смоленський – історіографічна оцінка краківської школи і його погляди на історію українських козаків» було досліджено біографію провідного представника варшавської наукової школи, професора Варшавського університету (з 1919 р.) – В. Смоленського (1851–1926) та проаналізовано його оцінку педагогічно-дидактичних і наукових досягнень краківської історичної школи, висвітлено погляди на історію українських козаків другої половини XVI – початку XVII ст.

Отже, у дисертаційному дослідженні було проаналізовано погляди польських учених щодо українських козаків, встановлено місце і значення історії українського козацтва в наукових доробках представників краківської та варшавської наукових шкіл. З'ясовано залежність висвітлення історії козацтва від особи дослідника, досліджуваної епохи та персоналій, які діяли в цю епоху (наприклад, ставлення до П. Сагайдачного і Б. Хмельницького значно різнилося).

Ключові слова: історіографія, історична школа, Краків, Варшава, козацтво, П. Сагайдачний, молдавські походи, Москва, Цецора, Хотин, позитивізм.

ANNOTATION

Rebenok V. V. Ukrainian Cossacks of 1600-1622 in the works of the Krakow and Warsaw historical schools. – *On the rights of manuscript*.

This thesis was prepared to obtain PhD degree in History, specialty 07.00.06 “Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines” in Nizhyn Mykola Gogol State University. The defence will be held in Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2019.

The dissertation is a pioneering research of the Ukrainian Cossacks of 1600-1622 through the lens of the Polish classical historiography of the late 19th and early 20th century, primarily on the basis of the Krakow and Warsaw historical schools. A special emphasis is put on the analysis of scientific opinions and studies of the history of Ukrainian Cossacks, mainly the beginning of 17th century, in the scientific discourses of Polish scholars.

The first unit – “Historiography, Source Study and Methodological Research” contains the analysis of the collected archival and historiographic materials. It also describes in general terms the current state of the issues as well as the main theoretical and methodological approaches. A specific terms apparatus applied in this work is being provided.

Chapter 1.1 “The Source Materials and the Historiographic Issues” deals with the analysis of the source data of the dissertation, primarily the published scientific and biographic materials, as well as public articles of Polish historians of Krakow and Warsaw scientific schools of the late 19th and early 20th century. Thus the information obtained has provided a useful insight into the problem of depicting the Cossacks history of the early 17th century in the Polish academic world.

The author has used a new massive volume of materials that is relevant to the findings of the Krakow and Warsaw scholars and their socio-political views. Among the studied data there are the materials of “Warsaw Censor Committee”, “Ministry of Education and Creed of Austrian and Austrian-Hungarian Empire”, the official documentary of “The Central Power of the Poland Kingdom’s Education”, personal and thesis documents of historians in the archival funds of Jagiellonian University, the scientific heritage and

personal documents of V. Smolensky in the Zelinsky Library archives of the Plock Scientific Society. Study of the archival materials helped to further the understanding of the environment in which the mentioned scientific societies had been forming and developing.

The chapter provides the definition and detailed characteristic of the main stages and peculiarities of the studied historiography; it also acknowledges the achievements and identifies gaps in modern historiography while considering the history of the studied scientific schools.

In Chapter 1.2 “Theoretical-methodological principles of studying the scientific schools (methodology, specific terms apparatus and positivism in scientific approaches)” the theoretical basis of the thesis is examined, primarily the general scientific and specific methodological approaches, which are required for studying the historiographic issues. The author has applied the historicism, objectivism and succession principles, as well as cultural approach. The dissertation is based on the key methods of historiographic research – the historiographic synthesis and analysis. Such specific methods as historical-comparative, comparative-textual, statistical, biographical, and prosopographical have been used. This methodology helps to reveal the topic of the dissertation, as well as to introduce new archival documents and published historiographic sources into science. The chapter provides the issue of defining the notion “positivism” in relations to the representatives of the Krakow and Warsaw schools through the in regards of their attitude towards positive philosophy, historiography and methodology.

In the second unit “Common and Specific: political views, methodological approaches and outlook basis of the Krakow and Warsaw scientific schools” the current state of research is being described, and the main theoretical –methodological approaches in studying the issue are put forward. The unit deals with the collective portrait of the Krakow and Warsaw scientific schools’ academicians and provides the deep analysis of their common and specific features in their studies, political views and social life.

The materials depicted in chapter 2.1 “Krakow and Warsaw historical schools amidst the epoch” helped to create the general collective portrait of the Krakow and Warsaw academicians in the context of social and political processes and the conditions which

had been formed in the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth during the second part of the 19th century in frames of Russian (Warsaw) and Austro-Hungarian (Krakow) empires. The author points out the gradual antipodal changes in education and science development in the Warsaw educational district of Halychyna, that had been formed after the January Uprising.

In chapter 2.2 “Unity of Opposites: Krakow and Warsaw schools” the conceptual background of the scientific heritage of the Krakow and Warsaw school representatives has been analyzed. The performed analysis demonstrates that both scientific schools are the results of social-political life of the Polish people as part of Russian and Austro-Hungarian empires. To some extent they expressed the passive resistance movement of the Polish intelligentsia against the aggressive russification and liberal centrism (mainly in science). They can be regarded as the guides of their people, who were returning its almost forgotten history and provided the consolidation of national self-identity, as well as they strengthened the morale of Polish people. The scientific concepts of the schools differed due to specific rules that had been imposed in the territories controlled by separate empires. But in general, the pessimistic views of the “Krakowers” didn’t contradict the theory of “the Revival in Decline” by the optimistic “Warsawers”.

The third unit “The Krakow Historical School” consists of three chapters. Each chapter illustrates the life and activity of the leading representatives of the Krakow scientific school. The Ukrainian Cossacks history of 1600–1622 has been studied in scientific and political-historical works of Y. Shuisky, M. Bobzhynsky, S. Tarnavsky and S. Smolka.

The chapter 3.1 “the Ukrainian Cossacks of the early 17th century in the generalizing Shuisky’s work “the History of Poland Due to the Recent Research”” provides the analysis of the main work of the Krakow school’s founder, a professor of philosophical faculty and the rector of Jagiellonian University Y. Shuisky (1835–1883). His views on the Ukrainian Cossacks of 17th century and the personality of the outstanding Cossacks’ hetman of that epoch P. Konashevych-Sagaidachny have been put forward.

The chapter 3.2 “The Cossacks of the early 17th century in “The Outlines of the History of Poland” by M. Bobzhynsky” depicts the Cossacks history through the

conception of M. Bobzhynsky – a younger generation representative of the Krakow historical school, a historian of Polish and German law, a professor and dean of the Law Faculty in Jagiellonian University, a well-known social and political activist in Halychyna in late 19th and early 20th century (1849–1935).

The third chapter 3.3 “S. Smolk and S. Tarnovsky – two views on the Ukrainian Cossacks” considers scientific achievements of two representatives of younger and older generations of the Krakow historical school, professors and rectors of Jagiellonian University S. Smolka (1854–1924) and S. Tarnavsky (1837–1917), and analyses their views on the history of Ukrainian Cossacks of 17th century.

The fourth unit “The Warsaw Historical School” studies the life and activity of the representatives of the Warsaw scientific school and their key historical works, which depict the views of the scientists on the Ukrainian Cossacks of 1600–1622.

The first chapter “The History of the Ukrainian Cossacks of 1600–1622 in T. Korzon’s scientific studies” is concerned with the description of life and scientific attainments of an outstanding Polish historian T. Korzon (1839–1919) who represented the Warsaw historian school. Special emphasis is put on the analysis of the first generalizing work on Polish military history “The History of Wars and Military Affairs in Poland”, which was largely relevant to the history of the Ukrainian Cossacks of 16th and 17th century.

Chapter 4.2 “The Cossack Issues of the early 17th century in the Works of O. Yablonovsky” attempts to analyze biography and scientific heritage of an eminent scientist O. Yablonovsky (1829–1913) whose views were formed in the environment of the Warsaw Scientific School. O. Yablonsky was one of the few Polish academicians of the late 19th and early 20th century, who paid close attention to the study of the history of the Cossacks in terms of Polish-Lithuanian Commonwealth.

The last chapter of the dissertation 4.3 “V. Smolensky – the historiographic validity of the Krakow school and his views on the history of the Ukrainian Cossacks” regards the biography of the leading representative of the Warsaw scientific school, a professor of Warsaw University (since 1919) V. Smolensky (1851–1826). His opinion on the pedagogical-didactical and scientific achievements of the Krakow historian school has

been analyzed as well as his views on the history of the Ukrainian Cossacks of the late 16th and early 17th century have been illustrated.

In summary, the dissertation research provides a comprehensive analysis of the views of the studied Polish scientists concerning the Ukrainian Cossacks, primarily the account of history of the Ukrainian Cossacks in the scientific works of the representatives of the Krakow and Warsaw scientific schools. It shows a direct correlation between illustrating the history and the personality of a researcher themselves, as well as the studied epoch and its personalities (the attitude towards P. Sagaydachny and B. Khmelnytsky differs significantly).

Key words: historiography, historical school, Krakow, Warsaw, Cossacks, P. Sagaydachny, Moldavian Campaign, Moscow, Cecora, Khotyn, positivism.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в фахових наукових виданнях України

1. Ребенок В. В. Чернігово-Сіверщина та українське козацтво за Лжедмитра І у висвітленні Сергія Платонова. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2016. Вип. 9. С. 421–425.
2. Ребенок В. В. Фонди польської дореволюційної літератури ХІХ – початку ХХ ст. у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2017. Вип. 23 (26). С. 115–125.
3. Ребенок В. В. Польські історичні стародруки ХІХ – початку ХХ ст. у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2017. Вип. 10. С. 302–305.
4. Ребенок В. В. Українське козацтво початку ХVІІ ст. у «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Спецвипуск. С. 56–60.
5. Ребенок В. В. Українська козащина початку ХVІІ ст. у історичних дослідженнях Т. Корзона (з дореволюційних фондів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2018. Вип. 26 (29). С. 31–38.
6. Ребенок В. В. Українська козащина початку ХVІІ ст. у висвітленні «песимістичної» краківської школи. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Спецвипуск. С. 73–77.
7. Ребенок В. В. Праці вчених краківської та варшавської історичних шкіл в складі полоністичного зібрання ХІХ – початку ХХ ст. бібліотечного фонду Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2019. Вип. 12. С. 70–73.

Статті у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних

8. Rebenok V. V. Ukrainian Cossacks in the battle of Tsetsora and the Khotyn war in scientific works of Józef Szujski. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2018. Вип. 9. С. 27–35. (Web of Science (Emerging Sources Citation Index))

Розділ у колективній монографії

9. Ребенко В. В. Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю.Шуйський і Т.Корзон). *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* / за ред. В. Тельвака, Л. Лазурко та П. Серженги. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 117–125.

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена глобалізаційними процесами у східноєвропейському науковому просторі. Українська історична наука, не будучи ізольованою від світового розвитку гуманітарних наук, потребує врахування в ході проведення наукових досліджень історії та історіографічного контексту сусідніх країн. Особливого значення в цій царині набуває саме польська класична історіографія, яка мала беззаперечний вплив на розвиток української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Важливе місце в науковому дискурсі цього періоду відігравали саме провідні польські історіографічні школи – краківська і варшавська. Виняткове значення має їхній науковий доробок з історії українського козацтва 1600–1622 рр. – унікального періоду активної польсько-української військової співпраці.

На сьогоднішній день в польській та українській історіографіях фактично відсутні праці, присвячені вивченню історії українського козацтва початку XVII ст. представниками цих знаних співтовариств польських істориків. У дисертаційній роботі вперше здійснено комплексне історіографічне дослідження та детальне висвітлення зазначеної проблематики.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами й темами. Дисертаційне дослідження є частиною науково-дослідної роботи кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – «Актуальні проблеми соціальної історії України» (номер державної реєстрації 0115U005450).

Об'єктом дослідження є польська історіографія другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – наукові студії з історії українського козацтва 1600–1622 рр. у працях учених з кола краківської та варшавської наукових шкіл.

Метою дослідження є встановлення особливостей і значення творчості представників краківської і варшавської наукових шкіл у вивченні історії українського козацтва 1600–1622 рр.

Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- з'ясувати ступінь розробки теми в історичній науці та визначити методологічні підстави дослідження;
- створити порівняльний колективний портрет науковців краківської та варшавської історичних шкіл на тлі епохи, визначити спільне й відмінне в їхніх суспільно-політичних і наукових позиціях;
- окреслити коло польських науковців, які в досліджуваний період спеціалізувалися на історії українського козацтва, зокрема, 1600–1622 рр.;
- охарактеризувати фактори, які вплинули на специфіку висвітлення історії українських козаків у працях польських науковців;
- з'ясувати інтерпретаційні моделі та оціночні судження у висвітленні історії українського козацтва початку XVII ст. представниками краківської і варшавської наукових шкіл.

Хронологічні межі. За нижню хронологічну межу обрано поразку Січневого повстання 1864 р., коли відбувся переворот в інтелектуальній сфері польського суспільства, який визначив початок боротьби за незалежність опосередкованим способом, через історію, завдяки формуванню нової історичної свідомості поляків. Нижня межа обумовлена початком утворення як краківської, так і варшавської історичних шкіл у руслі філософії позитивізму, розквіт якої бере свій початок саме із середини 60-х рр. XIX ст. У часовому вимірі дослідження доведене до 1918 р. Ця дата є загальноприйнятою в польській історичній науці для окреслення кінця одного з провідних періодів розвитку національної історіографії. Щодо історії українського козацтва, то нами був обраний унікальний період українсько-польської військової співпраці 1600–1622 рр., у подіях якого прихована генеза багатьох військово-політичних подій середини XVII ст. Основний акцент у дисертаційному дослідженні зроблено на висвітленні у польській історіографії участі козаків у молдавських походах, Великій Смуті в Московії, облозі Москви 1618 р., битві під Цецорою 1620 р. та Хотинській війні 1621 р. Цей період завершується зі смертю видатного козацького гетьмана початку XVII ст. Петра Сагайдачного – ключової особи досліджуваної доби.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій, головним чином увага зосереджена на основних центрах розвитку польської історичної думки – Кракові та Варшаві.

Наукова новизна. У дисертації вперше проаналізовано історію українського козацтва 1600–1622 рр. у висвітленні провідних представників польської класичної історіографії другої половини XIX – початку XX ст., репрезентованої науковцями краківської та варшавської історичних шкіл. Визначено польських істориків зазначеного періоду, які приділили значну увагу історії українського козацтва вказаного періоду. Реконструйовано інтерпретаційні моделі та оціночні судження польських науковців щодо українських козаків початку XVII ст. Уперше віднайдено й розглянуто новий масив архівних матеріалів, дотичних до життя та діяльності істориків краківської і варшавської шкіл. Серед них зокрема й такі, що проливають світло на рецензування польської наукової літератури другої половини XIX – початку XX ст. Варшавським цензурним комітетом та розкривають специфіку функціонування краківського і варшавського історичних середовищ.

Практичне застосування результатів дисертації. Історичні та історіографічні матеріали, подані у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у процесі підготовки навчального курсу, присвяченого історичній думці України та Польщі, методичних та навчальних посібників для семінарських занять з польської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. та історії українських козаків 1600–1622 рр. для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані в дослідженнях з української, зокрема, козакознавчої тематики в польській класичній історіографії.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації відображено в доповідях на наукових конференціях різного рівня: Міжнародна науково-практична конференція «IV Спаські читання» (Ніжин–Батурин, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Україна між Польщею та Росією» (Київ, 2016); Шістнадцята науково-практична конференція «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2017); Науково-практична конференція «Перші щорічні козацькі читання

пам'яті Володимира Кривошеї» (Київ, 2017); Науково-практична конференція «Другі щорічні козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (Київ, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «V Спаські читання» (Ніжин, 2018); Міжнародна наукова конференція «Спільна спадщина. Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи XIX і XX ст.» (Дрогобич, 2018); Науково-практична конференція «Треті щорічні козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (Київ, 2019).

Також апробацію основних результатів дисертаційного дослідження у вигляді написання кваліфікаційної роботи було здійснено під керівництвом доктора П. Кроля в Інституті історії Варшавського університету протягом річного наукового стажування в Республіці Польща за стипендіальною програмою для молодих науковців від польського уряду з 1 вересня 2017 по 30 липня 2018 р. та під час доповіді, виголошеної на семінарі професора Колумбійського університету Дж. Міцгеля на XXIX-ій Східній літній школі Варшавського університету у липні 2019 р.

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 9 наукових публікаціях, у тому числі: сім – у фахових виданнях України, одна – у виданні, що індексується в міжнародній наукометричній базі даних Web of Science (Emerging Sources Citation Index), а також 1 розділ у колективній монографії.

Структура дисертації зумовлена предметом і об'єктом дослідження, метою та дослідницькими завданнями. Дисертація містить вступ, чотири розділи і десять підрозділів, висновки та список використаних джерел і літератури, додатки. Загальний обсяг роботи становить 267 сторінок, текст основної частини – 192 сторінки, додатки – 36 сторінок. Список використаних джерел і літератури становить 516 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Джерела та історіографія проблеми

Основу джерельної бази нашого дисертаційного дослідження становлять проаналізовані друковані та частково рукописні наукові, біографічні, публіцистичні тексти польських істориків другої половини XIX – початку XX ст.

Основну частину джерельної бази, відповідно до інформативної наповненості відносно історії українського козацтва, можна умовно поділити на три групи: загальну, тематичну та історіографічну. До першої групи ввійшли праці, присвячені загалом історії Польщі, які мали широке коло читачів. З-поміж таких праць нас насамперед цікавлять узагальнюючі, синтетичні праці, на сторінках яких знаходимо висвітлення та інтерпретацію історії українського козацтва й польсько-козацьких стосунків. До таких праць відносимо книги одного з фундаторів краківської історичної школи, ксьондза В. Калінки («Якою була давня Польща» (1848)), праці іншого творця школи Ю. Шуйського (чотирьохтомна «Історія Польщі» (1861–1866), «Марія Мнішек і обоє самозванці» (1876), «Історія Польщі змістовні оповіді дванадцять книг» (1880)), М. Бобжинського («Нарис історії Польщі» (1877)), провідного історика варшавської історичної школи В. Смоленського («Історія польського народу» (1897)), Т. Корзона (тритомна «Історія воєн і військової справи в Польщі» (1912)).

До другої групи відносимо праці, в яких козацька тематика є головною або однією з головних. Такі дослідження репрезентує науковий доробок Олександра Яблоновського. Зокрема, його синтетична праця «Історія південної Русі до занепаду Речі Посполитої» (1912) та зібрання козакознавчо-українознавчих статей у семитомному збірнику «Pisma Alexandra Jablonowskiego» (1910–1913). Умовно до цієї групи відносимо працю С. Смольки «Грюнвальд і Берестечко» (1910), в якій вчений значну увагу приділяв українським козакам, а також політично-історичний нарис С. Тарновського «Про Русь та Русинів» (1891).

До третьої групи належать критичні рецензії на історичні праці, аналітичні розвідки спадщини досліджуваних учених, нариси їхнього життя і діяльності, історіографічні праці. Такими є праці Ю. Шуйського «Декілька зауважень щодо “Нарису історії Польщі” М. Бобжинського» (1879), біографічні нариси С. Тарновського «Молоді роки Шуйського» (1892) та «Шкільні роки Шуйського» (1885), Ф. Золля «Список наукових, літературних і політичних праць Ю.Шуйського...» (1884), Б. Дембіньського «Шуйський і його історична синтеза» (1908), Т. Корзона «Помилки нашої історіографії в будуванні польської історії» (1890), рецензія В. Калінки «Про книжку М. Бобжинського “Нарис історії Польщі”» (1879), С. Зкжевського «Міхал Бобжинський. Проба характеристики історика» (1935), «Станіслав Смолька: спогади» (1924), В. Смоленського «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле» (1886), «Місце Валеріана Калінки в польській історіографії» (1887), «Умови наукової праці в колишньому Королівстві Польському в період російської реакції на Січневе повстання» (1923) та ін.

Окремою, але дуже важливою групою джерел варто вважати архівні матеріали, дотичні до життя і діяльності вчених досліджуваного періоду, отримані в результаті опрацювання нами спеціалізованих архівних зібрань Національної бібліотеки у Варшаві, бібліотеки Варшавського університету, бібліотеки ім. Зелінських Плоцького наукового товариства, каталогів та фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві (далі АГАД), каталогів та фондів архіву Ягеллонського університету, архіву Бібліотеки Ягеллонського університету. Особливо важливими для нашого дослідження є архіви Бібліотеки ім. Зелінських Плоцького наукового товариства, в якому зберігається наукова спадщина та особисті документи В. Смоленського [21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 33]. В архівних фондах Національної бібліотеки у Варшаві та бібліотеки Ягеллонського університету було віднайдено кореспонденцію і особисті записи провідних істориків краківської і варшавської історичних шкіл – Ю. Шуйського, Т. Корзона, М. Бобжинського [18; 19; 20; 42; 43; 44; 45; 46; 47]. Фонди АГАД у Варшаві містять важливі матеріали до історії історіографії досліджуваного питання в звітах «Варшавського цензурного

комітету», справах «Міністерства освіти і віросповідання Австро-Угорської імперії», офіційній документації «Центральної влади освіти Королівства Польського» [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. У фондах архіву Ягеллонського університету були опрацьовані особисті та габілітаційні течки Ю. Шуйського, С. Смольки, М. Бобжинського, протоколи засідання вченого сенату університету та філософсько факультету, пов'язані з життям і діяльністю вчених [34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41].

Варто відзначити, що на сьогоднішній день комплексна, узагальнююча праця, присвячена українським козакам 1600–1622 рр. у польській класичній історіографії, як в українській, так і в польській історичній науці, відсутня. Наявна невелика кількість статей і монографій, присвячених дотичній тематиці або загалом з історії козацтва з акцентом на подіях доби Б. Хмельницького і пізнішого часу, але вони не можуть заповнити прогалини у висвітленні історіографії українських козаків у військово-політичних подіях початку XVII ст. Наприклад, безпосередньо дослідженням історії України й українських козаків у працях польських істориків періоду формування класичної польської історіографії займається сучасна львівська дослідниця Оксана Руда. На особливу увагу заслуговує її солідна монографія «Українські козаки в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст.», видана 2010 р. у Львові [154]. Однак аналіз зазначеної праці дозволяє стверджувати, що дослідження О. Рудої, незважаючи на новизну і ґрунтовність, не може претендувати на комплексність та всебічність висвітлення питання. З огляду на те, що дослідниця у своїй праці не акцентує уваги на військових подіях і детально не аналізує військову історію українських козаків 1600–1622 рр. у польській історіографії, зокрема, стосовно молдавських походів, війни зі Швецією за Інфляндію, польсько-московської війни, битви під Цецорою та Хотиним у відповідних розділах монографії.

Науковців краківської та варшавської історичних шкіл у своїх роботах досліджували тією або іншою мірою такі сучасні українські вчені, як П. Антонюк-Кисіль [61], О. Аркуша [65], О. Богданина [71], М. Вітенко [78], І. Гирич [79; 80; 81; 82; 83], Т. Гриневич [90; 91], Л. Зашкільняк [101; 102; 103; 104], О. Кіян [108;

109], А. Кучеренко [120], Л. Лаврук [121], Л. Лазурко [122;123], В. Маслак [127], В. Масненко [128;129], Л. Мосійчук [138], В. Педич [177], О. Руда [152; 153; 154; 155; 156; 157], Г. Савчук [158], Є. Сінкевич [165; 166; 167; 168; 169], В. Тельвак [174; 175; 176; 177], І. Чорновол [179; 180], О. Юрчук [187], І. Ярмошик [191; 192] та ін.

До польської класичної історіографії ХІХ ст. зверталися у своїх працях відомі козакознавці, знавці старопольської літератури та історіографії: В. Брехуненко [72; 73; 74], Д. Вирський [75; 76; 77], В. Горобець [84; 85; 86; 87], О. Гуржій [96], В. Кривошея [111], Іг. Кривошея [112; 113], Ір. Кривошея [114; 115], П. Кулаковський [118; 119], С. Леп'явко [124; 125], Є. Луняк [126], Ю. Мицик [133; 134; 135; 136; 137], В. Пилипенко [147], С. Плохій [148], П. Сас [159; 160; 161; 162], В. Смолій і В. Степанков [170; 171; 172], Т. Чухліб [180; 181; 182], В. Щербак [183; 184; 185], Н. Яковенко [188; 189] та ін.

Основна література, використана нами в дослідженні, присвячена історії розвитку польського історіописання ХІХ – початку ХХ ст. На підставі наукових доробків сучасних польських істориків та класичної історіографії будемо розглядати основні тенденції формування, розвитку історичних шкіл на території колишньої Речі Посполитої, а також проаналізуємо головні наукові праці провідних представників досліджуваних шкіл, в яких наявні сюжети з козацької історії. Одним із перших оцінив науковий доробок краківської та варшавської історичних шкіл видатний представник останньої В. Смоленський у праці «Історичні школи Польщі. Головні напрями у поглядах на минуле», 1886 р. видання [431]. Однак, незважаючи на надзвичайно цінні зауваження та ґрунтовність праці, вона хибувала тенденційністю, суб'єктивністю, надмірним критицизмом як щодо краківської, так і стосовно варшавської історичних шкіл. Праця В. Смоленського була виразником поглядів не тільки самого вченого, але й багатьох представників варшавського історичного середовища з подібною історичною орієнтацією.

Важливою для нашого дослідження є праця вроцлавського історика Августа Мосбаха (1817–1884) «Про польське історіописання ХІХ ст.», яка, на думку

А. Грабського, уже на час написання «залишилася на маргінесах головних течій розвитку історіографічної науки» [258,с.19–20]. Однак більш важливо те, як слушно вказував дослідник праць А. Мосбаха Ричард Ергетовський, що він гостро критикував усіх істориків ХІХ ст. і надавав їм оцінки відповідно до своїх специфічних поглядів на польське минуле, які не поділяли більшість науковців того часу [243,с.102–103]. Критеріями наукової оцінки вченого виступали його політичні вподобання і наукові принципи (об'єктивність, антиромантизм, антиклерикалізм, критичність до будь-якої заідеологізованості історії). Виходячи із зазначеного можна стверджувати, що А. Мосбах, симпатизував М. Бобжинському, який за свій «Нарис історії...» піддавався зі всіх сторін нападам противників, проте критикував В. Калінку і Ю. Шуйського з антиклерикально-шляхетських позицій.

У другій половині ХІХ ст. аналіз наукового доробку попередників здійснювався крізь призму використаного ними фактографічного матеріалу і ступеня критичності до джерел, що цілком справедливо називав А. Грабський «симптоматичною» ознакою історіографічного дослідження тієї епохи [258,с.22]. Власне, був наявний лише дріб'язковий фактографічний аналіз праць істориків, завдяки чому польська історіографія набувала поверхового і неглибокого характеру. Цілком показовим у цьому контексті є напрацювання Яна Кароля Кохановського (1869–1949), для якого всі науковці, що видавали свої праці між 1840 і 1870 рр., відзначалися більшою, або меншою «антинауковістю», а «критичний метод був чи мало не цілковито чужим їхнім дослідженням» [303,с.35]. Праці, надруковані вже після цієї дати, на думку вченого, базувалися на засадах «критичного методу» [303,с.36]. Проте вчений ґрунтовно й не аналізував наукових доробків істориків краківської та варшавської шкіл, адже його основна мета полягала в «якнайзагальнішому перегляді наявного польського історіописання» [303,с.44–45].

На межі століть з кризою позитивізму, переходом до нових історичних парадигм і методів, знову активізується ревізіонізм історичної науки, який зумовив нову хвилю критичної рефлексії над історією національної історіографії. Власне, більше можна говорити про переважання історичної рефлексії, ніж проведення

серйозного історичного дослідження. Прикладом подібної рефлексії можна назвати доробок з історії історіографії учня Шимона Аскеназі (1865–1935) Михайла Сокольницького (1880–1967) «Падіння польської історичної думки від Лелевеля до краківської школи» [447], надрукований у 1905 р. А. Грабський піддав цю працю доволі гострій, якщо не сказати нищівній, критиці [258,с.23]. Однак ця праця, перш за все, є відображенням історіографічної думки початку ХХ ст. і важлива завдяки викладеним у ній оціночним судженням стосовно історичних та ідеологічних підвалин краківської наукової школи [447,с.108–114].

Учені кінця ХІХ – початку ХХ ст. висвітлювали історію краківської і варшавської історичних шкіл крізь призму життя і діяльності їх провідних представників, використовуючи біографічні матеріали. Цілком показовими в даному випадку є праці Ш. Аскеназі [199; 200], М. Гандельсмана [263], С. Закжевського [508; 509], С. Естрайхера [244], С. Тарновського [467; 471; 472; 473], що однак не виключало можливості створення ними узагальнюючих історіографічних досліджень, як це було у М. Гандельсмана [262].

У 20–30-х рр. ХХ ст. критиком і дослідником, в першу чергу, краківської наукової школи був В. Конопчинський (1880–1952), який виразив свої погляди стосовно попередніх історіографічних традицій, зокрема, історичних поглядів М. Бобжинського у ряді статей [307].

Справжній резонанс і критику в середовищі польської інтелектуальної еліти міжвоєнного періоду викликав науковий доробок О. Гурки (1887–1955), який своїм ревізіонізмом стосовно понять «оптимізм» і «песимізм» в історичній науці, переоцінці історичних уявлень про польсько-козацькі війни середини ХVІІ ст., створених романом Г. Сінкевича «Вогнем і мечем», посприяв новому переосмисленню здобутків історіографії ХІХ ст., зростанню інтересу науковців до вивчення спадщини краківської і варшавської шкіл [251; 252]. Щоправда, як зазначає Є. Сінкевич, вчений виражав не тільки свої погляди, а йшов у руслі урядової політики [166,с.207].

Погляди, діаметрально протилежні від позиції О. Гурки стосовно краківської історичної школи, виразив ідеолог націонал-демократичного політичного

спрямування часів II Речі Посполитої Р. Дмовський (1864–1939) у своїх роботах «Моральна ліквідація краківської школи» та «Падіння консервативної думки в Польщі» [237].

Цілісне висвітлення краківської і варшавської шкіл було здійснено вже в контексті історії польської історіографії XIX – першої третини XX ст. у колективній праці науковців: Б. Дембінського, О. Галецького, М. Гандельсмана, виданій до VII Міжнародного конгресу історичної науки [236].

Варто відзначити наукову спадщину історика першої половини XX ст., дослідника польської державності та історіографії – Яна Адамуса (1896–1962), який приділяв значну увагу вивченню ідеології «станчиків», науковій спадщині краківської і варшавської шкіл та історіографічним дослідженням того періоду [192; 193; 194; 195; 196].

Після підпорядкування Польщі Радянському Союзу в перехідний період 1944–1948 рр. деякий час ще зберігалась свобода слова і плюралізм думки серед польських істориків. Однак в тематиці тогочасних досліджень вже в цей час була помітна їх поступова переорієнтація, обумовлена суспільно-політичними умовами, яка набула тотального характеру вже наприкінці зазначеного періоду. Дослідження краківської історичної школи гальмуються через консервативний і монархічний характер її ідеології та співпрацю з Австро-Угорською імперією. Натомість на передній план виступають дослідження варшавської школи. Одним із перших даною тематикою займався С. Шреньовський [463], який в контексті дослідження варшавської школи висвітлював і краківську. У цей період також вивченням наукових шкіл займався і К. Тименецький [486; 187; 488].

З кінця 40-х рр. активним дослідженням польської історії та історіографії XIX ст. крізь призму національної свідомості, боротьби за незалежність і відновлення державності займався відомий історик-архівіст С. Кеневич (1907–1992) [248; 299; 300; 301].

Після Другої світової війни провідним істориком історіографії був Маріам Генрік Серейський (1897–1975), який одним із перших створив узагальнюючу синтетичну працю з польської історіографії та, значною мірою, збагатив здобутки

попередників у галузі історіографічних досліджень, зокрема, присвячених історії краківської і варшавської наукових шкіл [411; 412; 413; 414; 415; 269; 270].

У 50-х рр. Д. Редерова і К. Стаховська [397], В. Кжеменьська-Суровецька [334], К. Вика [505] вивчали історичні школи в контексті дослідження краківського історичного середовища за архівними матеріалами та працями його представників. Подібно, але вже в рамках позитивізму, висвітлювала цю тему Ц. Бобінська [214]. У 1954 р. одними з перших у історичній науці середини ХХ ст. проблему висвітлення історії українських козаків у польській історіографії представили Б. Барановський і С. Лібшовська [204].

Переломним моментом для досліджень польської історіографії ХІХ – початку ХХ ст. стають 60-ті рр. Саме з цього часу друкуються перевидання праць краківських і варшавських вчених, створюються спеціалізовані та узагальнюючі праці з історіографії, збірники документів, хрестоматії. До таких напрацювань польських істориків, присвячених вивченню життя і діяльності представників провідних наукових шкіл польської класичної історіографії, відносяться роботи: Г. Барича [207; 208; 209; 210; 211], В. Бартеля [206], Є. Бушка [225; 226], К. Гжибовського [261], М. Кучинського [335], Я. Мрувчинського [369], К. Поклевської [391] та ін.

Особливе значення для розвитку досліджень історичних шкіл мав науковий симпозіум, який відбувся 24–26 листопада 1969 р., приурочений до сторіччя створення кафедри історії Польщі в Ягеллонському університеті, за результатами якого було видано ґрунтовне видання, присвячене дискусіям навколо краківської школи (існувала чи ні) [449]. Саме завдяки симпозіуму розпочався новий виток дослідження краківської і, нерозривно з нею пов'язаної, варшавської школи.

Величезний внесок у дослідження історії краківської та варшавської наукових шкіл зробив учень М.Серейського, один із корифеїв нової польської історії історіографії Анджей Фелікс Грабський (1934–2000) [405]. Історик створив синтетичні узагальнюючі праці з польської історіографії («Нарис історії історіографії», «Історія історіографії») та ряд ґрунтовних статей і розвідок з історії

історичної науки XIX ст., зокрема, стосовно історіософії, наукової спадщини представників як краківської, так і варшавської школи [256; 257; 258; 259; 260].

У 70–80-х рр. різні аспекти історії краківської та варшавської історичних шкіл вивчали такі польські науковці, як А. Баран і З. Баран [203], А. Бохеньський [218], В. Владика [502], Г. Козловська-Сабатовська [236], Й. Крас [328], В. Лазуга [338; 339; 340], А. Скрипек [416].

На особливу увагу заслуговує фундаментальне монографічне дослідження польського історика другої половини XX ст. з наукового осередку в Лодзі Генріка Міхалака (1947–1994), присвячене життю і діяльності Ю.Шуйського, яке проливає світло на особу одного з фундаторів краківської школи [364].

Провідним дослідником польської історії історіографії XIX ст. ще з другої половини 50-х рр. був і надалі залишається видатний польський учений Єжи Матерніцький (нар. 1935). Його внесок у польську й українську історію історіографії складно переоцінити (досліджував львівське історичне середовище та історію Львівського університету [353; 360]).

Учений написав 22 монографічні дослідження та історичні нариси, велику кількість статей, присвячених історіографічній проблематиці, в яких ґрунтовно проаналізував розвиток польської історичної науки та її ключових представників за останні два століття [343; 344; 345; 345; 347; 348; 362]. Історик зосередився, переважно, на малодосліджених темах польської історіографії. До таких тем, зокрема, відноситься варшавське історичне середовище 1832–1869 рр., польська історіографія 1900–1918 рр. Велику увагу вчений приділяв також ґрунтовному аналізу суті і значення варшавської, дещо менше краківської історичних шкіл.

У нашому дослідженні використано науковий доробок сучасних провідних польських істориків, які тією чи іншою мірою досліджували краківську і варшавську історичні школи, – А. Вежбицького [494; 500; 501], М. Вежбицької [492; 493], Т. Вирви [507], Я. Вненка [503], Й. Кольбушевської [304; 305], В. Мармона [342], У. Перковської [389], Г. Слочинського [417; 418; 419; 420], А. Стенпніка [450; 451], А. Точака [482], В. Юлковської [267; 268], А. Чернецької-Габерко [177], К. Блаховської [212], М. Яскульського [285], Й. Шоцького [453;

454], Б. Міцевського [363], Я. Гулевича [274], Р. Вапінського [491], Г. Заморського [512], Й. Вирозуменського [506], К. Дашка [234] та ін.

До історії початку XVII ст. та українських козаків у польській класичній історіографії XIX ст. зверталися у своїх дослідженнях відомі історики та історіографи: К. Бобятинський [69; 70; 213], Т. Богун [219], А. Боровяк [220], М. Гендек [249], М. Дроздовський [249], П. Кроль [116; 117; 333], А. Маєвський [341], Б. Мішкевич [366], М. Нагелський [139; 140; 141; 370; 372; 373; 374], К. Олейник [381], В. Полак [392], А. Пшепюрка [396], Р. Романський [402; 403], В. Серчик [408; 409], М. Франз [246; 247], Т. Хинчевська-Генель [228; 229; 230; 231] та ін.

З-поміж праць цих вчених варто відзначити доробок М. Франза, присвячений українським козакам у польській історіографії [246], та узагальнюючу працю Б. Мішкевича, в якій значна увага приділена, зокрема, військово-історичним дослідженням Т. Корзона [366, с. 84–98].

Аналіз історіографії досліджуваного питання дозволяє зробити висновок про наявність достатньої кількості білих плям та недосліджених історіографічних проблем, зокрема, відносно історії козацтва, не дивлячись на більш ніж сторічний період дослідження історії краківської та варшавської історичних шкіл, солідні наукові праці з цієї теми. Особливо це стосується варшавської історичної школи, оскільки, на відміну від краківської, досі відсутнє її цілісне синтетичне дослідження.

1.2 Теоретико-методологічні засади вивчення наукових шкіл

Основними методами, які застосовувалися нами при дослідженні краківської і варшавської історичних шкіл, були методи конкретного історіографічного аналізу та історіографічного синтезу. Ці методи використовувалися із дотриманням принципів системності, об'єктивності, логічності і дозволили створити цілісну картину досліджуваної теми.

Однією з важливих складових історіографічного аналізу є аналіз соціокультурних передумов розвитку польської історичної науки доби

позитивізму, відповідно до якого було визначено залежність розвитку історичної науки від суспільно-політичних процесів кінця XVIII – першої половини XIX ст. та їхні наслідків. Відзначено специфіку функціонування історичної науки на теренах колишньої Речі Посполитої, беручи до уваги те, якій імперії була підпорядкована конкретна територія (Австро-Угорській чи Російській). Власне, життя і діяльність краківських та варшавських вчених окреслено на тлі епохи, яка обумовлювала їхні погляди та історичні концепції. У Російській імперії на польських учених після Січневого повстання мала величезний вплив цензурна, активна русифікаційна, потужна освітня репресивна політика, яка створювала значні труднощі для розвитку гуманітарних наук, насамперед історії, а в Австрійській імперії із середини 60-х рр., завдяки політиці лібералізації, були створені сприятливі умови для розквіту польської історичної науки. Детальний аналіз зазначених тенденцій дозволив створити образ польської науки у Варшаві та Кракові другої половини XIX ст. Поряд з методом історіографічного аналізу в дослідженні застосовувалися просопографічний та біографічний методи, завдяки яким було створено колективний портрет вчених краківської і варшавської історичних шкіл, використовувалися матеріали про їх життєдіяльність (соціальне походження, освіту, участь у Січневому повстанні, суспільно-політичні та наукові погляди, кар'єру).

Одним із ключових елементів історіографічного аналізу було визначення характеру проблематики історичних досліджень другої половини XIX ст. в наукових доробках представників краківської і варшавської шкіл. Домінуючими залишалися спеціалізовані монографічні дослідження, які набули нового вигляду з розвитком позитивістської методології. Однак поступово на передній план виходять узагальнюючі, синтетичні історичні праці з історії Польщі, викликаючи резонанс у суспільстві й зацікавлення власним минулим. Це було особливо характерним для представників краківської історичної школи.

Під час реалізації історіографічного аналізу нами було вивчено питання впливу на розвиток польської історичної науки, зокрема досліджуваних шкіл, домінуючих історичних концепцій, теорій та наукових міфів XIX ст. До таких варто віднести:

позитивізм, ягеллонський міф (ідеалізації періоду від Кревської до Люблінської унії та акцент на гармонійному співіснуванні різних народів у межах Речі Посполитої [166, с.73–74]), ідею про Річ Посполиту як цивілізаційний форпост Європи проти «варварів» Сходу, історичну концепцію А. Нарушевича, концепцію Ф. Духінського.

Визначальною для польської історіографії другої половини XIX ст. була саме позитивістська філософія, яка визначала розвиток всіх наук цієї доби і, беззаперечно, значно вплинула на польську класичну історіографію. Більш детально про це будемо говорити трохи пізніше. Не менш важливою для цього періоду була історична концепція А. Нарушевича, завдяки якій у XIX ст., власне, з'явилися досліджувані нами краківська і варшавська школи. Перша школа її розвинула і доповнила, а друга гостро критикувала і створила свою концепцію польської історії як антитезу до положень першої. Значний вплив на науковий доробок істориків XIX ст. мав також ягеллонський міф, ревізію якого, певною мірою, здійснив Ю. Шуйський, однак повністю не витіснив його з польської історіографії, а представник другого покоління краківської історичної школи С. Смолька здійснив повернення до нього, роблячи акцент на цивілізаційній місії Речі Посполитої у Східному напрямку [356]. Подібні тенденції були характерні й для інших істориків досліджуваного періоду, погляди яких могли еволюціонувати в напрямі наближення або віддалення від ідей ягеллонського міфу (М. Бобжинський) [362]. Значення міфу також було обумовлено його тісним зв'язком з висвітленням історії польської колонізації «великого степу» та розвитком українських козаків в умовах східного прикордоння Речі Посполитої, що відбивалося на специфіці висвітлення цієї теми краківськими і варшавськими вченими.

Вплив на розвиток польської історичної думки другої половини XIX ст., зокрема, й на представників досліджуваних шкіл, мав польський історик з еміграції Францішек Духінський (1816–1893). Погляди вченого на історичний процес ґрунтувалися на расовій філософії, відповідно до якої він поділяв людство на «арійців» – землеробів і «туранців» – кочовиків. Все прогресивне і позитивне

Ф. Духінський приписував «арійцям», а все погане – кочовикам [126,с.557]. Елементи цієї теорії знайшли своє відображення в науковому доробку представників варшавської історичної школи (Т. Корзона, О. Яблоновського) та краківської (С. Смольки) в контексті висвітлення початкової історії українських козаків.

При застосуванні методу історіографічного синтезу взято за основу культурологічний підхід, відповідно до якого історіографія розглядається як складова частина історії культури польського суспільства. Відповідно до цього комплексним чинником, який відображав основні тенденції епохи та, значною мірою, впливав на розвиток історії історіографії ХІХ ст., виступає саме сфера культури, яка охоплює собою суспільне і повсякденне життя тогочасного польського суспільства (літературу, цензуру, архітектуру, неформальне спілкування інтелігенції). У даному контексті простежується надзвичайно тісний зв'язок між розвитком літератури та історії історіографії. Література ХІХ ст. суттєво впливала на формування і розвиток істориків того періоду. Завдяки літературним творам відбувалася актуалізація нових історичних проблем, звернення до занедбаних і забутих досліджень. Яскравим прикладом впливу літератури на історичну науку стала надрукована протягом 1883–1884 рр. тритомна історична повість Г. Сінкевича «Вогнем і мечем», яка надовго започаткувала своєрідний стереотипний образ українського козацтва у польській літературі та історичній науці. Ця літературна праця викликала величезний резонанс і критику з боку як польської, так і української еліти (варто відзначити детальну рецензію В. Антоновича [58,с.106–134]), повернула жвавий інтерес до українського козацтва, насамперед з польського боку.

Оскільки, як писав Є. Матерніцький, література – це один з основоположних елементів формування уявлень історика, а також важливе джерело позаджерельного знання про людину та її психіку, вона завжди здійснювала значний вплив на стиль, мову, спосіб подачі матеріалу в історичних дослідженнях [351,с.14]. Це особливо помітно у науковому доробку С. Смольки, який був палким

прихильником праць К. Шайнохи і перейняв від нього літературний стиль викладу матеріалу [356,с.93].

Ще більший вплив на розвиток історичної науки та її методології мала сфера інтелектуальної культури досліджуваної епохи. Насамперед величезний вплив здійснювала філософія, суспільна думка окремих гуманітарних дисциплін (соціології, економіки, психології) і деяких природничих наук (математики, біології). Зміни в методології та наукових підходах тих галузей викликали зміни й в історичній науці, надаючи їй нові імпульси для ряду внутрішніх перетворень.

При дослідженні краківського і варшавського історичних середовищ, як і будь-яких інших, поряд із безпосереднім вивченням напрацювань учених, використовуючи порівняльно-текстологічний аналіз, важливо було також дослідити суспільно-політичний та культурний контекст, в якому формувалися особи вчених, видавалися їхні наукові праці. Дослідження зазначених історичних середовищ – це передусім вивчення вузького прошарку міщанства певного професійно-інтелектуального спрямування, яке репрезентувало важливу частину польського суспільства XIX ст. У даному випадку польських істориків – інтелектуальну еліту, пов'язану з Ягеллонським університетом та варшавськими неформальними науковими осередками. Як зазначає А. Точек, «зрозуміти історію історіографії» можливо лише звернувшись до «локального суспільного життя, головним чином, культурного життя, а також актуальної на даний момент політичної ситуації, сподівань та устремлінь» вчених-істориків [482,с.7]. Історіографія другої половини XIX ст. чи не найсильніше була пов'язана з суспільно-політичним життям, підлягала його впливу, але одночасно значною мірою впливала на нього, формуючи польську суспільно думку та виступаючи інтегруючим ядром національної єдності, своєрідним «пасивним» способом збереження польського народу в несприятливих умовах відсутності держави. Тобто можливо говорити про те, що історіографія формувала суспільну свідомість того періоду, а в свою чергу суспільна свідомість під впливом політичних факторів формувала історіографію, відповідно до вимог часу. Подібні тенденції можна простежити у функціонуванні львівського чи краківського історичних середовищ,

які формувалися його представниками і одночасно самі середовища формували своїх членів. Більшість представників краківського і львівського середовищ (варшавське мало в цьому плані значні труднощі з огляду на репресивну політику Російської імперії) користувалися з наданих Краковом і Ягеллонським університетом, Львовом та Львівським університетом можливостей професійного розвитку, використовуючи архівні матеріали, бібліотеки, навчання під керівництвом видатних учених, участь у наукових товариствах, публікації проведених досліджень, подальшу працю в університеті. Одночасно учасники середовища здійснювали значний вклад у розвиток пов'язаних з середовищем інституцій (університету, наукових товариств, архівів, бібліотек), у свою чергу сприяючи формуванню істориків наступного покоління [482,с.8]. Виходячи зі всього зазначеного, цілком закономірно, що історія краківського, варшавського і львівського історичних середовищ включала не тільки науковий вимір, але й поширювалась значною мірою також на суспільний та культурний простір провідних центрів польської науки XIX ст.

Реалізація дослідження обраної нами теми вимагала, в першу чергу, чіткого визначення базових термінів, які використовуються в сучасній польській історіографії, оскільки саме в термінології та визначеннях криються критерії наукової оцінки, аналізу, висвітлення ключових історіографічних явищ досліджуваного періоду. До таких основоположних термінів, завдяки яким ми можемо однозначно сказати, з чим маємо справу, належать такі поняття: «історичне середовище», «історичний осередок», «історична школа», «історіографічна течія». Втім, аналіз наукової літератури показав, що часто такого чіткого окреслення чи навіть методологічного обґрунтування використання того чи іншого поняття, надання йому чіткого визначення у більшості сучасних дослідників історіографії немає. Хоча ця термінологія є загальноновживаною і загальноновизнаною. Тому проблема визначення термінологічної бази дослідження постала і перед нами при вивченні краківського та варшавського науково-дидактичних осередків другої половини XIX ст.

Одним із базових термінів є «історичне середовище» – багатозначне і доволі широке поняття в польській історіографії, якому й досі не надано чіткого окреслення, що в нашому дослідженні є першочерговим завданням. Визначення терміна варто почати з означення, що таке, власне, «середовище» і яким чином воно пов'язане з історією, істориками та їхньою науковою діяльністю. Відповідно до академічного тлумачного словника української мови, термін «середовище» має чотири значення: перше – речовина, тіла, що заповнюють який-небудь простір і мають певні властивості; друге – сукупність умов, у яких проходить життєдіяльність якого-небудь організму; третє – соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини, її оточення; четверте – сукупність людей, пов'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів [163]. Найбільш повно відображають сутність використовуваного в польській історіографії терміну останні два тлумачення. Основоположним для окреслення терміна є саме «сукупність, зв'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів» та «соціально-побутові умови». Однак усе це потребує суттєвих уточнень і корекції, беручи до уваги першу частину терміна «історичне середовище». Тому варто відзначити важливим елементом у термінології «історичне середовище» наявність розвинутої тією чи іншою мірою наукової інфраструктури (бібліотеки, архіви, фахові видання, наукові товариства, університети, місця зібрання місцевої інтелектуальної еліти) та наявність тісно взаємопов'язаної спільноти істориків, яка діяла на чітко визначеній території, користувалася наданими інфраструктурою можливостями (проводили дослідження, займалися навчально-дидактичною діяльністю), одночасно розвиваючи «середовище» своїми ідеями та науковими здобутками [482, с. 8].

Тобто «історичне середовище» – це сукупність істориків, зв'язаних суспільно-політичними умовами життя, специфікою функціонування наукової інфраструктури, які проживали протягом більш чи менш тривалого часу на чітко визначеній території, займаючись науково-дидактичною діяльністю. Відповідно до сформульованого визначення будемо використовувати це поняття у нашому дисертаційному дослідженні.

Подібною є ситуація з поняттям «історичний осередок», яке в польській історичній науці також розуміється доволі широко і неоднозначно, описуючи наукові товариства, університети, академії, редакції наукових часописів, навколо яких гуртувалася інтелектуальна еліта (подібно до Варшави другої пол. XIX ст.) залежно від досліджуваної тематики. У нашому дослідженні поняття «історичного осередку» буде застосовуватися також у контексті висвітлення відповідної тематики. Якщо говоримо про Краків, то «історичний осередок» застосовується до означення сукупності провідних інституцій цього міста: Ягеллонського університету, його філософсько факультету та Академії знань. Коли говоримо про Варшаву, то з огляду на відсутність інституційної опори для польської науки, застосовуємо цей термін щодо редакцій наукових часописів, товариств, частково до неформальних зібрань інтелектуальної еліти, приватних освітніх закладів.

При дослідженні нашої теми постала також потреба визначення понять «течія» і «напря́м» в історичній науці. Відомий дослідник і теоретик української історіографії Я. Калакура дає таке визначення поняття: «течія – це система поглядів на історичний процес, що склалася під впливом певного його історіософського трактування (ліберальна, національно-демократична)» [105, с.93].

Дещо відмінно трактується вченим поняття «напря́м» в історичній науці, хоча ця дефініція тісно пов'язана з визначенням «течія» і разом вони дозволяють створити цілісну теоретичну модель розуміння розвитку історіографічного процесу. Відповідно науковець визначив, що «напря́м в історичній науці тісно ув'язаний з певними методологічними орієнтирами, специфікою розуміння рушійних сил історичного процесу (романтичний, народницький, державницький)» [105, с.93]. Тому, якщо розглядати польську історіографію другої половини XIX ст. відповідно до зазначених термінів, вийде очевидна плутанина через те, що обидва терміни можна застосувати щодо краківської і варшавської історичних шкіл, виразивши окремі аспекти специфіки їх функціонування. Для обох шкіл були характерні погляди, які склалися під впливом певних історіософських трактувань історії (історичних концепцій А. Нарушевича, історичної думки школи Леопольда фон Ранке) та відповідно до певних

методологічних орієнтирів, специфіки розуміння рушійних сил історії (позитивістської методології).

Усталеним у сучасній польській історіографії є застосування щодо краківського і варшавського осередку польської науки періоду позитивізму саме поняття «історична школа», яке, однак, не є повною мірою правомірним з огляду на формальне визначення цього поняття, яке передбачає наявність центральної фігури вчителя-фундатора, прив'язаного до певного наукового центру зі значним гроном учнів, які переймають його методологію, світоглядні позиції, концепції та напрями історичного дослідження. Тому в цьому випадку говорити про варшавських учених як про історичну школу у формальних і жорстко окреслених рамках зазначеного вище означення немає можливості (відсутній фундатор, центральний осередок науки, неформальний характер наукових контактів, різна географія походження). Дещо інша ситуація стосовно краківських істориків, які мають свого фундатора, наукові концептуальні положення та спільну політичну доктрину, що наближає їх до формального визначення з певними, однак суттєвими відмінностями (фундатор не проживав весь час у Кракові, представники школи переважно були вже сформованими особистостями, утворюючи спільноту істориків Ягеллонського університету і не було прямого наставництва між представниками старшого і молодшого покоління, за винятком М. Бобжинського).

Українська історична наука, як справедливо відзначає О. Пестрикова, досі не сформулювала чіткого визначення поняття «наукова школа», яке часто плутається з поняттями «напрямок» та «течія», і не створила належного методологічного обґрунтування [146,с.147]. Зі свого боку провідний польський історик історіографії Є. Матерніцький відзначає специфіку функціонування терміна «історична школа» у польській історичній науці, щоправда, часто в довільній і амбівалентній формі, оскільки кожний польський історик історіографії вкладає в це поняття своє його розуміння, трактування і, виходячи з цього, принагідне наукове обґрунтування досліджуваної проблематики. Тому для одних науковців «історична школа» – це група вчених-істориків, яка виражає подібні концептуальні засади у поглядах на минуле або сукупність фахових дослідників історії, які дотримуються подібної

методології дослідження. Для інших – група істориків, яка дотримується певних ідеологічних чи політичних поглядів, використовує чітко окреслені зразки історичного наративу, мешкає і працює у конкретному науковому осередку чи країні [353,с.25]. Зазначені визначення тією чи іншою мірою відбивають сутність краківської та варшавської шкіл. Однак називати історичною школою всіх істориків, пов'язаних з тим чи іншим науковим осередком, не варто. У таких випадках, на думку Є. Матерніцького, варто вести мову про «історичне або історіографічне середовище» [353,с.25]. Наприклад, цілком визначеними і вже усталеними є представники краківської історичної школи, але відносити до їх грона всіх вчених-викладачів Ягеллонського університету історичного профілю (В. Закжевського, А. Левіцького) чи краківських науковців, які працювали в стінах Академії знань і становили краківське «історичне середовище», не варто з огляду на розбіжність у поглядах на минуле, наукових концепціях з-поміж його представників. Подібною є ситуація з варшавською історичною школою, дискусії щодо персонального її складу не стихають і в наші дні (А. Грабський та Є. Матерніцький виголосили протилежні погляди).

Окреслити і зрозуміти сутність варшавської і краківської наукових шкіл, як історіографічного феномену другої половини XIX ст., дозволяють концептуальні положення, висунуті А. Грабським та Є. Матерніцьким. Тому, коли ми говоримо про краківську чи варшавську історичні школи, то, перш за все, маємо на увазі, як визначав свого часу А. Грабський, історіографічні напрямки, репрезентовані групами варшавських або краківських учених, пов'язаних позитивістською течією в польській історичній науці другої половини XIX ст. [258, с. 272]. Важливими для нашого дослідження є сформульовані Є. Матерніцьким положення, відповідно до яких дефініцію «історична школа» відносно історіографії другої половини XIX – початку XX ст. варто застосовувати лише тоді, коли необхідно виділити центральну спрямованість поглядів істориків на національне минуле (концепція щодо занепаду І Речі Посполитої), або у випадку, коли мова йде про видатних науковців, які змогли згуртувати навколо себе значне грона істориків і значною мірою вплинули на їхню подальшу наукову діяльність [353, с.26].

Виходячи із зазначеного, якщо вважати за визначальне інтегруюче ядро «наукових шкіл» у польській історіографії другої половини XIX ст. створення власної концепції національної історії, то в такому разі за такого підходу поряд з краківською і варшавською школами не можна виділити серед польських істориків Львова «львівську історичну школу», оскільки її представники не створили загальної і спільної для всіх її членів моделі польської історії.

Відповідно до зазначеного, Є. Матерніцкий визначив два типи наукових шкіл: історіософську (політична або ідеологічна доктрина є визначальною) та дидактичну (особа вчителя як носія наукової концепції та наукової спрямованості є центральною, а передача їх учням є обов'язковою). На думку вченого, до історіософських шкіл належать саме варшавська і краківська [353, с.26]. Також комплексно проблему термінологічного визначення «наукової школи» щодо історіографії XIX – XX ст. висвітлили у своїх наукових доробках: В. Гоцуляк [89], В. Заруба [100], О. Кіян [109], Г. Мечніков [130], С. Михальченко [131; 132], А. Остряко [145], К. Шреновська [464].

Багатоаспектність і багатозначність терміна «позитивізм» спричинили неоднозначність його розуміння та застосування в наукових дослідженнях вченими. Ця колізія виникла ще в XIX ст., коли корифеї нової «позитивної філософії» розрізняли концептуальні положення О. Конта, так званий «контизм», і «позитивізм». Британський фундатор позитивізму Г. Спенсер також відкидав зв'язок своїх концептуальних положень з «позитивною» філософією О. Конта, втім віддаючи їй належне високою оцінкою [71, с.7]. Учень батька контизму Е. Літтре розрізняв і відділяв позитивізм від положень, висунутих своїм вчителем, вважаючи його лише «способом» наукового мислення, тобто методом [71, с.7–8].

Вихованець Головної школи у Варшаві, професор Імператорського Варшавського та Львівського університетів, історик літератури П. Хмельовський, коментуючи сприйняття терміну «позитивізм» сучасними йому позитивістами, вказував на те, що «послідовники позитивізму неодноразово говорили собі, що це слово не відображає властивих тому напрямку рис... Для чого це слово, одначе,

прийняли?», відповідь може бути не очевидною і навіть парадоксальною – відсутність кращого відповідника [227,с.66].

У сучасній польській історіографії поширено багато неоднозначних тверджень стосовно термінологічного означення поняття «позитивізм» та його впливу на історичну науку другої половини XIX ст. Це стосується й різноманітних історичних концепцій та методологічних моделей історичного пізнання, які містять елементи або певні твердження, співзвучні однойменній філософії. Крім зазначеного варто додати, що навіть аналіз сучасних історіографічних праць демонструє відсутність одностайності стосовно питання, чи існувала взагалі позитивістська історіографія. Оскільки, як відзначає Й. Кольбушевська, вчені надають історіографічному феномену другої половини XIX ст. часто доволі різноманітні термінологічні визначення: «позитивістська історична школа», «позитивістське історіописання», «позитивістський підхід до історії» [304,с.19–20].

Навіть серед дослідників, які визнають існування історіографії позитивізму, не існує згоди щодо того, як варто її розуміти. Класик польської історії історіографії другої половини XX ст. Є. Топольський висунув три можливі варіанти розуміння позитивізму в контексті історіографії XIX ст. Один із таких можливих варіантів трактування вчений назвав «класичним позитивізмом», започаткований творцями європейської позитивістської філософії: К.-А. де Сен-Сімоном, О. Контом, Дж. Мілом, Г. Спенсером, Е. Махом. Основною особливістю даної філософії була критика ідеалістичної філософії Імануїла Канта. На їхню думку, історія мала докорінно змінитися, перетворитися на таку ж науку, як фізика чи біологія» [485,с.60–62]. Наступний «різновид» позитивізму, виділений Є. Топольським, є позитивізм Леопольда фон Ранке, який значною мірою відрізнявся від класичного, що дало підставу вченому називати його «деформованим позитивізмом» з огляду на його акцент на історії держави. Домінуючою в першій половині XIX ст. моделлю історичного дослідження був зразок саме «Школи Ранке», яка відзначалася фактографічним підходом до проведення дослідження, опираючись на засади критичності та об'єктивності. Ця програма була названа вченим «практичним позитивізмом» [485,с.63–65].

Третє бачення позитивізму в історіографії носить назву «методологічного», який, на думку Є. Топольського, поєднує в собі основні положення «класики» із застосуванням принципів об'єктивності і критики [485,с.65–68].

Іншу точку зору, ніж бачення Є. Топольського, щодо позитивізму в історичній науці, мав А. Грабський, вказуючи на три значення цього терміна: перше – філософська доктрина, друге – позитивізм світогляду і стиль культури, притаманний другій половині XIX ст., третє – філософська орієнтація та методологічні принципи, які визначили відповідний спосіб розуміння і пізнання історії [304,с.22].

Початком позитивізму варто назвати видання шеститомного «Курсу позитивної філософії» протягом 1830–1842 рр. знаменитого французького філософа, основоположника соціології та позитивної філософії О. Конта. Перші відгуки на його роботу в Російській та Австрійській імперіях з'явилися доволі швидко, якщо сказати не миттєво – у 1843–1846 рр. Уже з другої половини 50-х років на теренах колишньої польсько-литовської держави поширюються праці провідних позитивістів, фундаторів «позитивної філософії» – того ж О. Конта і Г. Спенсера. Цей час – 40–50-ті рр. XIX ст., на думку українського історика О. Богдашиної, можна назвати перехідними, вони передували загальному поступу позитивізму в науці Російської імперії [71,с.10].

Важливим у даному контексті для нашого дослідження постає питання ставлення представників краківської і варшавської шкіл до позитивізму і його методології. Особливе місце щодо позитивізму займала краківська наукова школа, з огляду на наявність у її складі двох поколінь. Старше покоління школи, сформоване до поширення позитивізму в Європі, виступало проти його постулатів (Ю. Шуйський) або опиралося на здобутки попередньої епохи Просвітництва (В. Калінка). Для фундатора школи ксьондза В. Калінки було характерне застосування у своїх працях історіософії середньовічного схоластичного провіденціалізму, звернення до наукових ідей А. Нарушевича та дослідження історії крізь призму моралі [293,с.249; 295,с.VIII; 67,с.15].

Однак щодо оцінки джерел він застосовував критичний підхід в їх дослідженні, комплектуванні та застосуванні у своїх роботах, наприклад, у фундаментальному виданні «Чотирьохлітній сейм», де основою були сеймові щоденники. Щодо посилань, то науковець застосовує їх у вигляді приміток до тексту, вказуючи документи (або наукові праці) без конкретних вказівок щодо місця зберігання та детальної інформації про них.

Ю. Шуйський, на відміну від В. Калінки, вченого-практика, відзначався значними методологічними і теоретичними напрацюваннями на ниві критики позитивізму. Вчений розглядав історію як описову науку і принципово заперечував можливість перетворення історії на точну, а спроби це зробити називав «авантюризмом» [258,с.313]. Його теоретичні та методологічні погляди ґрунтувалися на німецькій ідеалістичній філософії та яскравій прокатолицькій позиції. Не у всіх, але у переважній більшості своїх досліджень учений робив посилання на історичні джерела та наукові праці. Зокрема, у брошурі «Хотин і Цецора» посилання відсутні.

У «Історії Польщі...» Ю. Шуйський обмежився лише переліком джерел та історичних напрацювань до кожного висвітленого історичного періоду. Серед переліку наявна значна кількість ключових джерел та історичних праць з історії початку XVII ст. (С. Кобежицький, С. Маскевіч, М. Мархоцький, Я. Собеський, А. Нарушевич) [458,с.100–103].

Молодше покоління (С. Смолька, М. Бобжинський) формувалося вже в умовах загального застосування у науці методології та філософії позитивізму і було, безперечно, її прихильниками, хоча вони і розходилися у своїх поглядах щодо пізнавальних можливостей історичної науки та її методології. М. Бобжинський відкидав характерну для старшого покоління історіософію провіденціалізму та тезу про описовість історії, не заперечував наближення історії до точних наук, але за допомогою протилежних від позитивізму методологічних підходів. На думку вченого, онауковлення історії мало відбутися завдяки застосуванню нею здобутків суспільних і політичних наук, був прихильником соціологізму і методу номотетизму, створеного в руслі неокантівської філософії [258,с.328–329]. Однак в

дослідженні джерел опирався на критичні методи і був «оптимістичним» стосовно відкриття фундаментальних історичних законів. Подібно до Ю. Шуйського, у своєму «Нарисі історії...» подавав перелік літератури, але, на відміну від представника старшого покоління, коротко, без зазначення ключових джерел, відзначивши лише польські дослідження XIX ст. з історії Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. [67,с.113–116].

Стосовно позитивістських поглядів С. Смольки ситуація є ще більш неоднозначною. Історик дотримувався непослідовних, суперечливих поглядів на можливість відкриття історичних законів з пізнішим запереченням такої можливості взагалі та поверненням до визначення історії як описової науки (наближаючись до Ю. Шуйського), що дало підстави А. Грабському говорити про нього як про позитивіста мінімаліста [258,с.339], оскільки вчений дотримувався критичної методології в дослідженні джерел та був тісно пов'язаний з німецькою критичною школою Г. Вайтца, застосовуючи її підходи при вивченні джерел. Тобто він застосовував практично методологію позитивізму, але неохоче займався його теоретичним обґрунтуванням. У своїх дослідженнях використовував або посторінкове посилання («Кейстут і Ягайло») на джерела, або в кінці роботи у відповідних приписах («Унія Литви з Польщею»). Наявні також праці з майже відсутніми посиланнями. Наприклад, розвідка «Грюнвальд і Берестечко» містить тільки три посилання, одне з яких на Л. Кубалю [444, с.9,13].

Щодо варшавської історичної школи, то вона в польській історичній науці часто визначається як позитивістська або школа варшавського позитивізму, що має свої підстави. Якщо гіпотетично припустити, що бути позитивістом у історичній науці другої половини XIX ст. означало прийняти мінімальну програму принципів наукових досліджень, наявну в позитивізмі, відповідно до якої вчений мав зосередитись на фактах і явищах, відкинути будь-які «спекуляції» або інтерпретації стосовно сутності явища, його першопричин. У такому випадку, безперечно, всіх представників варшавської наукової школи варто вважати позитивістами, так само як і представників другого покоління краківської.

Утім, якщо поглянути на приналежність варшавських вчених до позитивізму більш глибоко, то виявиться доволі парадоксальна річ, як писав М. Серейський: «наші історики займали позицію загалом дуже обережну, еkleктичну, невизначену, і не визнавали себе як позитивісти... Не мали ми серед них відповідників ні Бокля, ані Тена чи Лампрехта. Тому коли говоримо про істориків-позитивістів в Польщі, то треба пам'ятати, що зазвичай не було серед них послідовних прихильників того напрямку, а скоріше окремі наближалися до нього і свідомо чи несвідомо частково користувалися його філософією» [421,с.XXI]. Як вказує Й. Кольбушевська, історики варшавської наукової школи, звертаючись до позитивізму, «не турбувалися... про теоретичне обґрунтування нової системи» [304,с.71]. Виголошені думки варшавських вчених стосовно теоретично-методологічних питань позитивізму були надто загальними і мало виразними, більш послідовними та ґрунтовними були противники позитивізму.

Позитивізм представників варшавської школи був тісно пов'язаний з критикою і боротьбою проти продовжувачів романтичної історіографії, ідей, запозичених від просвітництва (краківська школа), традиційної ще з часів середньовіччя історіософії провіденціалізму, істориків-аматорів, які займалися профанацією історичних досліджень. Все це відбувалося в контексті спроби впровадження в життя ідей позитивізму щодо перетворення історії на справжню науку, подібну до природничих чи точних наук.

Для вчених варшавської школи був притаманним на початкових етапах їхнього формування як істориків великий пізнавальний оптимізм, пов'язаний з позитивізмом – віра у відкриття історичною наукою законів історії. Про це нам дозволяють стверджувати праці провідних науковців школи: Т. Корзона, В. Смоленського, А. Павінського, А. Рембовського. Виключенням був С. Лагуна, який відзначався обережністю в цьому питанні і скептичністю, при цьому вказував на те, що «жадане відкриття законів історії неможливе при наявному стані знань» [337,с.328]. Історики школи загалом в науковій практиці з часом відсунули цей постулат на дальній план, зосередившись на фактографічній стороні досліджень. А. Павінський, подібно до інших представників школи, піддавав сумніву загалом

доцільність формулювання законів історії поза професійним дослідженням історичних джерел. В. Смоленський, А. Павінський, Т. Корзон відзначали, що відкриття історичних законів має бути реалізоване у майбутньому, а до того їх існування має прийматися на віру [430,с.300–301;317,с.127;421,с.LXIV–LSV]. Це однозначно показує нам проблему розбіжності між науковою теорією позитивізму та практичною її реалізацією, особливо коли справа йде про науку, в центрі якої стоїть людина, її мотиви, бажання і діяльність. Засобом, який мав забезпечити повну об'єктивність історичного дослідження, стала критична методологія, беручи за зразок природничі й точні науки. Тому на практиці дослідники не займалися відкриттям історичних законів, обмежуючись реконструкцією історичних подій відповідно до причинно-наслідкових зв'язків, встановленням правдивих фактів минулого.

Спільним для варшавських вчених було переконання, що історики можуть завдяки своїм дослідженням об'єктивно і адекватно пізнати, а потім представити для широкого загалу правду про минуле. Виступали проти тенденційності та зовнішнього суспільно-політичного впливу на процес пізнання, представлення результатів наукового дослідження. Застосовуючи індукційний метод, історики «варшавці» за допомогою історичних джерел намагалися виявити факти, які становили елементи минулого для відтворення його правдивої картини. Висунуті твердження науковців верифікувалися шляхом їх підтвердження в джерелах окремими фактами та явищами.

Загалом, як зазначає Й. Кольбушевська, історикам другої половини XIX ст. були відомі і застосовувалися у їхніх дослідженнях новітні методи дослідження: географічно-історичний, порівняльний і статистичний [304,с.75]. Застосування всіх цих методів було характерним саме для Т. Корзона у його провідних працях. Ми можемо про це говорити цілком однозначно, оскільки на відміну від більшості вчених школи, методологію Т. Корзона можна простежити більш виразно. На неї вказує сам автор у вступі до першого тому «Історії воєн та військової справи в Польщі» та на окремих сторінках праці [313,с.5–7,371]. Під час дослідження козацтва історик, наприклад, застосовував статистико-демографічні методи,

визначав причинно-наслідкові зв'язки між всесвітніми економічними та суспільно-політичними процесами на розвиток польської держави кінця XVI – першої третини XVII ст. Вчений у своїй «Історії воєн...» звертався до історичних праць відомих львівських істориків Л. Кубалі і В. Чермака, використовував праці польсько-австрійського історика XVII ст. Еверхарда Вассенберга – історіографа ерцгерцога Леопольда Вільгельма Австрійського та польського короля Владислава IV [314,с.346, 325, 292]. Різносторонність використаних Т. Корзоном наукових опрацювань засвідчують посилання на наукові доробки з української історії: М. Грушевського, В. Антоновича, П. Куліша, В. Доманицького, присвячені історії України та козакам кінця XVI – першої третини XVII ст. [314,с.293, 302, 316]. Це значною мірою характеризує Т. Корзона як принципового і педантичного вченого. В даному контексті це зауваження дуже важливе з огляду на те, що Ю. Шуйський, наприклад, російськомовні наукові опрацювання (джерельні та історичні) майже не згадував, а на українських істориків взагалі не посилався і не відзначав їх в переліку наукової літератури періоду Сигізмунда III. Серед використаних матеріалів з військової історії, зазначених у Т. Корзона, наявна значна кількість джерельних і архівних матеріалів [314,с.6,25–26 ,137,152, 527,395].

А. Павінський у своїх дослідженнях посилався на величезний масив архівних матеріалів з історії Польщі XVI ст., що було не дивно з огляду на його перебування на посаді архівіста та директора історичного архіву у Варшаві. Посилання у його працях посторінкові і доволі детальні, зокрема, в «Казначейство в Польщі та його історія за Стефана Баторія» вказують на різні джерела: ревізійні звіти, метрики, рахункові книги [388,с.4,7–8,19,26,38,52,75].

В даному контексті варто відзначити відмінність О. Яблоновського від названих вчених. У нього відсутні посилання на джерела в узагальнюючій праці «Історія Південної Русі» [275], але в третьому томі зібрань, присвячених переважно історії українських земель у складі Речі Посполитої «Листи О. Яблоновського», у процесі викладу географічно-статистичного матеріалу наявні вказівки на історичні праці

чи джерела, які використовував вчений у круглих дужках подібно до сьогоднішніх наукових стандартів [277, с.23, 25–26, 53, 58–59, 145–146].

Подібну картину можемо спостерігати у другому томі «Листів...», де найбільше інформації з історії українського козацтва, але в тексті роботи часто відсутні точні дані, посилання щодо використаних досліджень чи архівних матеріалів. Перші сторінки взагалі не містять посилань, а лише орієнтовні вказівки на автора чи документ без зазначення його видавничої атрибуції [276, с.1–100]. На наступні 245 сторінок приходить лише 285 посилань (від одного до шести на сторінку). Серед джерел, які автор застосовував, були сеймові конституції, офіційне і неофіційне листування урядників Речі Посполитої, праці К. Шайнохи, П. Куліша, К. Гурського, архівні матеріали, метричні книги [276, с. 66, 196, 44, 65, 70, 123, 154, 262].

Загалом доволі складно визначити методи, якими користувався О. Яблоновський у своїх дослідженнях, однак не виразно проявлялося застосування вченим: порівняльно-текстологічного аналізу джерел (при зверненні до сеймових конституцій в козацькому питанні), історико-географічного методу (при описі історичних областей України у складі Речі Посполитої), статистичного (при ілюстрації військових сил), історико-генетичного (показав розвиток козацтва від виникнення до занепаду). Український дослідник О. Кіян також відзначає, що варшавський вчений одним із перших в польській історичній науці почав при дослідженні історії активно застосовувати здобутки археографії, геральдики, соціальної психології [108, с.65].

Для досліджень провідного історика варшавської історичної школи В. Смоленського було характерно застосування загальнонаукових методів аналізу і синтезу, біографічного (особливо яскраво виразний у його праці, присвяченій В. Калінці), порівняльно-текстологічного (порівняння ранніх і пізніх праць Ю. Шуйського), порівняльного (порівнював науковий доробок вчених краківської школи), генетичного (досліджував еволюцію польської історичної думки). Вчений застосовував посторінкові притекстові посилання на джерела. Втім посилань, зазвичай, не надто багато, наявне цитування назв праць без конкретного посилання

на сторінки. Джерелами в історіографічних дослідженнях були праці істориків, епістолярна спадщина (листи до А. Нарушевича), публікації документів та наукова періодика [431,с.25–26,88–90,123–132]. Стосовно козаків, то однозначно сказати, на які джерела спирався вчений, доволі складно, оскільки в написаних ним підручниках, де розглядалася найбільш виразно історія козацтва у межах історії Речі Посполитої, він викладав тільки основні матеріали, не робив посилань і лише наприкінці підручника видання 1897 р. (під псевдонімом Wł. Grabiec) дав перелік основних узагальнюючих праць XIX ст. з історії Польщі, почавши однак з А. Нарушевича та окремих досліджень щодо періоду Сигізмунда III [254,с.270–273,276].

Викладений вище аналітичний матеріал дозволяє констатувати, що краківська і варшавська історичні школи є унікальним та багатогранним історіографічним явищем польської історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Це явище потребує цілком конкретного термінологічного означення та визначення необхідного для його дослідження термінологічного базису, що нами й було зроблено. Складність і специфіка вивчення тематики показала необхідність створення відповідної системи методології її проведення, звертаючись до системного культурологічного підходу в контексті історіографічного синтезу і аналізу. Дослідження наукового доробку вчених дозволило цілком виразно простежити їхню науково-методологічну еволюцію (від В. Калінки до Т. Корзона) і поступовий перехід до сучасних стандартів наукового апарату вже на початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

СПІЛНЕ Й ВІДМІННЕ: ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ, КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ, СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ КРАКІВСЬКОЇ ТА ВАРШАВСЬКОЇ ШКІЛ

2.1 Краківська і варшавська історичні школи на тлі епохи

Польська історіографія другої половини XIX ст. знаходилася в тісному зв'язку з розвитком політичного, культурного життя Королівства Польського та Галичини доби автономії. Для того, щоб зрозуміти, в яких умовах формувалася польська історіографія того періоду, репрезентована краківською і варшавською історичними школами, треба розглянути й дослідити вплив на неї як освітньої політики Російської імперії (та інших держав, які розділили території Польщі між собою), так й умов інтелектуального та суспільного життя (діяльність наукової інфраструктури на прикладі функціонування бібліотек, архівів, наукових та навчальних закладів). Варшавська історіографія становила інтегральну частину інтелектуального життя Польщі і репрезентувала розвиток польської історіографії в умовах підпорядкованості Російській імперії. З іншого боку, вона була тісно пов'язана загальнопольською історіографією. Тому дослідження про істориків «варшавців» мають доповнюватися відомостями про розвиток польської історіографії на територіях інших держав, розділителів Польщі, зокрема, Австрійської імперії (краківська школа).

Науковці, які належали до краківської історичної школи, народилися в різні роки: Валеріан Калінка (1826–1886), Станіслав Тарновський (1837–1817), Юзеф Шуйський (1835–1883), Станіслав Смолька (1854–1924), Міхал Бобжинський (1849–1935). Відповідно до зазначеного, їх можна умовно поділити на два покоління. Перше покоління – фундатори школи: В. Калінка, Ю. Шуйський, С. Тарновський, які розпочали свою наукову діяльність в переломний для польського суспільства час – 60-ті рр.

Молодше покоління краківських істориків розпочало свою наукову діяльність значно пізніше за фундаторів – у 1873 рр. Саме цього року С. Смолька захистив дисертаційну роботу на тему «Польські хроніки до початку XIV ст.» [38], а

М. Бобжинський – «Про нешавські статuti Казимира Яггелончика» [34; 166, с. 159].

Одним із найстарших за віком фундаторів школи був В. Калінка, який після повстання 1846 р. і знайомства в еміграції 1847 р. з Й. Лелевелем, власне, й розпочав свою наукову діяльність, видавши 1848 р. невелику брошуру «Якою була давня Польща» [294] та історичну працю, яка межувала з публіцистикою «Галичина і Краків під Австрійським пануванням» [293] 1852 р. видання. Ця праця була високо оцінена І. Франком, який з цього приводу у своїх спогадах зазначав про батька краківської школи: «Я висловив о. Калінці своє глибоке пошанування як авторові «Галичини та Кракова під австрійським пануванням», – праці, яку незадовго перед тим читав з великим інтересом» [179, с. 255, 258]. Саме в 1857–1861 рр. В. Калінка у статтях, надрукованих у паризьких «Польських відомостях», сформував свої політичні та історичні погляди, які після 1863 р. будуть розвинуті Ю. Шуйським, маніфестуючи виникнення нової історичної школи [258, с. 304]. Однак ґрунтовні роботи з історії вчений почав друкувати вже після поразки Січневого повстання, яке його глибоко вразило і навернуло до песимістичних поглядів на польське минуле. Вихідною точкою активізації історика на науковому полі було видання його ключової джерелознавчої праці «Останні роки панування Станіслава Августа» 1868 р., у вступі до якої він однозначно виразив свої «песимістичні» погляди на минуле [295, с.V–VX]. Апогею наукова діяльність вченого досягла перед його смертю у 1880–1886 рр., коли вийшла друком фундаментальна праця «Чотирирічний сейм» [290;291;292].

Пізніше розпочав свою наукову діяльність наступний за старшинством фундатор школи – Ю. Шуйський – з видання першого тому фундаментальної праці «Історія Польщі» у 1862 р. [456]. Апогей наукової діяльності краківського історика припадає на кінець 60-х і 70-ті рр.

Подібно до Ю. Шуйського розпочав наукову і викладацьку кар'єру й С. Тарновський, який захистивши 24 березня 1870 р. дисертацію на тему «O Głosie wolnym Leszczyńskiego» [480,с.36], однак він, на відміну від інших «станчиків», відзначався надзвичайно тривалою науковою працею, його провідні дослідження

активно друкувалися й на початку ХХ ст. [468;469;470;471;472]. Тобто краківська історична школа, як історіографічний напрямок, відповідно до принципу старшинства, сформувалася в другій половині 60-х рр. ХІХ ст. (старше покоління – друга половина 60-х, за винятком Ю. Шуйського, а молоде покоління – з 1873 р.). Власне в цей період були надруковані найбільш значні праці більшості представників краківської історичної школи. Однак в даному випадку є деякі особливості. Зокрема, найбільший розвиток наукової діяльності М. Бобжинського припав, як і в старшого покоління (Ю. Шуйського, В. Калінки) на 70-ті – початок 80-х рр., оскільки пізніше історик переважно займався політичною діяльністю [42;43;44; 345, с. 183]. Саме тоді було надруковано його основні праці «Відомості про ухвали пьотрковського з'їзду в 1406 і ... 1407 рр.» 1874 р., «Про закладення вищого і найвищого німецького суду в Замку Краківським» 1875 р., «Польський сейм за Ольбрахта і Олександра» 1876 р., «Нарис історії німецького права» 1876 р. та «Нарис історії Польщі» 1879 р. [421, с. 48]. Найбільше наукових напрацювань у С. Смольки припадає на 80–90-ті рр. («Міешко старий і його століття» 1881 р. [435], «Рік 1386. В п'ятисотлітню річницю» 1886 р. [438], «Кейстуд і Ягайло» 1889 р. [434], «Відношення великих держав до Конституції 3 травня» 1891 р. [440], «Найдавніші пам'ятки литовсько-руського історіописання» 1890 р. [436]). Стосовно С. Тарновського, то він постійно видавав наукові праці з другої половини 60-х рр. до кінця 90-х, а вже пізніше видавав наукові надбання за попередній період.

Схожою, але дещо інакшою в цьому контексті була наукова діяльність представників варшавської історичної школи. Для них було характерним більш розширений часовий діапазон початку і активізації наукової діяльності. Зокрема, Стослав Лагуна (1833–1900) розпочав свою діяльність ще перед Січневим повстанням [337; 421, с. 310]; Адольф Павінський (1840–1896) в 1867 р. [399; 421, с. 395]; Тадеуш Корзон (1839–1918) – у московському університеті з написання кандидатської дисертації із історії права в 1860 р. та активізував свою наукову діяльність вже у 70-х рр., оселившись після заслання у Варшаві [320, с. 143–144; 496, с. 134–136], Олександр Рембовський (1846–1906) від 1873 р. після закінчення

Головної школи у Варшаві та після отримання ступеня доктора філософії в Гейдельберзі [421, с. 445–446; 263, с. 22–24], Владислав Смоленський (1851–1926) з 1876 р., після навчання в Імператорському Варшавському університеті [258, с. 272; 493, с. 3–29; 29, с. 1–3].

Серед варшавських істориків особливо вирізнявся О. Яблоновський, який, будучи приналежним до старшого покоління, розпочав свою наукову діяльність не з видання історичних праць, а з наукових експедицій Східною і Західною Європою протягом 1858–1862 рр. та Азією 1870 р. [311, с. 146–147; 108, с. 61–62; 238, с. 241–243]. Однак його систематична наукова діяльність розпочалась у другій половині 70-х рр. зі спільної з А. Павінським роботи щодо видання історичних джерел XVI ст.

Виступ варшавських істориків як представників історичної школи розпочинається на переломі 70–80-х рр., а період найбільшого наукового розквіту припадає на 80–90-ті рр. XIX ст. У цей проміжок часу було надруковано найбільш значні праці провідних представників варшавської школи. Наприклад, фундаментальні праці А. Павінського, в яких він у межах своїх наукових зацікавлень досліджував також й історію козацтва: «Початки панування в Польщі Стефана Баторія 1575–1577: листи, універсали, інструкції» 1877 р. видання [387, с. 41, 68, 69, 76, 110, 137], «Стефан Баторій під Гданськом в 1576–1577 рр.: листи, універсали, інструкції» 1877 р. видання [386, с. XII, LVIII, 20–21], «Казначейство в Польщі і його історія за Стефана Баторія» 1881 р. видання [388, с. 315, 236], «Молоді роки Сигізмунда Старого» 1893 р. [385].

Більш цілісно, але вкрай коротко, узагальнено і спрощено вчений-архівіст представив історію українського козацтва XVI – початку XVII ст. у межах висвітлення історії Речі Посполитої у синтетичній праці «Історія Польщі» 1880 р. видання [384, с. 146, 165, 214–215, 222].

Пізніше, протягом 1883–1895 років, А. Павінський спільно з О. Яблоновським видавав історичне дослідження «Польща XVI ст. під географічно-статистичним поглядом» [284]. У цей же час у Т. Корзона вийшли друком «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа 1782–1792» в 1887 р. [322–324], «Костюшко» в

1894 р. [310], «Доля і недоля Яна Собеського» в 1898 р. [308] та у В. Смоленського «Шляхта у світлі власних суджень» в 1880 р., «Шляхта у світлі суджень XVIII ст.» у 1881 р., «Кузня Коллонтая» у 1885 р., «Історичні школи в Польщі...» у 1886 р. [429–431; 421, с. 480]. У 70–90-ті рр. також виходять основні праці А. Рембовського: «Про гміну, її організацію та відношення до держави» 1873 р. видання, в якій вчений розглядав ранню історію козацтва в контексті вивчення гміновладдя [401, с. 163], «Ян Остророг і його меморіал: „O prawach Rzeczypospolitej” відносно історії права і політичної науки» 1884 р. видання, «Вищі ізби та новітня аристократія» 1894 р. видання [263, с. 24], «Конфедерація і рокош: порівняння станових конституцій європейських держав з устроєм польської Речі Посполитої» 1895 р. видання [400].

У 80-х роках старше покоління краківської школи переважно відходить у вічність (за винятком С. Тарновського), а молоде навпаки – активізується. Вже на початку XX ст. поступово згасає й наукова діяльність молодшого покоління – М. Бобжинського поглинула остаточно політична діяльність аж до 1924 р. (після чого він відійшов від політики і зайнявся доопрацюванням чергових видань «Нарису...» [166, с. 188–191]), а С. Смолька, не дивлячись на важку хворобу (артрит і нервові виснаження) у 1901–1903 р., поборовши гострі прояви недуги, продовжував наукову діяльність, але вже відійшов від викладання в університеті та й науковий доробок вченого за цей час вже був значно скромніший, ніж у попередні періоди [166, с. 153–154].

На початку нового століття подібно до краківської занепадає й варшавська школа в результаті зміни парадигми історичної науки і нової методології. Передчасно помер А. Павінський (1896), а за ним й С. Лагуна (1900). Представник молодшого покоління О. Рембовський видавав ще історичні джерела, зібрав та опублікував свої статті в тритомному збірнику [258 с. 273]. Найактивнішим у науковому плані на цей час був наймолодший представник школи В. Смоленський, який, крім видання зібрань своїх статей, опублікував ряд нових праць «Конфедерація торговська» 1903 р., «Варшавське міщанство кінця XVIII ст.» 1917 р. [28, арк. 28, 25, 21].

Також у цей час Т. Корзон видав одну із своїх фундаментальних праць, присвячену історії війська «Історія воєн та військової справи в Польщі» 1912 р. [313;314], «Нарис історії торгівлі» 1914 р. [315] та збірник своїх статей і публікацій [317–319]. Як підсумок всієї наукової діяльності, присвяченої південним кордонам Речі Посполитої, в 1913 р. вийшла синтеза О. Яблоновського «Історія Південної Русі...» [275], а перед цим його зібрання основних історичних напрацювань було надруковано у семитомних «Pismach Alexandra Jablonowskiego», виданих у Варшаві протягом 1910–1913 рр. [276;277].

Становлення варшавської історичної школи припало на період після Січневого повстання, коли особливо гостро активізувалась російська репресивна і русифікаторська політика на підконтрольних їй польських землях. У той же час у Кракові і Львові, як і по всій Галичині після надання автономії у 1860 р., почали розвиватися найкращі умови для розвитку польської науки. У Королівстві Польському розвитку науки, освіти і культури створювалися величезні перепони через політичну реакцію на повстання.

Однак з кожним роком умови тільки погіршувалися, як писав у своїх спогадах В. Смоленський: «Катастрофа загрожувала всім науковим галузям. Забезпечувала її реалізована в 1876 р. русифікація судової системи, а від 1895 р. нищівна діяльність куратора варшавського освітнього округу Апухтіна, який із гімназій викинув решту вчителів поляків, до університетів стягнув російську молодь, переважно вихованців православних духовних семінарій і забезпечив їх польськими стипендіями. На допомогу Апухтіну приходила цензура, пасучи народну традицію і турбуючись про польське добро» [430, с. 286; 428, с. 13]. Відповідно до знайдених архівних матеріалів керівником Варшавського освітнього округу була дана негласна вказівка на звільнення, по можливості, всіх викладачів і вчителів польської національності за виключенням тих, які викладали польську мову, будучи її носієм.

Створений на підвалинах ліквідованої Головної школи у Варшаві російський Імператорський Варшавський університет мав вкрай погану репутацію серед польських інтелектуалів, будучи яскравим прикладом культурно-освітньої

русифікаційної політики. Як зазначав Ф. Грабський, навіть на початок ХХ ст. в університеті було менше польських студентів, ніж у ліквідованій наприкінці 60-х рр. Головній школі у Варшаві [258, с. 274]. Особливо негативну реакцію в російської адміністрації викликали соціалісти та представники так званих лівих рухів [9, арк. 45]. Не менш негативна реакція була у них до всього, що стосувалося зміцнення польського національного духу, гордості та любові до своєї вітчизни, що особливо показово демонструють архіви Варшавського цензурного комітету [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Відповідно до архівних матеріалів було встановлено, що рецензуванню підлягали всі друковані видання у Варшаві та варшавському освітньому окрузі відповідно до жорстких правил Цензурного уставу з іноземної цензури, який змінювався протягом всього часу існування імперії. Наприклад, ще з 1864 р. цензурі почали підлягати й фотографії зі списками до заборони [9, арк. 245–247] та листи з-за кордону (указ Вітте від 22 червня 1864 р.) [9, арк. 273–274], а 1885 р. цензорам надійшла вказівка звертати особливу увагу на зміст навчальних книг та підручників [11, арк. 41].

До заборони підлягали вся література та періодичні видання, які пробуджували у поляків патріотичні почуття, описували важкі умови їхнього перебування під російським панування, містили у собі згадки та критичні зауваження щодо Російської імперії чи її політики [10, арк. 55–54, 97; 11, арк. 144; 12, арк. 10–11]. Заборонялась патріотична поезія, твори Ю.Крашевського та Ю.Словацького [8, арк. 42, 45, 88–89]. Навіть молитовники і релігійні книги піддавалися подвійній цензурі, як зі сторони цивільної адміністрації, так і зі сторони відповідних органів церковних установ [9, арк. 93–94]. З молитовників вилучалися молитви проти стихійних і національних бід, за невинно вбитих і в'язнів, звернення до національних святих і мучеників [9]. Рецензувалася також єврейська релігійна література, де змінювалися тексти, пов'язані з сюжетами про єврейську державу і царів, відповідно до імперських вимог. У деяких випадках, якщо доводилося перевіряти велику кількість старовинних єврейських книг у «поганому стані», їх просто знищували, щоб не витратити на це забагато часу і сил [12, арк. 109–111].

Особливо сильно русифікаційну політику відчували гуманітарії, зокрема, історики та літератори, чиї праці піддавалися особливо прискіпливій увазі та цензурі.

Наприклад, твори М. Бобжинського та С. Смольки були переважно дозволені, оскільки твори першого трактувалися цензурою позитивно, з огляду на виголошені автором ідеї самочинності розпаду Польщі, а праці другого – були пов'язані із середньовіччям або всесвітньою історією і не стосувалися Росії та її міжнародної військово-політичної діяльності [8, арк. 5, 82, 90, 98]. Цікаво в цьому контексті, що драматичні твори Ю. Шуйського, присвячені Марії Мнішек, та дві п'єси про Владислава IV були заборонені [8, арк. 83–84]. Така ж доля спіткала і четвертий том його «Історії Польщі...» 1866 р., оскільки в ній Польща відображена «безоружною жертвою руссаго насилія» [9, арк. 95] (Додаток А). Натомість була дозволена до друку лекція «Третя жінка Сигізмунда Августа» 1877 р. [8, арк. 87]. У контексті аналізу діяльності науковців в умовах жорсткої цензури були отримані важливі відомості з архівних матеріалів Варшавського цензурного комітету про те, що було вилучено 45 сторінок з «Історичного нариса» Л. Кубалі 1880 р. (з 185 по 230 с.) [8, арк. 41]. Подібна ситуація відбулася і з першим томом «Внутрішньої історії...» Т. Корзона 1882 р. видання, де було вилучено 19 сторінок з 209 по 225, 453 та 480 [8, арк. 42] (Додаток Б.1). Вилучення сторінок повторилося і з другим томом виданням вже 1883 р., було вилучено з 358 по 366 сторінку [8, арк. 43] (Додаток Б.2). Третій том 1884 р. був надрукований без змін. Забороні підлягали драматичні твори Ю. Словацького 1879–1880 рр. видання (11 назв). Причини цілком очевидні, достатньо поглянути на назви: «Мазепа», «Ламбро – грецький повстанець», «Міндовг...» [8, арк. 88–89]. Теж саме було й з працею В. Калінки «Політика Австрійського двору в справі Конституції 3 травня. Історичне оповідання з часів чотирьохлітнього сейму» 1872 р. видання [8, арк. 37] (Додаток Б.3), де згадувалась подія, пам'ять про яку росіяни хотіли б знищити назавжди. Було заборонено історико-релігійну працю В. Калінки «Про вшанування святих покровителів Польщі» 1883 р. [8, арк. 43], а пізніше дозволено подібну «Значення святих в історії» 1881 р. [8, арк. 45] (Додаток Б.4). Теж цілком показовий факт, який яскраво демонструє репресивну політику імперії, подібно до тих ситуацій,

коли цензура забороняла молитви проти національних бід чи до національних святих. Без змін також були надруковані праці, присвячені чотирьохлітньому сейму, однак не варто забувати про те, що були дозволені вже відредаговані екземпляри [8, арк. 45, 49]. Подібна ситуація досить стандартна, відповідно до неї «виправлені» праці і твори вже дозволялися.

Часто вченим-історикам доводилося друкувати свої праці за кордоном, в Австро-Угорській імперії або в інших європейських країнах. Однак варто відзначити, що лібералізм в Галичині під владою Австрії настав лише в 1860-х рр., а до цього часу, за спогадами В. Калінки, також була не менш жорстка цензура, ніж в Російській імперії. Зокрема, оповідаючи історію створення «Галичини та Кракова під австрійським пануванням», науковець відзначав, що «постала вона таким чином. У 1848–1849 рр. я був разом з Семенським редактором «Часу». Знаєте, які тоді були часи. Бувало, приготуємо стільки матеріалу, щоб вистачило на два номери, дамо до цензури, звідти повертається заледве півномера. За кілька літ таких «випадків» зібрались цілі стоси. Отже, коли я виїжджав з Галичини, то забрав ті матеріали з собою, впорядкував їх і уклав цю книжку» [179, с. 258]. Подібні тенденції були притаманні й Варшавському цензурному комітету. Натомість на теренах Польщі, підконтрольних Російській імперії, дозволялися заборонені в центральних регіонах праці природничо-філософського змісту, зокрема праці Ч. Дарвіна та інші подібні твори. Коментуючи існуючу ситуацію, А. Грабський цілком слушно зауважував, що робилося це російською владою з цілком однозначною метою, щоб дискусії «...навколо нових наукових течій, пов'язаних з позитивістським напрямом, відвернули увагу суспільства від «небезпечних» зацікавлень власними традицією, культурою та історією» [257, с. 275]. Після ліквідації Головної школи у Варшаві польська наука втратила останній науково-освітній центр і з цього часу вона була позбавлена будь-якої державної підтримки. Поки не була створена вже у 1881 р. Каса ім. др. Міановського, покликана підтримати польських науковців у публікації їхніх доробків, забезпечити необхідними ресурсами для проведення наукових досліджень та здійснення наукової діяльності загалом. Однак, як зазначав

В. Смоленський з власного досвіду співпраці з цією необхідною для польської науки організацією, діяла вона в тогочасних умовах обережно, утримувалася від «ризикованих кроків», що зберегло «її існування та діяльність в період терору Гурки і Апухтіна» [430, с. 287]. За таких умов відсутності наукового організаційного осередку у Варшаві вчені зосереджувалися на неформальних і приватних бесідах у приватних помешканнях варшавських інтелектуалів. Серед таких варто відзначити гостинний дім Корзонів, Краузхарів та С. Лагуни, де збиралися провідні гуманітарії Варшави (А. Рембовський, Т. Корзон, М. Гандельсман, Я. Кохановський). Велике значення мали в цьому контексті зібрання в домі Олександра Краузхара (1843–1931) – варшавського адвоката, історика, культурно-освітнього діяча, де збиралася більшість представників школи і, власне, там збиралася вся еліта Варшави. Ось як описувала атмосферу зібрання відома білоруська польськомовна літераторка і учасниця Січневого повстання Еліза Ожешкова (1841–1910): «Салон Краузхарів завдяки освіті та надзвичайно милому характеру господині є одним з найприємніших і найрозсудливіших салонів Варшави. Бувають там євреї і католики, радикальні і ліберальні, мільйонери і убогі, словом: вогонь і вода, а все це утримане господарями в такій досконалій рівновазі, що невтаємничений ані домислити б собі не міг... історії зібраних там людей» [382, с. 86]. Велике значення для розвитку інтелектуального варшавського середовища та історичної школи відігравали у Варшаві так звані «корзонівські середи», організовані Т. Корзоном у неформальній і дружній обстановці [16]. Не дивлячись на те, що, як пише Й. Кольбушевська, вчений був прихильником праці на самоті – це не перешкоджало йому брати участь у культурних заходах і організовувати зібрання варшавської еліти у себе вдома [207, с. 55]. Відгуки сучасників про ці зустрічі були надзвичайно позитивними. Зокрема, у своїх спогадах знаний варшавський історик і соціолог – Болеслав Лімановський (1835–1935) з особливою теплотою описував зібрання варшавської інтелектуальної еліти у будинку Т. Корзона: «...вечором до нього приходили знайомі на чаювання. Завжди більше збиралося коло екс-вигнанців, переважно литовців. Відбувалися гарячі дискусії, в яких сам Корзон брав активну участь...» [336, с. 453].

Учасники «серед» загалом дуже позитивно описували атмосферу, яка панувала в помешканні Корзонів під час «чаювань»: «Хто ж не пам'ятає вечорів середі проведених під його гостинним дахом... Де панувала така приязна і світла атмосфера...» і збирались не тільки «посивілі історики, а також належало до них гроно панянок, колежанок внучок господаря, які уважно прислухались до проводжених допізна розмов» [207, с. 56, 59–60].

Відсутність наукових товариств та академії наук у Варшаві замінили редакції наукових часописів, зокрема, «Варшавська бібліотека», «Перегляд тижневий» «Атенеум», а пізніше редакційний комітет «Великої Загальної Ілюстрованої Енциклопедії». Серед названих часописів займав особливе місце науковий часопис «Атенеум». Його редакція ставила перед собою завдання не тільки популяризації принципу «органічної праці», але й також створення можливості розвитку польської науки. У вступному слові першого номера 1876 р. було відзначено, що видання прагне знайти для співпраці видатні наукові сили, щоб створити щось подібне до польського університету [422]. Особливістю цього наукового видання також було те, що воно мало потужне фінансування, завдяки чому могло платити гарні гонорари (40–50 руб. за сторінку) науковцям за публікацію статей, на відміну від більшості тогочасних часописів, які ледве виплачували мізерні винагороди за публікацію матеріалів [302, с. 19]. Тому досить швидко навколо «Атенеума» зосередилась наукова і літературно-публіцистична еліта, яка пізніше буде називатися «колом Атенеум».

Протилежна ситуація складалася в Галичині, де з другої половини 1860-х рр. утворилися три потужні польські науково-дидактичні осередки – кафедра історії Польщі у Ягеллонському університеті на чолі з Ю. Шуйським (1869), кафедра загальної історії у Львівському університеті (1871) та Академія знань (1872). Власне, виключне значення мала багатогалузева краківська Академія знань, яка з часом стала визначати розвиток науки на теренах всіх польських земель та здобула міжнародне визнання серед наукових установ провідних європейських держав (завдяки активній діяльності представників краківської школи та, перш за все, С. Смольки на посаді першого секретаря Академії знань [208, с. 120–124]).

Історики, які діяли в другій половині XIX ст. у Варшаві, зокрема, й представники варшавської історичної школи були специфічною суспільною групою тогочасної польської інтелігенції, сформованою переважно з декласованої шляхти [258, с. 277]. Подібну картину репрезентували й представники краківської історичної школи.

Також характерно, що більшість представників краківських вчених походили з населених пунктів, близьких до Кракова, на теренах малопольщі (М. Бобжинський народився в Кракові [34; 44], В. Калінка – с. Болеховіце біля Кракова [357, с. 19], Ю. Шуйський – народився в Тарнові, але зі старших класів гімназії мешкав в с. Курданове, поблизу Кракова [478, с. 5, 26; 364, с. 12], С. Смолька – Львові [37; 38]). Тільки С. Тарновський походив з терен підкарпатської Польщі, віддалених від Кракова, проживаючи дитиною у родинному маєтку Диків, неподалік Тарнобжега, який входив до складу Галичини [272, с. 3; 480, с. 18], Старше покоління школи належало переважно до шляхти: Ю. Шуйський походив зі старовинної російсько-польської аристократичної родини [364, с. 11–20], С. Тарновський теж був з шляхетної і давньої родини графів Тарновських [272, с. 3–5]. Однак, на відміну від представників варшавської, у складі краківської школи було трохи більше представників з міщанства (М. Бобжинський та С. Смолька). Щоправда, достеменно не відомо, до якого суспільного стану належав В. Калінка, але, судячи з біографічних нарисів, зі шляхти [473; 357; 363], основу краківської інтелігенції становила саме шляхта та міщанство, все зростаюче кількісно серед інтелектуалів. Тому переважання шляхти було притаманне значною мірою, як це не парадоксально, саме представникам варшавської історичної школи, де серед всіх представників тільки А. Павінський був міщанського походження, а решта – зі збіднілої або, значно рідше, з багатой шляхти (О. Рембовський, О. Яблоновський). Провідний історик та ідеолог школи Т. Корзон вийшов зі старовинного польського шляхетського роду, який в XIX ст. вже втратив свої маєтки та вплив, а його батько був чиновником у Мінську [320, с. 21, 29, 49]. Подібна ситуація була зі Стославом Лагуною – з декласованої шляхти, сином судді Економічного трибуналу [337, с. V] та Владиславом Смоленським – сином дрібного шляхтича з Мазовша [493, с. 7].

Винятковим явищем серед варшавської чи краківської інтелігенції і, зокрема, істориків того часу були представники селянського походження. Наприклад, наприкінці XIX ст. в краківському середовищі, завдяки підтримці С. Смольки, до інтелектуальної еліти увійшли Я. Птасьнік, Ф. Буяк, Ф. Попьолек [208, с. 121, 133; 209, с. 150].

Основу варшавської інтелігенції становила саме шляхта. З огляду на вкрай складні умови розвитку освіти та науки переважна більшість представників варшавської історичної школи були не варшавського походження, але – вихідцями з містечок та сіл на теренах мазовецьких земель Польщі підконтрольних Російській імперії (С. Лагуна – Сандомир [337, с. V], А. Павінський – Згожа [511, с. 9], Т. Корзон – Мінськ [320, с. 3–4], О. Рембовський – Клонов Калішський [421, с. 445; 233, с. 156], В. Смоленський – с. Малих Грабієць [493, с. 7; 29, арк. 1], О. Яблоновський – з с. Газлін біля Гарволіна [108, с. 61; 278, с. 11]). Тобто всі представники варшавської наукової школи були прийдешньою інтелігенцією, яка тривалий час мешкала у Варшаві і займалася науковою та суспільною діяльністю.

Дати народження представників краківської історичної школи розміщувалися між 1826 і 1854 рр., тому старше покоління мало на час повстання від 29 до 37 років, а молодше від 10 до 15 років. Відповідно до зазначених даних всіх представників можна назвати повстанським поколінням. Однак повстанська активність 1863 р. була характерною переважно для старшого покоління. Зокрема, основоположник школи В. Калінка брав участь у Листопадовому повстанні та займався політико-дипломатичною діяльністю в контексті перебування у паризькому осередку польської еміграції «Готелю Ламбер» під час Січневого повстання [357, с. 22–28]. Подібною ситуація була й у С. Тарновського, який, будучи пов'язаним з цим осередком, під час Січневого повстання став членом так званого «Краківського бюро» повстанців, військового відділу «Громадянського комітету східної Галичини», а після придушення повстання був засуджений до ув'язнення на дванадцять років, але завдяки діяльності його брата Яна вийшов на свободу за два роки [480, с. 18]. Останній з представників старшого покоління – Ю. Шуйський – також брав участь у Січневому повстанні, співпрацюючи з

«червоною партією» [152, с. 110–111]. Стосовно участі молодшого покоління, то достовірних відомостей про їхню участь у повстанні немає, на відміну від молодшого покоління «варшавців». Втім з огляду на те, що батько С. Смольки засуджував повстання і вважав його «безумством», то можемо припустити, що він, імовірно, не брав в ньому участі [166, с. 138]. Залишається, однак, відкритим питанням щодо М. Бобжинського, якому на час повстання вже було 15 років, а достовірних відомостей про його повстанську діяльність ми не маємо. Загалом ставлення до Січневого повстання «краківців» було негативним, що особливо виразно проявилось у старшого покоління в політичних маніфестах, опублікованих у «Течці Станчика». Цілком показовою була позиція В. Калінки, який «був від початку його противником (*повстання* – авт.), а свою підтримку «Готелю Ламберт» вважав за серйозну політичну помилку» [357, с. 27–28].

Загалом важливо відзначити, що якщо для старшого покоління програма «станчиків» і песимістичний погляд на історію були ключовим етапом їхнього життя, починаючи від ранніх романтично-демократичних поглядів, змінених потім болісним досвідом повстань, то для молодшого покоління все це було лише початком їхньої подальшої наукової і суспільної активності [258, с. 303].

Дещо інакше виглядали в цьому плані представники варшавської школи. Їхні дати народження розміщувалися між 1829 і 1851 рр., і на час Січневого повстання вони мали від 12 до 35 років. Якщо детально розглянути біографії цих вчених, то можемо цілком однозначно констатувати приналежність їх усіх до покоління повстання, адже вони тією чи іншою мірою брали в ньому участь (за винятком А. Павінського, який відійшов від конспіративної діяльності ще у студентські роки). Зазначений факт мав величезний вплив на їхнє життя, свідомість, погляди, як і подальша поразка повстання. С. Лагуна, який в 1859–1861 рр. був викладачем польського відділу юридичного факультету Петербурзького університету, а потім дворазово відмовлявся від пропозиції увійти до складу кафедри на чолі з Р. Губе в Головній школі у Варшаві, безпосередньо взяв участь у повстанні [337, с. VI–VII]. Будучи заарештованим у 1864 р., С. Лагуна повернувся із заслання до Воронежської губернії у Варшаву лише 25 лютого 1875 р. Т. Корзон за участь у патріотичній

маніфестації 1861 р. в Ковно та знайдені під час обшуку рукописи з «образливими» для імператора словами був засланий до Сибіру, а потім у 1869 р. з дозволу влади прибув до Варшави на постійне проживання [496, с. 134; 320, с. 142]. Аналогічно за конспіративну діяльність у 1863 р. О. Яблоновський був засланий на рік до Керенська [311, с. 146; 278, с. 16].

Навіть молоде покоління майбутньої варшавської історичної школи відзначалося високими патріотичними почуттями та участю в повстанському процесі. О. Рембовський у шістнадцять років, перервавши навчання у гімназії, взяв участь у повстанні [233, с. 157]. Подібна ситуація і у В. Смоленського, який у дванадцять років брав участь у шкільних патріотичних маніфестаціях та бунтах протягом 1861–1863 рр. і прагнув піти до лав повстанців [428, с. 1–4].

Єдиним винятком серед усіх представників школи був А. Павінський, який відзначався іншою позицією стосовно Січневого повстання. Коли ліквідували польський юридичний відділ у Петербурзькому університеті, він продовжив своє навчання в Дорпті. А. Павінський сприймав Січневе повстання вкрай критично і скептично, як знаємо зі спогадів відомого петербурзького адвоката та вченого-юриста В. Спасовича, який поділяв його погляди на те, що Січневе повстання було «найбільшою помилкою» [448, с. 485]. Ставлення та участь представників варшавської історичної науки до Січневого повстання значною мірою вплинуло на їхнє подальше життя. З огляду на лояльність до російської влади та засудження Січневого повстання, лише А. Павінському вдалося зайняти поважне становище у російській системі вищої освіти на посаді викладача спочатку в Головній школі у Варшаві, а потім в Імператорському Варшавському університеті.

Варто також відзначити, що представники варшавської історичної школи суттєво різнилися у своїх політичних поглядах. Virізнявся від більшості представників школи своїми політичними поглядами, як цілком зрозуміло зі ставлення до Січневого повстання, А. Павінський, який був, подібно до представників краківської школи, прихильником «органічної праці» і угодовницького «реалізму», підтримуючи й надалі близькі взаємини зі В. Спасовичем. Вчений був керівником наукового кола, яке групувалося навколо

редакції часопису «Атенеум» і поділяло його суспільно-політичні погляди. Цілком виразно політичні погляди А. Павінського окреслив у особистих спогадах про вченого А. Краузарх, вказуючи на те, що він «Був задекларованим противником всіляких диверсійних, агітаційних прагнень... Усе, чого удалося би досягнути легітимною дорогою в умовах невтручання в сферу загальної політики, знаходило в ньому гарячого і щирого захисника... Був він противником політикоманії настільки, що вплинув на усунення з «Атенеум» навіть рубрики місячних та політичних оглядів і замінив їх на огляди з економічного життя» [332, с. 525]. Однак після поразки повстання та політичних репресій погляди представників варшавської школи дещо змінилися. Цілком показовим у цьому контексті є С. Лагуна, який після повернення із заслання до Варшави відійшов від своїх радикальних поглядів на методи відновлення незалежності польської держави. Однак відповідно до відомостей, отриманих зі спогадів наближеного до нього Ш. Ашкеназі, будучи після всього пережитого вже людиною надзвичайно обережною, С. Лагуна все ж не відкидав боротьби за незалежність своєї держави і не впадав у «песимістичний реалізм», характерний для краківців [200, с. 390–392].

Погляди О. Рембовського, подібно до А. Павінського, стають також все більш поміркованими, з виразним право-ліберальним ухилом, оскільки, як писав А. Грабськи, він після Січневого повстання був уже «людиною статечною і поважною в середовищі варшавських фінансистів та аристократії, створивши відповідний імідж, спирався у своїх суспільно-політичних поглядах на англійську модель капіталізму» [258, с. 280].

Дещо інші суспільно-політичні погляди репрезентували В. Смоленський і Т. Корзон. Після повстанського досвіду їх однозначно не можна віднести до радикально налаштованої інтелігенції, а скоріше до поміркованих лібералів, працюючих на благо суспільства у межах концепції «органічної праці». Однак і вони однозначно відкидали думку про припинення боротьби за свободу і незалежність Польщі. З часом Т. Корзон у своїх політичних поглядах наближається до народно-демократичної партії (ендеків), а його ненависть до Росії зменшується. В. Смоленський теж наближався ідеологічно до ендеків під час

революції 1905 р., але вже під час Першої світової війни доволі гостро і вкрай негативно оцінював як «можливості» об'єднання всіх польських етнічних земель під владою російського царя та надання Польщі права на самоуправління пропонувані маніфестом Миколи II від 1 (14) серпня 1914 р. (який Т. Корзон вітав з великим ентузіазмом), так і відмовлявся від «перспективи» розвивати польську освіту та науку в умовах австро-німецької окупації, про що він повідомив у підпільній пресі в статті «Нехай живі не втрачають надії». Це дало підстави А. Грабському стверджувати, що вчений був з «найменш угодницькою позицією серед усіх представників школи» [258, с. 281].

У Галичині навіть до надання їй автономії у 1860 році умови для отримання освіти та наукової праці були значно кращими, ніж у Королівстві Польському, де відносно прийнятні умови для цього існували тільки в період між повстаннями у Головній школі у Варшаві, адже в інший час «варшавці» піддавалися жорсткій русифікаційній політиці. Тому для представників краківської школи, на відміну від колег у Варшаві, навчання в гімназіях та університетах було цілком доступним. Переважна більшість представників школи навчалася у престижній краківській гімназії св. Анни, яка давала класичну гуманітарну освіту (за винятком С. Смольки, який навчався у Львівській гімназії і надалі у Львівському університеті [36; 37]). Переважно всі представники школи навчалися у Ягеллонському університеті в різні роки та в різних умовах, відповідно до суспільно-політичних змін у Галичині. Так, В. Калінка навчався на юридичному відділі краківського університету протягом 1842–1845 рр. в умовах жорсткої германізації. Спроби вченого отримати ступінь доктора у Брюсселі та Кракові не вдалися [357, с. 20–21]. Подібною ситуація була й з Ю. Шуйським та С. Тарновським, які також навчалися в германізованому університеті (продовжили навчання у Відні) [272, с. 92, 110–116; 479, с. 101–105, 162].

Однак, потрапивши у сприятливі умови завдяки отриманню автономного статусу краю та лібералізації внутрішньої політики Австро-Угорської імперії, вчені отримали ступені й посади в університеті, очоливши кафедри історії Польщі та історії літератури. Інша ситуація була у молодшого покоління, яке потрапило до

університетів на час лібералізації і продовжило навчання за кордоном (С. Смолька – у Гьотінгемі [37; 38], М. Бобжинський – у Страсбурзі [34]), а потім доволі швидко отримали докторські ступені і місця викладачів Ягеллонського університету.

Покоління варшавських істориків, народжених між 1810–1830 рр., не мало вже можливості навчатися на теренах колишньої польської держави у зв'язку із закриттям після Листопадового повстання Королівських Варшавського та Віленського університетів. Вчені цього покоління мусили навчатися у Російській імперії або за кордоном у провідних університетах Австрії та Пруссії. Скажімо, представник варшавської історичної школи Олександр Яблоновський навчався спочатку в імперському університеті св. Володимира в Києві, а потім в Дорпті, Берліні, Парижі, Празі і Відні [311, с. 146–147; 108, с. 61–63]. Однак він був винятком, який підтверджував правило. Історики того покоління переважно навчалися значно менше, ніж перед цим їхні попередники. Коли після Листопадового повстання зникли вищі навчальні заклади, то майбутні науковці їхали на навчання переважно до Російської імперії, менше в західному напрямі, але тепер вже не лише до Австрії чи Пруссії, а й до інших країн Європи. У цей же час поступово змінюється й суспільний склад польських науковців, до декласованої шляхти додається міщанство. Наступні покоління істориків, народжених протягом 1830–1851 р., до яких відноситься більшість представників варшавської історичної школи, отримали вже значно кращу освіту. Навчання для цього покоління зосереджувалося або в Головній школі у Варшаві (О. Рембовський [262, с. 22]), або інших провідних науково-освітніх осередках Російської імперії – Петербурзі (С. Лагуна [337, с. V], А. Павінський [511, с. 13–14]) та Москві (Т. Корзон [18; 496, с. 59]). Деяка частина варшавських істориків продовжувала навчання за кордоном імперії (А. Павінський у Гьотінгемі [511, с. 17–23; 399, с. 195–196], О. Рембовський в Гейдельберзі [262, с. 22; 233, с. 157]). Наймолодший представник школи В. Смоленський навчався лише в Імператорському Варшавському університеті. Освіту представники школи отримували переважно юридичну, за винятком А. Павінського (змушений був для отримання посади викладача у Імператорському

Варшавському університеті захистити дисертаційну роботу в Петербурзі із всесвітньої історії на тему «Полабські слов'яни» [399, с. 201–202]). Пояснення цього цілком очевидне: в умовах тиску русифікаційної політики тільки юридична освіта дозволяла займатися гуманітарною науковою сферою і отримувати хоч якісь заробітки на чиновницьких, адміністративних чи судових посадах. Однак здебільшого вчених не рятувала й юридична освіта. Найкращою доля була у А. Павінського, який був доцентом Головної школи у Варшаві 1868 р., потім професором Імператорського Варшавського університету від 2 червня 1871 р. та архівістом з 10 квітня 1872 р. [511, с. 25–30, 36]. С. Лагуна після заслання до самої смерті працював у редакції наукового часопису «Атенеум», що значною мірою обмежувало можливість його наукової діяльності. Однак учений надрукував на шпальтах часопису досить багато якісних наукових досліджень, завдяки яким був прийнятий до лав почесних членів Академії знань в Кракові від 13 травня 1898 р. [337, с. VII; 305, с. 50]. Дещо іншою ситуація була у О. Рембовського, який після навчання в Гейдельбергу 1869–1873 рр. та роботи на різних посадах у адміністративно-судовій сфері в 1886–1901 рр. став директором Бібліотеки Ординації Красінських [306; 233, с. 157–158].

Т. Корзон, прибувши до Варшави з «9 рублями у кишені» [320, с. 142], заробляв приватними лекціями, у 1875–1886 рр. працював викладачем всесвітньої історії Економічної школи Леопольда фон Кроненберга. Однак був усунутий з посади викладача з політичних мотивів, а тому змушений працювати на залізниці та давати приватні уроки, доки не отримав посаду директора Бібліотеки Ординації Замойських у 1879 р. [258, с. 288; 496, с. 136; 305, с. 33–34, 56–58]. Трохи кращою ситуація була у В. Смоленського, який спочатку працював асесором, потім з 1899 р. радником Скарбової прокуратури і одночасно викладачем історії офіційних та неофіційних, таємних пансіонів [496, с. 143–144; 428, с. 25–27].

Проведений аналіз життя і діяльності представників варшавської і краківської історичних шкіл у межах Російської та Австро-Угорської імперій дозволив констатувати поступальні й відмінні для Варшави та Галичини зміни в розвитку освіти і науки на теренах колишньої польсько-литовської держави, залежно від

суспільно-політичних умов, які формуються після Січневого повстання 1863–1864 рр. (посилена русифікація в Російській імперії та лібералізація в Австрійській). Наукова і суспільна діяльність більшості представників краківської школи припадала на 60-ті – початок 80-х, апогеєм наукового розвитку представників варшавської школи були 80–90-ті рр. Краківська школа, на відміну від опонентів варшавської, загалом засуджувала Січневе повстання, хоча й усі представники старшого покоління брали в ньому участь. Історики варшавської школи були поколінням повстань, яке так чи інакше брало в них участь. Повстання відбилося на їхніх долях доволі негативно, у вигляді заслань і ув'язнень. Обидві школи були сформовані переважно зі збіднілої і рідко заможної шляхти, але деяка частина була з міщанства (А. Павінський, С. Смолька, М. Бобжинський). Освіту варшавські історики отримували передусім на теренах Російської імперії, а деякі продовжували її за кордоном. Після цього часто перебували у складних умовах репресивної політики Російської імперії і мали проблеми з подальшим працевлаштуванням, займаючи чиновницькі посади, редагуючи часописи, працюючи на залізниці чи заробляючи приватними лекціями. Для краківських вчених освіта в основному була зосереджена на теренах Галичини (Ягеллонський і Львівський університети), продовжували освіту за кордоном (чотири з п'яти представників), досить швидко отримали посади професорів у краківському університеті (за винятком В. Калінки). Занепад краківської школи цілком закономірно починається раніше, зі смертю основних фундаторів школи у середині 80-х років та відходом від науки М. Бобжинського, на відміну від варшавських учених, наукова діяльність яких згасає тільки на початку XX ст.

2.2 Єдність протилежностей: краківська і варшавська школи

Краківська історична школа як історіографічна течія сформувалася після Січневого повстання 1863–1864 рр. з представників польських консерваторів, пізніше названих «станчиками». Оприлюднення їхніх політичних поглядів відбулося в 1869 р. на шпальтах часопису «Польський огляд», де було опубліковану так звану «Теку Станчика» – зібрання двадцяти листів політично-

історичного змісту, написаних Ю. Шуйським, С. Тарновським, С. Козмяном під псевдонімом «Станчик», який походив від назви королівського блязня у середньовічній Польщі. Суть «Теки Станчика» зводилась до засудження конспіративно-повстанської тактики боротьби радикальних поляків за незалежність та пропаганди діяльності на благо нації в межах, наданої Австро-Угорською імперією, автономії Галичини [265, с. 197, 220].

Величезну роль у формуванні концептуальних підвалин та політичної ідеології школи відіграв її фундатор – Валеріан Калінка, який брав участь в Листопадовому повстанні 1846 р. та займався дипломатичною діяльністю на користь Січневого повстання 1863 р., будучи в еміграції тісно пов'язаним з «Готелем Ламберт» – політичним осередком польської аристократичної еміграції у Франції. Цікаво, що на формування поглядів вченого на історію Польщі, пізніше названих «песимістичними», вплинула не тільки участь у повстаннях і їх негативні наслідки для вченого та його співвітчизників, але й бачення минулого представниками «Готелю». Зокрема, як відзначає Є. Сінкевич, Кароля Гофмана – родинного історика князя А. Чарторийського, який висунув теорію про причини розпаду Речі Посполитої в результаті відсутності сильного уряду [166, с. 108]. Втім ці погляди були не оригінальні і своїм корінням сягали історичної думки епохи Просвітництва монархічного спрямування, репрезентованого, перш за все, працями А. Нарушевича [257, с. 160–176 ;431, с. 148, 154].

Та й сам В. Калінка був свідомим прихильником школи Нарушевича, використовуючи її надбання і протиставляючи собі «нову історичну школу, майстрами якої були...поети», маючи на увазі Й. Лелевеля і його послідовників, репрезентантів романтичної історіографії [295, с. VIII].

Відповідно, починаючи від В. Калінки, представники школи розвивали концепцію занепаду польсько-литовської держави, створену смоленським біскупом А. Нарушевичем ще в другій половині XVIII ст., відповідно до якої розпад держави відбувся «самочинно» в результаті «власної провини» поляків. Ця концепція займала вагоме місце у науковому доробку провідних представників школи.

Ю. Шуйський, наступний представник старшого покоління школи, розвиваючи дану концепцію, створив теорію «дефективної форми устрою» Речі Посполитої, теорію «незрілості і запізнення цивілізаційного розвитку» та «національного анархічного характеру» поляків [195, с. 1–27; 461, с. 361–173]. Він вважав, що якщо західні держави пройшли закономірний цикл історичного розвитку державності від феодалізму до правової держави новітнього часу, то Річ Посполита в цьому контексті затрималась у своєму розвитку і з формуванням «золотої вольності» зазнала значного ослаблення, накопичивши внутрішні суперечності, які призвели до її занепаду. Вина за її падіння краківським істориком покладалася саме на шляхту та магнатів. Вчений акцентував увагу на «аномальному» устрої держави зі «згубними формами урядування» з виборним королем і правом «вето» [192, с. 124; 459, с. 2, 268].

М. Бобжинський поділяв думку В. Калінки та Ю. Шуйського про відсутність сильного уряду, як головну причину розпаду Речі Посполитої у XVIII ст., але інакше формулював причини цього явища та виводив його генезу [351, с. 146]. Також учений відкинув більшість теорій, запропонованих Ю. Шуйським. Зокрема, теорію «згубної форми», бо не надавав жодного значення формі устрою держави, яка не визначала, на його думку, її сили і процвітання, на відміну від змісту державного життя [217, с. VII–IX, 23, 30–31, 50, 215; 251, с. 8, 35].

У науковому доробку М. Бобжинського майже не мала значення і теорія «молодості цивілізаційного розвитку», будучи тільки додатком до синтетичних концепцій історії [460, с. 198–199]. Натомість краківський історик розвивав песимістичну концепцію в руслі власних теорій. Зокрема, основоположною була його теорія «браку характеру» і «політичного мислення», яка виникла під впливом напрацювань Ю. Шуйського, присвячених «анархічному національному характеру» поляків [193, с. 124].

Однак теорія «браку характеру» М. Бобжинського мала однозначно інші положення, ніж у старшого «станчика». Відповідно до неї основними чинниками, які спричинили розпад польської держави, були відсутність сильних переконань, недостатність амбіцій і волі у керівній еліті Речі Посполитої [215, с. 444–447].

Тісно пов'язаною з «браком характеру» була і теорія «внутрішньої боротьби», яка, на думку М. Бобжинського, мала розвивати польське суспільство, убезпечуючи його від «загнивання» і «внутрішнього застою», як провідних факторів розпаду держави [215, с. 37].

На відміну від М. Бобжинського, наступний представник молодшого покоління краківської історичної школи – С. Смолька – хоча й не навчався під безпосереднім керівництвом Ю. Шуйського, все ж визнавав його науковий авторитет і формувався під впливом краківського історичного середовища (В. Закжевського, М. Бобжинського, С. Тарновського) під час викладання в Ягеллонському університеті [445, с. 3–4, 6; 509, с. 12–13].

Вплив краківського середовища і безпосередньо викладачів університету був настільки значним, що, за спогадами С. Закжевського, «під впливом тієї атмосфери погляди ш. п. Смольки прийняли безумовно консервативний... характер... дуже наближені до понять Шуйського» [509, с. 13]. Зокрема, С. Смолька перейняв від Ю. Шуйського його основні теоретичні принципи, але, як цілком справедливо відзначав Є. Матерніцький, не йшов за ним сліпо, а розумів і трактував по-своєму, роблячи більш позитивні висновки (особливо це стосується теорії «цивілізаційної молодості»), і в багатьох важливих історичних питаннях опирався, перш за все, на свої власні судження, «відмінні від думок найкращих наукових авторитетів того часу» [356, с. 93].

Однак і надалі доволі дискусійним залишається питання співвідношення історичних концепцій С. Смольки до ідей Ю. Шуйського, відповідно до яких потрібно визначити, якою мірою їхні погляди були подібними і наскільки відрізнялися. Аби відповісти на ці питання, потрібно звернутися до загальних історіософських концепцій С. Смольки на історію Польщі. Для цього варто використати надзвичайно цінну та інформативну для нашого дослідження працю вченого «Вступна лекція при очоленні кафедри історії Польщі в Ягеллонському університеті» [445].

У ній учений протиставляв свої погляди та історичні концепції у полемічній формі відповідним поглядам М. Бобжинського. Власне, його вступна лекція була

опосередкованою критикою «Нарису історії Польщі» М. Бобжинського з тих самих позицій, що і в Ю. Шуйського [356, с. 94–95]. Критикували вони вченого насамперед через його надмірну увагу до держави і її інституцій, а також сили і потужності. Адже, як писав С. Смолька, в цій силі часто крилися зародки її падіння, всі суспільні елементи мають бути врівноважені, перебуваючи в гармонії, а справжня сила міститься в «моральному капіталі», тобто нематеріальному надбанні і душі народу [445, с. 7, 16].

У цьому, на переконання С. Смольки, є слабкість історичних концепцій М. Бобжинського. Важливо зазначити, що особливо потужний вплив в юності на науковця мали саме праці Ю. Шуйського. Однак з розвитком С. Смольки, як фахового історика, він перестає бути одностороннім та узгоджує у своїх поглядах крайні концептуальні положення, висунуті М. Бобжинським та Ю. Шуйським [356, с. 96].

В. Смоленський, критикуючи школу і звинувачуючи її представників у політичній заангажованості, доволі цілісно відобразив єдність краківських вчених і одночасно відмінність у поглядах на минуле: «Бобжинський, як і Шуйський, є доктринером, але іншого стилю. Шуйський прагнув би... абсолютну монархію підпорядкувати католицизму з середньовічним схоластизмом і аскетизмом; ...Бобжинський виключає з політики всілякі моральні і релігійні засади, погоджується на різні засоби, аби уярмити всяку самостійність народу і збудувати сильний уряд, відповідно до візантійських зразків. Погляди на релігію в них різнилися, якщо Шуйський робив акцент на католицизмі, ролі абсолютної монархії в його розвитку та посиленні, то Бобжинський дивився на католицизм як на знаряддя посилення монархічної влади» [431, с. 137–138]. Незважаючи на зазначені відмінності в поглядах на історію, М. Бобжинський сприймав досить гостру критику старшого покоління краківської школи, враховував зауваження та вказівки Ю. Шуйського, В. Калінки при подальшому редагуванні, перевиданні своєї синтези. Про це нам говорить цілком однозначно сам учений у вступі до чергового перевидання «Нарису історії Польщі», відповідаючи на критику старших колег [67, с. 8–18; 289, с. 67–72]. Незважаючи на притаманні

представникам краківської школи відмінності, вони сходилися в єдиному – польську державу міг врятувати лише сильний уряд і занепад держави є виною самих поляків.

Саме тому першочерговим завданням, яке ставили перед собою вчені краківської школи, було формування нового мислення серед польського народу через освіту, вивчення історії та активну політичну діяльність, в складних суспільно-політичних умовах другої половини XIX ст. Власне, підпорядковуючись цим завданням, і були створені визначні для II половини XIX ст. синтетичні праці з історії Польщі, які мали навчити молоде покоління нового суспільно-політичного бачення і мислення на прикладі фатальних для I Речі Посполитої помилок минулого.

Це було особливо притаманним для синтез Ю. Шуйського, який у вступі до першого тому написав присвяту «польській молоді, яка прагне докладно пізнати минуле свого великого народу» [456]. Вчені краківської школи вбачали важливе значення історії як дидактичної дисципліни в тому, щоб зміцнювати самосвідомість та моральний дух польського народу у важкий час бездержавності. Тому, наприклад, праці Ю. Шуйського часто мали подвійне значення. З одного боку, вони мали вчити поляків політичного мислення в умовах відсутності держави, а з іншого – показати цивілізаційні заслуги польського народу, зміцнюючи почуття національної гордості. Подібні тенденції були характерними й для узагальнюючої праці М. Бобжинського [67, с. 1–2].

З-поміж характерних особливостей представників краківської школи, які суттєво відрізняли її від варшавської, було те, що всі «краківці» (за винятком С. Смольки, який зосередився на педагогічній, науковій та науково-організаційній діяльності [208, с. 120–142]) вважали за необхідне займатися активною суспільно-політичною діяльністю, брати участь у виборних органах, завдяки діяльності в яких відкривалися реальні можливості для впливу на окупаційну владу з метою отримання тих чи інших поступок. Їхня політична активність була зумовлена песимістичними поглядами на тогочасну суспільно-політичну ситуацію після Січневого повстання та принципами «органічної праці», характерними для

консерватистів, відповідно до яких, за наявних несприятливих умов, потрібно розвивати польський народ у всіх можливих проявах та створювати максимально сприятливі умови для реалізації цих задумів (освіта, наука, культура, політика). Відповідно біографії краківських істориків відзначалася не лише науковою, а й політичною діяльністю. Наприклад, В. Калінка брав участь у Листопадовому повстанні, а пізніше займався політичною діяльністю в еміграції в Парижі, виконуючи посадові обов'язки секретаря провідного польського політика еміграції, творця осередку культури і політики у Франції Адама Чарторийського [357, с. 22–24]. У добу галицької автономії Ю. Шуйський і С. Тарновський були послами до Галицького сейму, членами Палати панів Рад держави [35; 480, с. 19]. Особливо показовою в цьому контексті є приголомшлива політична кар'єра представника молодшого покоління «станчиків» М. Бобжинського, який послідовно був членом Міської ради Кракова, членом місцевого сейму, представником Галичини у Відні, а пізніше займав посаду віцепрезидента Крайової шкільної ради в 1890–1891 рр. [166, с. 60–63; 178, с. 124, 130].

Апогеєм політичної діяльності вченого була діяльність на посаді намісника Галичини у 1908–1913 рр. Хоча після відновлення незалежності польської держави М. Бобжинський відійшов від політичної діяльності, але ще деякий час брав участь у розбудові молодого держави [166, с. 188–189].

Виникнення варшавської історичної школи припадає на складний період стабілізації політичної ситуації в Російській імперії вже після Січневого повстання, переходу до позитивістської парадигми розвитку історичної науки. Варшавську історичну школу варто розглядати в тісному зв'язку з розвитком краківської історичної школи, полеміка з якою визначила подальший розвиток польської історіографії на довгі десятиліття. Дослідження й аналіз однієї школи неможливі без дослідження іншої.

Школа варшавських істориків виникає й формується в гострій опозиції до краківської. Полеміка між вченими виникла відносно причин занепаду І Речі Посполитої, відображаючи різні погляди на це питання і виражаючи специфіку їх формування під владою різних імперій. На відміну від краківських вчених,

варшавські не досліджували історію Польщі крізь призму національної катастрофи, яка відбулася в другій половині XVIII ст. Порівняно з «краківцями», які під впливом німецької історіографії, зокрема Леопольда фон Ранке та його учнів, розглядали історію Польщі, перш за все, як історію держави, акцентуючи увагу на розвитку її інституцій, варшавські історики розглядали польське минуле як історію народу, крізь призму суспільного виміру [345, с. 191; 355, с. 53–54]. Відповідно, розгляд історії Польщі крізь призму державності, перебуваючи у складі Російської, Австро-Угорської імперій та Королівства Пруссії, призводив до негативної оцінки польського минулого.

Зовсім інакшого трактування набувала польська історія, якщо за вихідну точку дослідження взяти народ і його історію. У даному випадку варшавською школою історія розглядалася саме крізь призму народу, який пережив падіння держави. Такий погляд на минуле дозволяв звільнитися від акцентування уваги в дослідженнях на негативних моментах і звернути увагу насамперед на позитивних аспектах історичного процесу в Польщі.

З викладеного вище матеріалу, здавалося б, виходить, що вся варшавська школа репрезентувала єдиний новий погляд на історію Польщі. Так, безперечно, вона репрезентувала нову, порівняно з краківською школою, концепцію історії, але представники школи часто мали доволі різне її трактування і розвивали її в межах своїх наукових зацікавлень. Наприклад, С. Лагуна був аналітиком і, подібно до відомого львівського історика К. Ліске, не формував конкретних узагальнень стосовно польського минулого, концентруючись, головним чином, навколо конкретних фактів і їх аналізу. Це дало підстави Є. Матерніцкому виключити історика із школи взагалі, оскільки той факт, що С. Лагуна не виступав проти краківської концепції, не дозволяє його зараховувати до неї [351, с. 173–174, 179].

Інші варшавські вчені були частково одностайні, але здебільшого все ж таки характеризувалися значними розбіжностями в поглядах. Найбільш цікавими та дискусійними у даному контексті є історичні погляди А. Павінського.

Адже ще В. Закжевський відзначав, що його погляди на польську історію є «нечувано подібними, мало не ідентичними з історичними судженнями

Шуйського. Ослаблення уряду, тобто королівської влади, Павінський вважав за найбільше зло в нашій історії; тому Стефан Баторій, як останній сильний і талановитий представник прагнень до зміцнення тієї влади є його улюбленцем» [511, с. 103–104], а Т. Корзон взагалі беззастережно й однозначно вказував на те, що він «належить до краківської школи і працює у Варшаві», але «не бере участі у політичній боротьбі» політичних угрупувань Галичини [318, с. 114–115]. На нашу думку, А. Павінський не був крайнім «оптимістом» і, скоріше, стояв на позиціях між варшавськими і краківськими істориками, роблячи нахил все ж до «варшавців». Цілком слушно з цього приводу зазначав А. Грабський, вказуючи, що А. Павінський «спостерігав у минулому джерела майбутнього упадку держави..., але все ж... обережно, не менш виразно протиставляв себе песимістичній концепції, розвинутій краківською школою» [258, с. 296].

Цілком виразно це проявилось в рецензії до третього тому «Внутрішньої історії Польщі за Станіслава Августа...» Т. Корзона, в якій науковець цілком однозначно стверджував, відповідно до історичної концепції варшавської школи про «відродження в упадку», що саме за часів Станіслава Августа «ясний блиск відродження... осяяв понуру картину історії Польщі» того періоду [388а, с. 26].

Ці спостереження у своїй полеміці з відомим петербурзьким вченим-юристом В. Спасовичем (1829–1906) підтверджував й варшавський історик Ш. Ашкеназі (1865–1935), особисто знайомий з поглядами А. Павінського, категорично заперечуючи дотримання ним історичної концепції «краківців» про природність та самочинність розпаду Речі Посполитої, оскільки «такі погляди... ніколи не були прийняті зрілою і здоровою головою Павінського...» [200, с. 353].

Значно виразніше формували своє ставлення до історичних концепцій краківських істориків інші представники школи. А. Рембовський, В. Смоленський та Т. Корзон заперечували висунуту Ю. Шуйським теорію «аномального розвитку польської держави», вказуючи на те, що державні інституції, притаманні Речі Посполитій, мали аналоги в історії держав Західної Європи, а процес розпаду і аномалії зникли в період Станіслава Августа [233, с. 155–194; 412, с. L; 414, с. 75;

345, с. 190–194; 321, с. 693]. Науковці виступали проти теоретичних концепцій самочинного розпаду польсько-литовської держави.

Цілком однозначно щодо відродження польської державності та позитивні зміни в суспільстві доби Станіслава Августа у 1764–1794 рр. з економічної та статистично-демографічної точки зору вказував у вже згаданий «Внутрішній історії Польщі...» Т. Корзон [321, с. 692–693; 322, с. 1; 324, с. 37, 43]. Опубліковані вченим результати дослідження опосередковано, з огляду на варшавську цензуру та вилучені частини праці, давали відповідь про те, хто ж насправді був винним у занепаді Речі Посполитої. Відповідь цілком очевидна – Росія, Австрія, Пруссія.

В. Смоленський, будучи спеціалістом з історії XVIII ст., значною мірою доповнив образ доби Станіслава Августа, продемонструвавши позитивний вплив на процеси відродження Польщі просвітницької ідеології, яка, на його думку, протистояла відставанню і моральному розкладу польського суспільства [429, с. 297–235; 430, с. 87, 249].

Усі представники варшавської школи, відповідно до зазначеного, тією чи іншою мірою виступали проти краківських концепцій, висуваючи свої контраргументи в руслі теорії «відродження в занепаді» польського народу.

Варшавська історична школа була сучасницею, перш за все, молодшого покоління краківської школи (М. Бобжинський, С. Смолька). Цілком слушно з цього приводу А. Грабський відзначав, що поширене в польській історіографії судження про абсолютну антагоністичність варшавської школи краківській є надто спрощеним та узагальненим [258, с. 298]. Усі «варшавці» з точки зору використовуваної ними наукової методології, теоретичних концепцій однозначно відрізнялися від науково-методологічних підходів старшого покоління «краківців» (В. Калінки і Ю. Шуйського), які не приймали позитивістську філософію. Наближені за методологією наукового дослідження до варшавських істориків були представники молодшого покоління краківської школи, які сформувалися вже в умовах потужного розвитку позитивізму в науці.

Стосовно ж наукової оцінки варшавськими вченими історичного процесу розвитку І Речі Посполитої, то вони однозначно характеризувалися запереченням

історичної концепції краківської школи (за винятком С. Лагуни). Цілком показовою в цьому випадку є критика Т. Корзона [321]. Втім варто відзначити, що подібне заперечення і гостра критика історичних концепцій учених краківської наукової школи сформувалися серед представників варшавського історичного середовища та наукової школи не одразу, а протягом тривалого часу. Зокрема, спочатку В. Смоленський тривалий час поділяв погляди Ю. Шуйського на історію Польщі, але після виходу в 1882 р. першого тому «Внутрішньої історії...» Т. Корзона, в якому була чітко виражена основоположна концепція варшавської школи, вчений змінив свої погляди [258, с. 299; 345, с. 192]. Уже у 1886 р. він виступив з гострою критикою «песимізму» та наукового доробку В. Калінки, Ю. Шуйського, М. Бобжинського, виразивши її у своєму дослідженні «Історичні школи в Польщі» [431, с. 137–160]. Втім критику «краківців» розпочали, власне, не представники варшавської школи. Одним із перших критичну оцінку історичної концепції представників краківської школи на переломі 60–70-х рр. XIX ст. здійснив письменник, історик, філософ – Ю. Крашевський (1812–1887) [329; 330; 331]. Він критикував Ю. Шуйського за поверховість та односторонність суджень про історію, закидав йому необґрунтований песимізм і політичну заангажованість з огляду на те, що краківський вчений висвітлював польське минуле крізь призму «сьогоднішніх нещасть і їх наслідків, а не з погляду національної ідеї» [329, с. 252].

Гострій критиці піддали науковий доробок вчених краківської школи з концептуальної та ідеологічної позиції вже у 80-х рр. історики-емігранти і публіцисти, пов'язані з Краковом та Галичиною: С. Бушинський (1821–1892) [221; 222; 223; 224] та К. Валішевський (1849–1935) [489; 490]. Подібні оцінки створили підґрунтя для подальшої критики краківських «станчиків», підхопленої варшавською школою.

Хоча «варшавці» й мали серйозні доробки з різноманітної наукової проблематики «внутрішньої» історії Польщі від раннього середньовіччя до першої половини XIX ст., однак, на відміну від краківської школи, вони не дійшли до створення нових історичних синтезів, які б за своїм рівнем і змістовно-

методологічним наповненням відповідали синтезам Й. Лелевеля, Ю. Шуйського та М. Бобжинського. Синтетичний нарис польської минувшини «Історія польського народу» В. Смоленського був надто спрощений, матеріал викладався надто узагальнено і репрезентував собою, в першу чергу, підручник, позаяк у ньому були відсутні принципові концептуальні положення автора, його бачення минулого. Це дозволило А. Грабському говорити про те, що «нарис Смоленського мав, перш за все, амбіції підручника» [258, с. 296].

Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, що саме при критиці краківської школи В. Смоленський робив закиди Ю. Шуйському і М. Бобжинському про виголошення суб'єктивних точок зору на історію Польщі в їхніх синтезах [431, с. 123–124]. Тому, будучи послідовним у своїх поглядах, створив тільки підручник і нічого більшого. Втім в цьому контексті варто відзначити науковий доробок Т. Корзона, який, на відміну від більшості варшавських істориків, представив узагальнюючу працю «Історія воєн і військової справи в Польщі» [313; 314]. Щоправда ця синтеза має вузьку тематичну спрямованість, репрезентуючи мілітарний аспект історії Польщі від найдавніших часів до середини XIX ст. Також як виняткове явище у варшавській історичній школі варто назвати узагальнююче дослідження «Історія південної Русі...» О. Яблоновського, присвячене історії України та українського козацтва в контексті польської історії. «Історія південної Русі...», яка була доволі високо оцінена В.Смоленським у передмові до видання 1913 р. [275, с. V–XV].

На наш погляд, при дослідженні варшавської та краківської історичних шкіл, як провідних історіографічних течій в польській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст., потрібно не концентруватися на різницях у поглядах на історію Польщі, які існували між краківською і варшавською школами, а сконцентруватися на тих суттєвих моментах, в яких вони не мали фундаментальних відмінностей між собою. Оскільки, як цілком слушно зазначає Є. Матерніцький, при вивченні поглядів «варшавців» і «краківців» щодо польської минувшини досить «складно знайти засадничу різницю... між варшавською і краківською школами», бо «обидва напрями критично оцінювали історію Польщі в

XVII і першій половині XVIII ст.» і різниця, яку можемо тут спостерігати, «мала скоріше другорядний характер» [345, с. 196].

Варшавські історики насправді не просунулися на стільки далеко в критиці давньої Речі Посполитої, як краківські. Однак і вони оцінювали її історію критично і далеко не так «позитивно» чи «оптимістично», як прийнято думати в польській історіографії. Про це свідчать не тільки праці О. Рембовського, В. Смоленського, А. Павінського, але цілком показовим у цьому контексті є саме Т. Корзон, який писав про «страшний моральний упадок», «епідемію умислову», «анархію» та її знаряддя «*liberum veto*» в Польщі у другій половині XVII ст. [308, с. 459, 25-28, 272-274]. Подібним чином ранні праці О. Рембовського, зокрема розвідка «Станіслав Лещинський як статист» 1879 р. видання, не відзначалися ще «варшавським оптимізмом», а характеризувалися скоріше реалізмом під впливом краківської школи, перекликаючись в певних моментах з поглядами Ю. Шуйського і М. Бобжинського [351, с. 202–204; 345, с. 194].

Оптимізм варшавської школи мав мало спільного з романтичною апологетикою І Речі Посполитої, започаткованої Й. Лелевелем. Представники краківської школи, зокрема В. Калінка, який багато уваги приділив польській історії XVIII ст., на відміну від «варшавців», значною мірою недооцінили зміни, які настали в Польщі після 1772 р. Основна заслуга варшавської школи і, в першу чергу Т. Корзона, була в докладному дослідженні та висвітленні цих позитивних суспільно-економічних змін, які відбувалися перед розподілами Речі Посполитої. Оптимістичні погляди «варшавців» виражалися в тому, що вони підкреслювали факт народження польської нації в період розподілу Речі Посполитої сусідніми імперіями, яка пробудилася від оціпеніння та стала активно вирішувати внутрішні проблеми, відроджуючись з колишнього падіння, розбрату і розпачу. Більше того, за спостереженнями Є. Матерніцького, «варшавські історики прийшли до тих самих висновків, що й їхні краківські колеги, затримавшись якби на півдорозі», бо з огляду на надзвичайно складні умови російської репресивної політики у Варшаві, не хотіли писати про причини занепаду Польщі так «брутально» як «краківці»,

«ранити» і так розбиті серця патріотів [345, с. 197]. Тобто визначальне значення для формування обох шкіл мали саме суспільно-політичні умови.

Відповідно, якщо порівняти висвітлення польської історії другої половини XVI – першої половини XVII ст. «краківцями» та детальне дослідження суспільно-політичних процесів другої половини XVIII ст. «варшавців», то виявиться парадоксальна річ – принцип «відродження з упадку» других не суперечив загалом історичній концепції перших. Цілком показовим в даному контексті є те, що М. Бобжинський, доповнюючи і редагуючи чергове перевидання свого «Нарису історії Польщі», враховував значною мірою результати досліджень, викладених Т. Корзоном у його фундаментальній праці «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа» та застосовував науковий доробок В. Смолеського [351, с. 178–179; 192, с. 10]. Не останню роль у цьому відіграв і той факт, що опублікувати працю Т. Корзона допомагала краківська Академія знань в особі генеральних секретарів Ю. Шуйського, а пізніше С. Тарновського, з огляду на сильний тиск варшавської цензури [351, с. 177–178]. Також А. Павінський, у свою чергу, допомагав видати монографічне дослідження Ю. Шуйського у Варшаві, про що відомо з листа М. Бобжинського до варшавського історика від 17 лютого 1878 р. [45, арк. 23–27].

Отже, проведений аналіз теоретично-методологічного базису наукових досліджень, концептуальних засад та поглядів представників варшавської та краківської шкіл на історію Польщі та Речі Посполитої дозволяє констатувати, що не дивлячись на багато специфічних особливостей, характерних для обох шкіл, можна прослідкувати й спільні риси, які їм притаманні, і які одночасно відрізняють ці школи від історіографії романтизму, яка панувала наприкінці XVII – першій половині XIX ст., та неоромантизму, характерного для кінця XIX – початку XX ст. Обидві школи, як історіографічний напрямок, вирости на тлі болісних соціальних трансформацій, які відбулися у свідомості поляків після поразки останнього найтяжчого повстання в січні 1863 р. Обидві школи діяли в період розквіту позитивістської філософії у Європі, приймаючи чи не приймаючи (старші «краківці») її постулати, більшою чи меншою мірою критикували своїх

попередників, на ґрунті яких вони вирости. Зокрема, краківська школа критикувала школу Лелевеля, звертаючись до історичної думки просвітництва (А. Нарушевич), а варшавська школа критикувала краківську, використовуючи здобутки романтиків.

Лише на перший погляд відмінності між школами фундаментальні, а концепції історичного процесу абсолютно протилежні. Насправді вони доповнювали одна одну у суттєвих моментах, бо кожна, шукаючи причини занепаду І Речі Посполитої в минулому, створювала синтетичну й об'ємну картину Польської історії, вивчаючи її крізь призму або держави, або народу.

РОЗДІЛ 3

КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА

3.1 Українське козацтво початку XVII ст. в синтезі Ю. Шуйського «Історія Польщі відповідно до останніх досліджень»

Юзеф Шуйський (1835–1883) – видатний польський історик, професор і ректор Ягеллонського університету, суспільно-політичний діяч, один із фундаторів краківської історичної школи, поет і публіцист, творець польської історії (Додаток В).

Народився 16 червня 1835 р. в Тарнові, як позашлюбний син Кароліни Шуйської [264, с. 12]. Походив з давньої російсько-польської аристократичної родини, яка в XIX ст. вже значною мірою втратила суспільно-політичний вплив і багатство. У 1846 р. розпочав навчання в першому класі гімназії в Тарнові (де вчителі прищепили йому любов до «себе і науки», «вказали дорогу» [478, с. 20–21; 479, с. 8]), а 1852 р. після шостого класу (з нез'ясованих причин, але, ймовірно, через близькість до мешкання матері поблизу міста в с. Курдванове [478, с. 15]) переїхав до Кракова і закінчив своє навчання в гімназії св. Анни 1854 р. (під час навчання познайомився з майбутнім істориком польської літератури консервативного спрямування С. Тарновським, який високо оцінив його потяг до знань і вдумливого читання «без кінця» [155, с. 28]) отримавши атестат зрілості [35, арк. 2]. Протягом 1855–1859 рр. здобував вищу освіту в Ягеллонському університеті (спочатку на юридичному факультеті, а потім на філософському з 1857 р. [3, арк. 1003; 35, арк. 2]) та у Відні. Після отримання освіти за кордоном Ю. Шуйський, скомпрометувавши себе контактами з представниками радикальних націоналістів, був під наглядом поліції, що не дозволяло йому скласти іспит на гімназійного професора (боявся невдачі через поліцію) і, відповідно, отримати необхідні папери для роботи викладачем [454, с. 81]. Тому вчений переїхав до села Курдванове поблизу Кракова, де займався написанням літературних творів, а пізніше виданням політико-публіцистичної періодики.

Однак зміна сімейного стану в 1861 р. у зв'язку з одруженням із Йоанною Йеловіцькою та збільшенням родини в результаті народження дітей (дочки в 1863р., сина в 1865 р.) та амбітні плани ще з юності спонукали вченого до пошуку сталого місця праці в Ягеллонському університеті. Тому 16 листопада 1868 р. науковець спочатку подав комплект документів на філософський факультет Ягеллонського університету з проханням доцентури зі всесвітньої історії, а пізніше з 14 січня 1869 р. про надання посади доктора польської історії [36, арк. 5–6, 13–14]. Однак габілітаційний процес розтягнувся на рік через внутрішню опозицію оборонців давніх академічних традицій, які виступали проти Ю. Шуйського [389, с. 55]. Тому габілітаційний колоквиум (за участю др. Й. Лемпковського й др. А. Ваххольца) відбувся лише 1 липня, а 9-го – успішно пройшла відкрита лекція Ю. Шуйського на тему: «Відношення Пруссії до Польщі від 1466 року до...» [36, арк. 35–36, 39–40] (Додаток Г.1, Г.2).

Життя науковця змінилося 24 вересня 1869 р., коли його було обрано звичайним професором і завідувачем кафедри польської історії Ягеллонського університету [35, арк. 1], хоча серед претендентів були й інші видатні історики: Г. Шмідт, Л. Кубаля. Саме завдяки педагогічній діяльності Ю. Шуйського разом з іншими провідними вченими цього періоду (молодшим поколінням викладачів університету В. Закжевським, С. Смолькою) філософський факультет краківського університету перетворився на своєрідний осередок високоякісної історичної освіти, у якому навчали критично мислити, бути ініціативними, відповідальними, старанними та скрупульозними [39]. Семінари краківських учених були своєрідними майстернями, в яких навчали ремеслу історика. Однак саме Ю. Шуйському після професорів А. Валевського (1805–1876) та А. Ваххольца (1814–1873) належать перші серйозні й послідовні кроки з організації історичного семінару (закупівля та дарування книжок для бібліотеки, акцент на дослідженні польської історії, нові методологічні підходи) [274, с. 50–51; 41]. Учений організовував семінари з палеографічними вправами й аналізом джерел, які завершувалися написанням їхніми учасниками самостійної наукової роботи у вигляді реферату. Автори найкращих досліджень після завершення

палеографічного семінарського курсу отримували грошові винагороди з фонду князя В. Чарторийського. Тобто Ю. Шуйський робив усе, щоб викликати в молоді інтерес до науки [389, с. 55–56]. Серед найвідоміших учнів Ю. Шуйського варто відзначити таких учених, як М. Бобжинський, С. Кшижановський, К. Потканьський.

У 1878 р. фундатор школи отримав диплом почесного доктора філософії, а в 1876–1878 рр. він був деканом філософського відділення. У період з 1878 р. по 1879 р. історик займав посаду ректора університету [35, арк. 48] (Додаток Д). Коли у 1872 р. в Кракові було створено Академію знань, то постановою від 10 червня цього року вченого було обрано одним із 12 перших членів академії, а пізніше, 24 листопада, призначено на посаду першого генерального секретаря, де він пропрацював до 1883 р. [35, арк. 1]. Перебування на такій відповідальній посаді дозволило вченому ініціювати створення в 1875 р. в Академії знань історичної комісії, яка займалася збиранням і видавництвом найважливіших джерел з історії Польщі. Серед заслуг Ю. Шуйського як творця класичної польської історичної науки варто, безсумнівно, відзначити організацію першого з'їзду польських істориків 18–21 травня 1880 р. в Кракові, який започаткував серію подальших зустрічей польських науковців, сприяючи динамічному розвитку історичної науки в Польщі [166, с. 123].

Як і більшість представників краківської історичної школи (В. Калінка, М. Бобжинський), поряд з науковою та педагогічною діяльністю вчений активно займався політикою. У 1866 і 1870 рр. він був призначений постійним послом до крайового сейму. Пізніше, в 1867–1869 рр., Ю. Шуйський був послом до Ради держави, а з 1881 р. став пожиттєвим членом Палати панів Рад держави [35, арк. 2; 49].

В юні роки Ю. Шуйський дотримувався романтичних поглядів на історію власної держави, брав участь у Січевому повстанні 1863–1864 рр. і співпрацював з польськими радикалами, так званою «червоною партією» [152, с. 111; 345, с. 145]. Після поразки повстання його погляди зазнали значних змін: зникли демократично-шляхетського спрямування романтичні уявлення про історію,

нав'язані в юності працями Й. Лелевеля, і поступово із середини 60-х рр. він перейшов до нових політичних поглядів консервативно-монархічного, католицького спрямування [273, с. 4]. Відповідно Ю. Шуйський, як і інші представники школи (В. Калінка, М. Бобжинський), критикував романтичну апологетику історії Польщі, яка створювала польські національні міфи.

Варто відзначити, що сфера наукових інтересів вченого була різнобічна, наукова діяльність була надзвичайно різноманітна, що дозволяє говорити про Ю. Шуйського як про класичного польського поліісторика XIX ст. Учений досліджував польські середньовічні хроніки Длугоша, Калімаха, Ваповського та їх значення для польської історіографії. Провадив історико-філологічні дослідження («Три пам'ятки польської мови», «Незнана сатирична поема XVII ст.»). Займався вивченням історії Кракова, Ягеллонського університету («До історії Ягеллонського університету», «Краків до початку XV ст.», «Історична мандрівка по Кракову», «Статут до історії університету»). Значну увагу науковець приділяв історії періоду Ягеллонів та I Речі Посполитої, роблячи особливий акцент на причинах її занепаду («Відомості про ягеллонок», «Ще про вибори в епоху Ягеллонів», «Польща у вік Коперніка»). Серед напрацювань вченого наявні роботи, присвячені власне подіям початку XVII ст. («Цецора і Хотин», «Марина Мнішек і обидва самозванці» [455; 461, с. 33–117]). Важливою частиною спадщини вченого стали статті, в яких він викладав свої концептуальні принципи дослідження та висвітлення історії Польщі («Про фальшиву історію, як майстриню фальшивої політики», «Матеріалістична теорія нашого часу», «Вступна лекція до курсу польської історії», «Про молодість нашого цивілізаційного розвитку»). Ю. Шуйський також цікавився проблемами всесвітньої історії («Історичний профіль Нерона»). Одночасно брав участь у публікації історичних джерел XIV–XVI ст. («Вступне слово до кодексу листів XV століття», «Передмова до щоденника Єзуїтів») [516].

Однак найбільш повно свої історичні погляди, історико-методологічні принципи видатний польський вчений виклав саме у визначній для свого часу узагальнюючій праці з історії польської держави під назвою «Історія Польщі за останніми дослідженнями» (Додаток Е.1, Е.2). Перший і другий том «Історії...

були опубліковані в 1862 р., а третій, поділений на дві частини, із запізненням був виданий у 1864 р. та 1866 р. (ч. 1. 1572–1668 рр., ч. 2. 1668–1794 рр.). З цього приводу сам учений писав: «З причин цілком зрозумілих спізнилося видання третього тому... спізнилося не дивлячись на наміри видавця і автора. У часи, коли твориться історія, її написання обов'язково викликає моральні труднощі. Період історії від 1572 до 1794 мало бути вміщено в третьому томі цієї праці, але ми були вимушені поділити його вже на два... Таким чином, 4 том охоплює час від 1668 р. до останнього розподілу Польщі. Висвітлення змісту історії після розподілу Польщі і створення з нього окремого тому в нинішніх умовах стає чистим неподобством» [458].

Незадоволення історика вимушеним поділом третього тому на дві частини цілком очевидні й зрозумілі. Він зовсім не бажав виділяти розподіли Польщі в окремий том і, таким чином, акцентувати увагу на одній з найтрагічніших подій в історії своєї держави.

В «Історії Польщі...» вміщено важливі зауваження Ю. Шуйського стосовно здійсненої ним дослідницької роботи, які цілковито дозволяють оцінити його науково-методологічні принципи викладу історії, погляди на польську історію та видатних особистостей у ній.

Важливим є й те, як і під яким кутом зору вчений розглядав розвиток польської державності протягом 1572–1794 рр. Зокрема, вчений писав: «...найкраща національна мить і найстрашніший занепад – це образи, які стоять на протилежних кінцях того двовікового простору. Жодна історія в таких тісних межах не відображала такої різномірної історичної панорами... Стоять у близькому сусідстві найбільші провали з днями тріумфу. Сила і слабкість, розквіт і занепад, честь і безчестя, цнота і злочин граничили між собою. Тому складно було історика не дати ввести себе в оману, не дати ошукати себе, утриматися від фальшивих теорій та припущень» [458, с. 3].

Отже, історик образно відображав складність, багатогранність та дискусійність зазначеного історичного періоду з огляду на суб'єктивні фактори, оцінки, закладені в самих джерелах та, беручи до уваги специфіку суспільно-політичного

розвитку польської держави в XIX ст., яка значною мірою впливала на сприйняття власної історії вченими того часу, які використовували її з політичною метою для національної консолідації. Цікаво, що на відміну від М. Бобжинського він описував історію Польщі другої половини XVI – середини XVII ст. значно докладніше. Учений шукав у подіях цього часу та в більш ранній період розвитку Польщі, зокрема за династії Ягеллонів, корені слабкості польської державності, які посприяли занепаду Речі Посполитої.

Оскільки, як вважав учений, глибинні проблеми польської держави були зумовлені тим, що «приймавши Ягеллонів, Польща втратила свою стару династичну і монархічну традицію, а нової створити не зуміла» [459, с. 140]. Також він робив акцент на тому, що саме вільне обрання короля сеймом із поступовим обмеженням його владних повноважень і моральний занепад польського суспільства ослаблювали і руйнували з середини Річ Посполиту. Зокрема, Ю. Шуйський відзначав, що польська держава трималася завдяки ентузіазму й харизмі старої аристократії, вказуючи, що «якщо діяльні люди внаслідок ласки Божої... продовжували політичне буття Польщі і у великому занепаді... , то хибне коло польських інституцій втягувало країну в щораз більший безлад» [458, с. 1–2]. Звісно, однією з головних причин занепаду державності, на думку вченого, були «анархізм» і «свавілля» польської національної традиції, відсутність сильної монархічної влади, що у підсумку зумовило історичне відставання Польщі від інших країн Європи.

Важливо також відзначити той факт, що починаючи з 70-х рр. XIX ст., Ю. Шуйський під час досліджень причин занепаду Речі Посполитої та визначенні специфіки її розвитку спирався на поширену в російській історіографії «теорію простору» [152, с. 111]. Відповідно до «теорії», польська держава, поширюючи свою владу на литовські та руські території, занедбала власні інтереси в Польщі, сповільнивши розвиток та ослабивши монархічну владу. Важливою частиною цих суспільно-політичних процесів стає українське козацтво, яке в середині XVI – на початку XVII ст. набуває організованих форм (реєстрове козацтво й Запорізька Січ) і перетворюється на впливовий фактор розвитку Речі Посполитої та, власне,

Польщі. Постає питання: чому козаки стають важливим фактором розвитку польсько-литовської держави в рамках саме зазначеної теорії? Відповідь на це питання нам дає політична література Речі Посполитої XVI – XVII ст., яка приділяла значну увагу козацтву як фактора нестабільності в державі, який часто поєднувався зі значно важливішим міжнародним турецько-татарським питанням [174]. Одним із найважливіших факторів виникнення внутрішніх проблем у польській державі зазначеного періоду Ю. Шуйський пов'язував саме із козацтвом.

Тож цілком зрозуміло, чому історик в цьому контексті вважав польську південно-східну колонізаторську політику однією з причин занепаду Речі Посполитої (не вистачало сил на захист кордонів, занедбали цивілізаційну місію, конфлікти з козаками, непослідовність і недалекоглядність східної політики), а політичний безлад XVI ст. сприяв зміцненню та поширенню козацтва як внутрішньої дестабілізуючої сили [462, с. 74–75; 154, с. 100]. Дослідник вказував на те, що завдяки «підприємливості й авантюрній» діяльності перших козацьких гетьманів (Предслава Лянцкороньського, Євстафія Ружинського) у першій половині XVI ст. постала «рухлива козацька річпосполита», яка, з одного боку, обороняла південні кордони польсько-литовської держави, а з іншого – часом перетворювалася на тягар для неї [457, с. 214].

Саме з участю українських козаків в обороні кордону та спробами організувати їх у військові заgonи вчений пов'язував зростання ролі та виняткового статусу козацтва в Речі Посполитій у XVI ст. У даному контексті для вивчення наукової оцінки Ю. Шуйського історії українського козацтва XVI – початку XVII ст. є дуже цінною саме «Історія Польщі...», в якій докладно відображено погляди краківського вченого саме на специфіку українського степового прикордоння як осередку формування козацтва під керівництвом поляків, яке виступало оборонною лінією на шляху татар – васалів Туреччини. Цілком показовими є зауваження вченого, що «Польща створювала передмур'я проти турків завдяки вмілій військовій та політичній діяльності канцлера – гетьмана. Що цього передмур'я не було краще неукреплено, це вина нації (*в першу чергу,*

представлену в той час елітою Речі Посполитої – шляхтою, яка й визначала подібні питання – авт.), вина яка була сплачена Цецорською трагедією і яку не змили навіть чудові дні Хотинської війни» [458, с.156]. Тобто вчений, з одного боку, виражав свої погляди на Річ Посполиту як форпост християнської цивілізації проти мусульман, а з іншого – вказував на слабкість оборони східних кордонів, яка трималася на військовій силі козаків організованих «канцлером-гетьманом» та покладав провину за це на самих поляків.

Ключовими подіями, які передували розподілу Речі Посполитої, за працею Ю. Шуйського, виступають військові дії початку XVII ст. у тісному зв'язку з міжнародною політикою Сигізмунда III. Важливим компонентом військової діяльності польсько-литовської держави того часу були саме українські козаки.

Це твердження демонструють події 1600 р., коли молдавського господаря Єремію Могилу, ставленика Речі Посполитої, було скинуто Михайлом Хоробрим – господарем Волощини. Відповідно до відомостей історика, під час військового протистояння між Річчю Посполитою та Молдавією, військові сили першої на чолі з Я. Замойським становили 10 тисяч піхоти і кінноти, з них – 1 тисяча українських козаків, а сторона противника мала 40 тисяч війська та значну кількість козаків (однак відсутня інформація про те, на які джерела автор спирався) [458, с. 155]. Для нас особливий інтерес становить інформація історика про те, що українські козаки брали участь у військових подіях як з польського боку, так і в складі військових сил волоського господаря. Однак польські військові сили збільшувалися за рахунок перебіжчиків з війська Михайла, оскільки, як зазначав історик, «козаки, які залишалися на службі господаря під керівництвом Кісельницького та Козаковського», перейшли на сторону поляків, «під штандарти вітчизни» [458, с. 155]. У подальших подіях українські козаки не виділяються серед польського війська. Наслідки участі в молдавських походах для українських козаків були позитивними, оскільки з «козаків, які в Молдавії на польській стороні боролися, знято було баніції в спокуту походів Наливайка, і поширилася також ця амністія на тих, хто хотів боротися проти Короля. Заборонено їм було йти на військову службу до іноземних держав» [458, с. 157].

Наступні розділи праці Ю. Шуйського висвітлюють негативну політичну діяльність Сигізмунда III, основні події та історію старої еліти, яка намагалася стабілізувати стан держави, нівелювати негативні тенденції королівської військової діяльності. Згадки про козаків відсутні. Власне, продовження про військову діяльність українського козацтва знаходимо в розділі під назвою «Випадки в Інфлянтах, в Молдавії, на Козаччині». Важливо додати, що автор не розглядав участь українського козацтва в молдавських походах подальшого часу (після 1600 р.), зокрема, у складі військових сил Потоцьких (1608 р.). Однак козаки згадуються в контексті польсько-турецьких відносин та самовільних молдавських походів польських магнатів, підтримуваних і вміло використовуваних великим канцлером Речі Посполитої Я. Замойським на користь держави [458, с. 194]. Учений відзначав вплив цих тенденцій на розвиток козацтва, зазначаючи, що «не менш самовільним кожного дня ставало козацтво. Петро Конашевич-Сагайдачний, не питаючи дозволу короля і гетьмана (*коронного Речі Посполитої* – авт.), став гетьманом «окраїнних» та запорозьких козаків і розпочав з ними героїчну боротьбу з Туреччиною» [458, с. 194]. Ця думка Ю. Шуйського дозволяє стверджувати, що польський вчений, з одного боку, засуджував зростаючі тенденції українського козацтва до самостійності. Однак подібне засудження самостійності козацтва не мало крайньої гостроти й було для вченого негативним не стільки саме по собі, а як таке, що відбувалося всупереч уставленим традиціям й стандартним процедурам затвердження і призначення козацької старшини. Також негативну оцінку козацтво отримало через незаконні, несанкціоновані військові дії, які шкодили дипломатичним відносинам з Османською імперією в складний для Речі Посполитої час. Зокрема, вчений так відзначав чорноморський напрям військової діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного: «...нападав він (*Конашевич* – авт.) на передмістя Царгорода, грабував малоазійські береги, незважаючи загалом на... конституції, покликані стримати його сваволю, руйнував через те добросусідські стосунки Польщі з Туреччиною» [458, с. 195]. З іншого боку, історик підтримував та схвально відзначав антитатарську спрямованість

українських козаків, оскільки вони «самостійно або в союзі з військовими силами польсько-литовської держави боролися з татарами» [457, с. 169].

Ю. Шуйський розділяв українських козаків на «окраїнних» (*осілих на прикордонні під контролем старост* – авт.) та запорозьких, відзначав об'єднавчі процеси в середовищі козацтва на початку XVII ст., які, на його думку, сприяли зростанню козацької «сваволі». Ці наслідки «сваволі», разом з хибною політикою Сигізмунда III, відсутністю одностайної позиції в сеймі стосовно східного питання та чіткої стратегії оборони кордонів держави призвели до війни з Туреччиною. Зовсім інша річ, що розв'язання війни між Польщею і Туреччиною почалося тільки в 20-х рр. XVII ст. Учений зазначав з цього приводу: «і тільки багатолітній (*перській* – авт.) війні належить приписати те, що тільки в 1620 році Польща заплатила тяжкою цецорською поразкою за відсутність об'єднаного уряду» [458, с. 195].

Важливо відзначити, що Ю. Шуйський у своїй синтезі висвітлював специфічне становище українського гетьмана П. Конашевича на початку XVII ст. як у середовищі козацтва, так і в політиці короля. Зокрема, історик відзначав, що «ставили... проти Конашевича гетьманів з наполягання короля, але ці утримати себе не могли (*на гетьманському пості* – авт.)» [458, с. 195]. Також він указував на те, що «війни московська і турецька не дозволяли дратувати щораз потужнішого поступу козацького, навпаки, (*шляхта* – авт.) використовували їх допомогу, нагороджували їх, а ... гетьман Конашевич з власної волі дільно ставав на стороні Польщі» [458, с. 195]. Тобто вчений відзначав, у першу чергу, непослідовність політики Сигізмунда III, визначав виключне значення війн початку XVII ст. для зростання ролі та статусу українського козацтва в Речі Посполитій з огляду на недалекоглядну і руйнівну політику короля. Особливий акцент робився вченим на тому, що саме амбітна політика короля за несприятливого геополітичного становища сприяла поступливості українському козацтву, яке за потреби корона використовувала у своїх військових цілях, що, у свою чергу, сприяло зростанню козацької сваволі та самостійності за військової безпорадності Речі Посполитої. З огляду на таку історичну ситуацію, Ю. Шуйський робить цілком логічні

припущення, вказуючи на те, що «легко собі уявити, які виникли б з того наслідки, коли зміцнілу, збільшену кількісно, свавільну козащину захотіли б привести до порядку» [458, с. 195]. Тобто Ю. Шуйський підводить читача до висновку про неминучість польсько-козацького військового конфлікту в подальший історичний період. Однак робить акцент на тому, що початок усіх подальших проблем Речі Посполитої саме на цьому відрізку історії за негативного панування Сигізмунда III, показуючи, що саме від цього моменту «відкривається широка дорога на майбутні нещастя, приготовані лихами уряду Сигізмунда, які навіть вправна правиця Владислава IV відвернути не змогла» [458, с. 207], натякаючи на майбутні козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст., що передували повстанню Б. Хмельницького, яке безповоротно змінило геополітичний статус та територіальні межі Речі Посполитої, заклавши основи її майбутніх розподілів.

У наступних розділах праці вченого-історика, присвячених розгортанню військових подій московської Смути та польській участі в ній, згадуються тільки донські козаки, а українські не вирізняються з польського військового контингенту. Також трапляються згадки без конкретизації козацтва, хоча, зазвичай, учений вказував, які козаки брали участь у військових подіях: донські, запорізькі чи двірні. Власне, черговий розгорнутий огляд участі українських козаків у подіях Смути та польсько-московської війни починається лише в 1616–1617 рр., пов'язаних із допомогою королевичу Владиславу та участю в польсько-турецьких військових діях під Цецорою та Хотиним. Втім, також наявні поодинокі загальнопоширені в польській історіографії цього часу сюжети, датовані 1615 р. і пов'язані з чорноморськими походами гетьмана П. Конашевича та, частково, молдавськими походами Вишневецького та Корецького, які відбувалися в цей же час. Однак для нас більш важливі зроблені вченим висновки щодо наслідків цих походів, що призводять до подальших польсько-турецьких військових протистоянь: «Походи Корецького і Вишневецького, безперестанні напади козаків на чолі з Конашевичем веліли страшної відповіді від Туреччини чекати» [458, с. 208].

Відповідно до цього, вчений у своїй праці відобразив складні суспільно-політичні процеси в Речі Посполитій в 1617 р., пов'язані з міжнародною політикою короля Сигізмунда III, військовими діями в Московії та напруженими відносинами з Османською імперією, Кримським ханством через постійні напади козаків, молдавські походи польської шляхти. Усе це викликало необхідність приборкання козацтва. Тому, як писав Ю. Шуйський, 1617 р. відзначався, крім зростання напруження у відносинах з Туреччиною, головним чином, козацькими комісіями. Одночасно важливо, що вчений оминає у своїй праці тему переговорів польських комісарів з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним стосовно допомоги королевичу Владиславу під Москвою і наданих козакам, за умовами переговорів, послаблень, привілеїв та відновлення православної ієрархії. Проте, аналізуючи політичну ситуацію в польсько-литовській державі цього року, вчений цілком слушно зауважував, що «...1617 рік занадто багато спровадив на Річ Посполиту нещастя, аби проведення війни в особистих інтересах королевича могло отримати особливу підтримку на сеймі» [458, с. 208]. Відповідно, королевич мав згортати військові дії та підписувати мирну угоду. Водночас на ослаблених військовими діями в Московії та в Інфлянтах українських прикордонних територіях чекали на військовий турецько-татарський удар. Учений відзначав: «Станіслав Жолкевський, ставши під містечком Буши над Дністром, очікував в обозі війська Скіндерпаші і татарів, які... за молдавські походи та козацькі грабунки, тільки й очікували на початок битви, аби знищивши нечисленні польські війська, розпустити свої загони по краю» [458, с. 208].

У цих подіях значна роль і значення вченим надавалося саме великому коронному гетьману С. Жолкевському, який, на його думку, бачив серйозність ситуації і «не хотів ставити на карту польські війська та Річ Посполиту. Пам'ятав про турецьку війну, довго роздумуючи, створюючи альянси, але не наважуючись на неї» [458, с. 208]. Причини подібних вагань коронного гетьмана були цілком очевидні. Річ Посполита не мала на цей час для цього ні військових сил, ані належного матеріально-технічного забезпечення. Тому вчений у своїй праці ставив риторичні питання для розкриття всієї серйозності ситуації, у якій знаходилась

польсько-литовська держава. Він зазначав: «Чи мав він (*С. Жолкевський* – авт.) її розпочинати в ту мить, коли король на Москву свої сили направив, а шведи загрожували в Інфлянтах? Чи мав розпочати війну, кінець якої такий сумнівний?» [458, с. 208]. Відповідь цілком очевидна. Тому всі свої сили коронний гетьман зосередив на дипломатичних переговорах зі Стамбулом. Результати дипломатичної діяльності були успішними, але постала нагальна необхідність вирішення козацького питання та виконання ряду вимог. Перед Річчю Посполитою були поставлені зобов'язання «приборкання козаків, сплати традиційної данини татарам і нейтральності щодо Семигороддя й Молдавії» [458, с. 208]. Важливим моментом є вимога Туреччини про зруйнування козацької прикордонної фортеці, що й відзначав учений: «Окрім тих пунктів домагався висланий від Іскіндербаші Аліага зруйнувати Бешадь (*прикордонна козацька фортеця* – авт.)... з якої козаки під своїм вождем Босим щорічно нападали на турецькі кордони. Єжи Збарський, володар Бешаді, не бажаючи перешкоджати миру, наказав Бешадь спалити» [458, с. 210]. Однак усе це виявилось марним, оскільки, як справедливо зазначав вчений: «Татари, незважаючи на домовленості, сплюндрували Волинь. Козаки знову вчинили в Туреччині спустошення, незважаючи на урочисті обітниця дотримуватися миру, які були дані перед королівською комісією в Ольшані» [458, с. 210].

У лютому 1618 р. польський Сейм постановив створити нову комісію для заспокоєння козаків, але реалізувати чергову комісію не вдалося. Виснажена хворобами, голодом, тривалими військовими діями та відсутністю обіцяних коштів, армія королевича Владислава трималася з останніх сил. До цього ще додалося, як слушно зазначав учений, і те, що «кілька неоплачених полків несподівано вийшли з обозу, ослабивши і так недостатньо сильне військо королевича... комісари, особливо новоприбулий канцлер литовський Лев Сапега, вимагали закінчення війни, королевич сперечався з гетьманом, гетьман гостро критикував королевича» [458, с. 210]. Ситуацію змінили новоприбулі військові сили українських козаків, які зміцнили військо королевича. Вчений неоднозначно оцінював допомогу українських козаків, беручи до уваги далекосяжні наслідки

поступок і потурання українському козацтву, здійснених для забезпечення військової підтримки королевичу у Московії, акцентуючи увагу на цьому, як на важливому стратегічному прорахунку недалекоглядної королівської політики з фатальними наслідками для держави. З цього приводу Ю. Шуйський зазначав: «Прибуття 20 тисяч козаків на чолі з Конашевичем знову наповнило поляків надією. Привабив їх обіцянками багатої здобичі Лев Сапега, королевич прийняв їх гетьмана прекрасно, подарував бунчук і булаву, вчинивши серйозну політичну помилку для миттєвої користі» [458, с. 210]. Одночасно варто зауважити, що вчений відзначав потребу в цій підтримці, але не такими методами й способами, які мали настільки негативні наслідки, провокуючи в подальшому виступ Б. Хмельницького.

Чергова важлива для дослідження історії українського козацтва подія початку XVII ст. – штурм Москви 1618 р. Однак історик висвітлив її дуже коротко і, з огляду на це, участь українських козаків у ній не була відображеною. Щоправда, наявні роздуми вченого щодо цієї події. Причини невдачі штурму Москви, названі вченим, видаються доволі спрощеними та однобокими (з огляду на сучасний стан розробки теми). Зокрема, доволі показовими в даний момент є виголошені вченим тези про те, що штурм не вдався через «сильний супротив москалів, відсутність підтримки штурму в рішучий момент, недостатність мурових драбин» [458, с. 210]. Однак для свого часу зауваження були цілком слушними, без врахування особистісних факторів під час штурму. Так, була відсутня інформація про перебіжчиків, які розповіли про план штурму, не враховано реакції коронного гетьмана на це й амбіції Новодворського, який переконував не використовувати мурові драбини [341, с. 166–169]. Однак цілком виразно була визначена роль козацтва у прискоренні Деулінського миру, бо «грабунки і здобництво лісовчиків та козаків вплинули на москалів, що відтоді ті щиро про мир (*домовитися* – авт.) старатися почали» [458, с. 214].

Наступний розділ праці Ю. Шуйського розповідає про події, пов'язані з українським козацтвом після походу П. Сагайдачного на Москву, напередодні й під час битви під Цецорою у 1619–1620 рр. У цьому розділі Ю. Шуйський

деталізував перебіг Роставицької комісії, відзначаючи її склад і домовленості. Зокрема, він зазначав, що «козакам обіцяно 40 тисяч злотих на рік платні за умови, що не тільки самі стримаються від походів на Чорне море, але й інших стримувати будуть – всякий люд за п'ять років набіглий зі своїх рядів виписаний», оскільки це був час, «коли Річ Посполита таку велику кількість (*козаків* – авт.) жодною мірою собі дозволити не могла» [458, с. 214]. Йдеться про козаків, яких виписували зі складу козацтва при кожному обмеженні їх кількості, виходячи з постійного дефіциту фінансових ресурсів польського уряду та нагальних військово-політичних потреб. За умовами Роставицької комісії козаки також мали залишатися під юрисдикцією старост і «визнавати старшого серед своїх, призначеного гетьманом, як колись був Орішовський» [458, с. 214]. Підписав ту угоду своєю власною рукою «старший» Петро Конашевич. Учений подав цінну інформацію про закулісні переговори на Роставиці козаків з поляками, цитуючи неофіційне листування С. Жолкевського: «Було немало торгів та віри. Втрачали і хотіли до свого реверсату (*гарантійного документу* – авт.) то одні, то інші речі... 20 тисяч дали їм в нагороду московської служби, чого не згадували в листах... 10 тисяч залишили як завдаток платні, 4 тисячі на гвинтівки, 700 постав (*старопольська одиниця виміру тканин* – авт.) сукна» [458, с. 214]. Ця інформація трапляється і в сучасних українських авторів без посилань, але важливо дізнатися її використання й походження в історіографічних джерелах попередніх історичних періодів. Однак для нас більш важливою є оцінка цих подій Ю. Шуйським, який писав з цього приводу так: «Видно з цього, як небезпечно вже в той час зросла потужність (*козацтва* – авт.), як потрібно було докладати всіляких зусиль, аби їх заспокоїти» [458, с. 214]. Також учений відзначав: «незабаром виявилось, що часті козацькі комісії піднімали тільки віру козаків у власні сили» [458, с. 218]. Варто зазначити, що останнє речення – своєрідний висновок, який автор не бере у лапки. Це однозначно не дозволяє говорити про їх авторство. Але, судячи з контексту й змісту, цей тезис належить історику й відображає його ставлення до козацьких комісій початку XVII ст. Ці тези однозначно виражали занепокоєння автора зростаючою силою козацтва як потужного руйнівного фактора благополуччя Речі

Посполитої, який перетворюється в середині XVII ст. на неконтрольовану військово-політичну силу завдяки необдуманій та хибній політиці династії Вазів.

Далі в тексті синтези знаходимо, що у складі польських військових сил, які брали участь у Цецорській битві, було всього 2 тисячі козаків, які вченим однозначно не ідентифікуються та не персоналізуються. Цілком зрозуміло, що через недотримання умов Роставицької комісії, запорозькі козаки на чолі з П. Сагайдачним не підтримали польські військові сили під Цецорою.

Хотинська війна відображена істориком доволі детально, й інформації про участь у ній українського козацтва також знаходимо достатньо. Доволі контроверсійними є зауваження вченого про те, що «підготовка до війни (*Хотинської* – авт.) передбачала багато труднощів. Гармат і аmunіції так бракувало, що мусили (*поляки* – авт.) у козаків запозичати» [458, с. 218], показуючи брак необхідної матеріально-технічної бази польського війська, особливо після Цецорської битви. З цього випливає цілком парадоксальний висновок стосовно ролі українського козацтва в Хотинській війні. Оскільки, відповідно до викладеного вченим матеріалу, попередні фінансові виплати поляками (наскільки вони були об'ємними та достатніми) козакам на аmunіцію та озброєння заклали можливість перемоги і стали важливим фактором, завдяки якому війська Речі Посполитої змогли стримати кримсько-турецькі військові сили, одночасно з військовою підтримкою українського козацтва. Цікавим є також наведений вченим склад військових сил Речі Посполитої під час Хотинської війни, який демонструє доволі велику частку саме українського козацтва: 7850 польських гусарів, 2110 кінноти, 7200 надвірних козаків, 7700 піхоти польської, 6450 піхоти німецької, 1200 лісовчиків, 40 тисяч козаків запорозьких на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним [458, с. 218]. Варто відзначити неточність кількісних показників польських військових сил, які за цими даними перевищували найбільші військові сили провідних тогочасних європейських країн та не враховували попередні військові втрати польсько-литовської держави. Помилки в підрахунках часто наявні також у джерелах. Однак для Ю. Шуйського

головним було те, що ця статистика дозволяла наочно показати «... польські сили, з одного боку, і козацьку міць – з іншого» [458, с. 219].

Учений відобразив вкрай негативне ставлення турків до козаків, оскільки вони робили постійні спустошливі походи на причорноморські міста. Він писав, що «Осман, довідавшись про рішення козаків (*допомогти полякам* – авт.), всіляко намагався відрізати їх від польського обозу, нападав на окремі загони, які сміливо себе захищали, і так роздратовали його, довівши до сказу, що 40 захоплених власними руками убив» [458, с. 220]. Автор, таким чином, відобразив ненависть турків до українського козацтва, як одного з важливих чинників початку війни та, власне, одного з формальних приводів турецької експансії в напрямі Східної Європи.

Гетьман П. Конашевич прибув, за даними історика, до польського військового табору 21 серпня 1621 р., «обіцяючи привести козаків і негайно після них через Дністер переправитися» [458, с. 220]. 1 вересня гетьман П. Конашевич став табором при польському обозі. За даними історика, військові сили запорозьких козаків знаходилися на лівому крилі армії Речі Посполитої поряд з «військовими силами Сапіги, Зенвича та Опалінського». Основні військові події за участю українського козацтва розпочинаються 3 вересня 1621 р. Учений їх описував так: «... Турки штурмували своїми підрозділами козацький обоз праворуч від головного табору. Назавтра поновлено напад на козаків, гул підрозділів був настільки великий, що сам гетьман, скільки жив, такого не чув; однак за допомогою Лісовиків було відкинуто штурмуючих, декілька корпусів захоплено, і козаки навіть до обозу турецького зайшли... Дня 6 вересня так наблизилися турки, що праворуч до табору козаків доторкалися» [458, с. 220].

Для нашого дослідження більш важливими є подальші події, пов'язані з плануванням нічних операцій нападу на турецькі війська в ніч з 12 на 13 вересня, описані вченим у своїй праці. Головна роль в цих операціях відводилася українським козакам, хоча мала брати участь і частина польських військ. Історик відзначав з цього приводу, що «Конашевич з козаками конче наполягали на нічній операції з нападом на турецький обоз. К. Ходькевич дуже вагався з боязні, що

козаки, зайняті грабежем, можуть понести від неприятеля поразку» [458, с. 234]. Однак, коли було дано нарешті наказ на військову операцію, то несподіваний дощ завадив походу. Більш вагомим у даному контексті є відображення вченим ставлення до таких операцій поляків та реакція на них українських козаків, які всіляко домогалися їх проведення. Зокрема, учений вказував, що «його опір (*великого гетьмана литовського К. Ходкевича* – авт.), здійснюваний таким походам, став причиною заворушень, які відбулися в козацькому таборі, і спеціальна комісія мусила (їх – авт.) заспокоїти немалими обітницями» [458, с. 234]. Таким чином, історик демонстрував, з одного боку, свавільність, недисциплінованість, деструктивну поведінку українського козацтва в складних військових умовах, а з іншого – небажання польської сторони ризикувати і так ослабленими військовими силами.

Надалі про козаків наявна лише одна згадка в межах переговорів про мир, де традиційно поляки зобов'язувалися стримувати козаків від походів на Чорне море. Після смерті прихильного до Речі Посполитої козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у 1622 р., як справедливо зазначав учений, козацтво менше, ніж коли зважало на волю короля і гетьмана.

Проведений аналіз «Історії Польщі...» дозволяє стверджувати, що Ю. Шуйський зосередився насамперед на суспільно-політичній складовій історичних подій, що було характерним для краківської історичної школи, але не оминає військових аспектів історії Речі Посполитої, що можемо спостерігати у М. Бобжинського. Для історика було важливим всебічно описати історію власної держави крізь призму міжнародних стосунків, внутрішніх суспільно-політичних процесів та військових дій як виразників цих процесів. У даному контексті важливу роль у суспільно-політичних процесах польсько-литовської держави відігравали саме українські козаки кінця XVI – початку XVII ст. та пов'язана з ними політика. Учений відзначав у своїй праці ці тенденції і неоднозначно оцінював значення та місце українських козаків у військово-політичних процесах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. З одного боку, негативну оцінку козацтво отримало через незаконні, несанкціоновані військові дії, що шкодили

дипломатичним стосункам з Османською імперією в складний для Речі Посполитої час. З іншого боку, історик відзначав допомогу українських козаків в обороні Речі Посполитої, хоча й акцентував увагу на негативних рисах та згубних наслідках їх допомоги для держави, що особливо виразно відображено в сюжеті про штурм Москви.

Особливий акцент робиться вченим на тому, що саме недалекоглядна політика короля Сигізмунда III та королевича Владислава за несприятливої геополітичної ситуації в першій чверті XVII ст. сприяли поступливості українському козацтву, яке корона за потреби використовувала у своїх військових цілях. Це, зі свого боку, сприяло зростанню козацької сваволі та самостійності за військової безпорадності Речі Посполитої. У своїй синтезі Ю. Шуйський підводить читача до висновку про неминучість польсько-козацького військового конфлікту в подальший історичний період за часів Б. Хмельницького.

Сучасний польський історик А. Стенпнік цілком слушно зазначав: «...як історик Ю. Шуйський був противником привілеювання козаків і вважав, що «дикий степ» потрібно було підпорядкувати Речі Посполитій, а козацтво – королю. Однак, як політик він визнавав «козацьке коріння» українців, з якими шукав порозуміння» [451, с.183]. Саме за сприяння Ю. Шуйського у колі краківських «станчиків» відбулося формування проукраїнського політичного простору, який яскраво проявився у 90-х рр. XIX ст. під час «нової ери» у польсько-українських відносинах у Галичині.

Таким чином, Ю. Шуйський був яскравим представником свого часу, провідним істориком краківської історичної школи, переконання й принципи якого сформували історіографічні та методологічні підходи істориків XIX – початку XX ст., вченим, який задав новий імпульс у розвитку історичної науки на довгі десятиліття та заклав фундамент сучасної польської історіографії. Важко переоцінити вклад науковця в розвиток історичної науки в Польщі, незважаючи на різючу критику представників варшавської школи. Його величезні заслуги перед наукою незаперечні.

3.2 Козацтво початку XVII ст. в «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського

Міхал Ієронім Бобжинський (1849–1935) – видатний історик польського та німецького права, представник молодшого покоління краківської історичної школи, суспільно-політичний діяч консервативного спрямування другої половини XIX – першої третини XX ст. (Додаток Ж).

Міхал Бобжинський народився 30 вересня 1849 р. в міщанській родині видатного краківського лікаря Яна Блажея Бобжинського та Софії [44, арк. 1] (Додаток И.1). Як і більшість представників краківської історичної школи, середню освіту здобув у класичній гімназії для аристократії імені св. Анни, де вивчав класичну філологію протягом 1859–1867 рр. Вступивши до Ягеллонського університету у 1867/68 академічному році, М. Бобжинський вагався, чи не присвятити йому своє життя філологічно-літературному напрямку, так сильно на нього вплинули гімназійні вчителі. Однак швидко змінив рішення, зайнявшись правом та історією [244, с. 4–5]. Важливу роль у цьому відіграли три ключові постаті цього періоду: новопризначений глава кафедри історії Польщі, представник старшого покоління краківської школи – Ю. Шуйський, професор статистики, економіки і адміністративного права, колишній міністр фінансів – Ю. Дунаєвський (1821–1907) та один з провідних польських юристів, історик права – А. Хельцеля (1808–1870), який, щоправда, на час навчання майбутнього науковця був уже старим, хворим і не працював в університеті, тому на М. Бобжинського здійснювали вплив переважно його праці [244, с. 5–8]. Крім того, його вчителями, на думку С. Закжевського, можна назвати й інших представників консервативного напрямку – В. Калінку, С. Тарновського, С. Козмяна [508, с. 516].

Після закінчення Ягеллонського університету у 1872 р. вчений додатково навчався в Страсбурзі під керівництвом німецького професора канонічного, римського та німецького права Рудольфа Зома (1841–1917) [244, с. 18]. Великий вплив на розвиток М. Бобжинського як науковця під час закордонного навчання здійснив також видатний німецький учений старшого покоління, учень Леопольда фон Ранке, Георг Вайц (1813–1886), у якого історик перейняв методологію критичного підходу до джерел [508, с. 516]. Також М. Бобжинський запозичив

періодизацію історії та погляди на державу з наукових праць юриста, теоретика права і політика Роберта фон Моля (1799–875) [119, с. 135–136, 146, 148].

Габілітацію М. Бобжинський здійснив уже в Ягеллонському університеті 1873 р., захистивши кваліфікаційну працю під назвою «Про нешавські статuti Казимира Ягеллончика» (продовження справи А. Хельцеля) з польського права, а 1875 р. – із німецького права на тему «Über die Sammlungen von deutschen Schöffensprüche im Gebiete des alten polnischen Rechtes» [166, с. 159; 34, арк. 1–2] (за наполягання ради факультету для можливості очолити кафедру німецького права після Я. Гіртлера [244, с. 18]). Спочатку працював у казначейській прокуратурі [44, арк. 26], однак після отримання габілітації, відповідно до наказу міністра освіти від 4 червня 1873 р., був допущений до доцентури давнього польського права та історії, а наказом від 25 березня 1875 р. – історії німецької держави і права (за винятком приватного німецького права) [44, арк. 36, 38].

Із 12 червня 1877 р. значиться в університеті як надзвичайний професор, а від 28 листопада 1879 р. – вже як звичайний [34, арк. 1; 44, арк. 34, 46]. Двічі обирався деканом юридичного факультету (17 липня 1883 р. та 10 липня 1888 р.) [44, арк. 50, 53]. Одночасно 1893 р. стає почесним професором Львівського університету й викладає там «давнє польське і німецьке право» до 1901 р. [44, арк. 128]. Від 18 червня 1878 р. до 30 вересня 1890 р. обіймав посаду директора Архіву земських і гродських актів у Кракові [44, арк. 57, 59]. Від 9 листопада 1878 р. – член-кореспондент Академії знань, а вже з 10 листопада 1883 р. – дійсний член [44, арк. 198, 200] (Додаток II.2).

Подібно до всіх краківських «станчиків», представників історичної школи, М. Бобжинський займався активною політичною діяльністю, дотримуючись принципу органічної праці (максимальний розвиток народу в наявних політичних умовах), притаманного консерваторам. Протягом 1881–1890 рр. був членом міської ради Кракова [44, арк. 75,], а в 1885, 1890, 1901, 1913 рр. – послом Крайового Сейму в Галичині, в 1903 та 1907 рр. – членом Ради Панства у Відні [44, арк. 85, 89, 31, 95, 97, 99].

Величезний суспільно-політичний вплив мав на посаді віце-президента Крайової шкільної ради в 1890–1891 рр., зокрема щодо українського питання в шкільництві [178, с. 124–125]. Також, саме за сприяння вченого на цій посаді, 6 вересня 1892 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру історії Русі, тобто України, на чолі з М. Грушевським (спершу дана вакансія була запропонована В. Антоновичу, але через стан його здоров'я та небажання перебувати в складних умовах польсько-української конфронтації у Львові, він послав свого учня з «бойовою натурою» [178, с. 135–136]).

Уже на посаді намісника М. Бобжинський у Галичині в 1908–1913 рр. проводив обережну й виважену політику українсько-польського примирення з огляду на те, що в той час це питання набуло особливої гостроти і викликало величезне напруження в суспільстві, яке являло собою локальний міжетнічний конфлікт з протестами, маніфестаціями, бійками та терористичними актами націоналістів. У цьому контексті його політика викликала осуд і критику в польських та українських радикальних націоналістичних колах [278, с. 170].

Наукові інтереси та діяльність польського історика, як це зрозуміло з тематики дисертацій, були зосереджені на дослідженні середньовічної історії німецького та польського права. Одночасно вчений здійснював джерелознавчі розвідки, публікацію корпусу історико-юридичних і дипломатичних джерел XIV–XVI ст. (продовжуючи справу А. Хельцеля), вивчав історію та розвиток польської політичної літератури, генезу і розвиток польського середньовічного суспільства та держави. Також М. Бобжинського цікавили історіографічні дослідження та досягнення сучасної йому науки. У 1893 р., у співавторстві з істориком С. Смолькою була видана монографія, присвячена життю й діяльності польського середньовічного хроніста і історика Яна Длугоша [446]. Наявні також інші історіографічні доробки вченого, які вкрай гостро критикувалися В. Смоленським. Однак найбільш повно свої історичні погляди, історико-методологічні принципи видатний польський вчений виклав у фундаментальній та визначній для свого часу узагальнюючій праці з історії польської держави під назвою «Нарис історії Польщі» [215; 216] (Додаток К). Перше видання «Нарису» було опубліковане в

1879 р., а друге і третє перевидання цієї праці відбулося в 1880–1881 рр. та 1888 р. Це свідчить про те, наскільки дана праця була популярною в польському суспільстві, не дивлячись на велику кількість критичних рецензій, опублікованих у науковій та публіцистичній періодиці.

Неможливо переоцінити науково-дидактичне значення «Нарису історії Польщі» М. Бобжинського та його лекцій, виголошених в Ягеллонському університеті, які, безперечно, вплинули на розвиток національно-історичної самосвідомості польської молоді кінця XIX – початку XX ст. За спогадами професора й ректора Ягеллонського університету Фредеріка Золя молодшого (1865–1948), лекції з історії польського права, читані М. Бобжинським, були «дуже цікаві, виголошувалися з незвичним темпераментом і запалом. Крім того, що дисципліна не була обов'язковою, майже кожен зі студентів наприкінці зимового півріччя складав приватний екзамен /colloquium/... з тієї дисципліни», а вивчення студентами його «Нарису» розвивало в них «якийсь інший, реальний патріотизм, який вважали за правдиво піднесений, бо позбувалися романтичної полуди, нібито Польща була Христом народів, а сумна доля поляків мала бути виключно результатом злочину наших сусідів» [47, с. 92–93].

Варто також відзначити наявність перекладів праці М. Бобжинського російською мовою [67; 68], які були достатньо популярними в Російській імперії, що було рідкістю для тогочасних польських академічних видань. Пояснити цей факт досить легко. Виголошені М. Бобжинським ідеї про вину польського народу в розподілах Речі Посполитої імпонували російським проімперським історикам. Сучасна російська дослідниця Л. Аржакова з цього приводу цілком слушно зауважує, що російські науковці того часу історичну концепцію М. Бобжинського «не стільки зрозуміли, скільки витлумачили в звичному для кожного з них сенсі» розуміння історії відповідно до імперської ідеології [277, с. 31].

У 1931 р. двотомне видання було доповнене третім томом, який охопив початок XX ст. «Нарис» неодноразово перевидався вже після смерті вченого в другій половині XX ст. і нині становить класику польських історичних досліджень. Проте варто відзначити справедливую критику в рецензіях стосовно помилок у роботі

вченого, оскільки ще С. Закжевський вказував на їх значну кількість у праці. Він відзначав їх наявність «не через брак ерудованості історика», а через відсутність у М. Бобжинського «академічної педантичності», пов'язаної з поспіхом при виданні перших примірників «Нарису» [508, с. 520]. Тільки в четвертому виданні праці було ліквідовано основний масив друкарських та інших помилок.

Саме наявність помилок, а також, головним чином, викладені М. Бобжинським ідеї, погляди на польську історію (причини падіння Речі Посполитої) та її періодизацію викликали суспільний резонанс, зокрема, в академічному середовищі. Тому після виходу першого тому праці в полеміку з автором вступили авторитетні історики цього періоду, зокрема й представники та фундатори Краківської історичної школи – С. Смолька, В. Калінка, Ю. Шуйський. Ці історики загалом позитивно характеризували працю вченого й визнавали вагомий внесок М. Бобжинського в розвиток польської історичної науки. С. Смолька пояснював наявність гострої критики і нападів рецензентів на роботу М. Бобжинського тим, що «він підвів загальні підсумки під монографічними розробками польської історії, які здійснили корінний переворот у поглядах на минуле Польщі, але які залишалися невідомими широкому загалу, якому М. Бобжинський мав здатися небезпечним новатором, який не поважає національних традицій» [67, с. І]. Виголошення подібних думок польськими істориками надало авторитетну підтримку «Нарису історії Польщі», зробивши його популярним виданням у широких колах польського суспільства. Ця робота, з одного боку, містить характерні погляди М. Бобжинського, а з іншого – подає науково-популярний виклад надбань тогочасної польської історичної науки для широких мас населення. Аналізуючи його працю, Ю. Шуйський цілком справедливо відзначав її специфічні особливості, певною мірою навіть не характерні для краківської школи риси. Роздумуючи над тим, чи відповідає ця праця основоположним принципам школи, теоретик «краківців» ставив перед собою питання: «Чи мала книжка Бобжинського загальну позицію нової школи...?». І одразу ж відповідав однозначним твердженням «Думаємо, що ні. Теорія про людську особистість, державу та суспільство, яку п. Бобжинський обнародував, важко було б прийняти теперішній

нашій історіографії» [460, с. 13]. Ця реакція представника старшого покоління на працю молодшого доволі показова і дозволяє говорити про розвиток ідей, концепції краківської школи з 60-х рр. XIX ст. до початку XX ст., яка піддавалася значним змінам у межах однієї історіографічної течії протягом її існування під впливом змін у науковому середовищі та методологічних підходах проведення дослідження.

Праця М. Бобжинського відповідала тенденціям розвитку польської історичної науки, оскільки в 70–80-х рр. XIX ст. відбувся переворот у польській історіографії, виразником і провісником якого й стала робота історика. Одним з перших вчених, які звернули увагу на зміст та наукове значення праці М. Бобжинського, став історик, професор Московського університету – Н. Попов. У 1884 р. він видав статтю під назвою «Про найважливіші явища в польській історичній літературі за минулий рік» [149]. У статті російський учений значну увагу приділив саме М. Бобжинському як «найважливішому представнику польської історіографії», праця якого «здійснила значне хвилювання між польськими істориками, оскільки ставила вивчення польської історії на абсолютно нові підвалини» [149, с. 23].

Тому цілком закономірно, як зазначав професор Петербурзького, а з 1879 р. Варшавського університету М. Карєєв, що «у російській науковій та науково-популярній періодиці було одразу відзначено появу даної праці та її значення для історичної науки...» [67, с. I]. М. Карєєв здійснив також критичний розгляд праці М. Бобжинського у статті під назвою «Новітня польська історіографія та переворот в ній», у якій він писав про нагальну необхідність даної праці з огляду на застарілість використовуваних раніше синтез Є. Бандтке та Г. Шмідта, які за якістю й історичною наповненістю не витримували жодної критики й не відповідали вимогам часу [296; 67, с. II].

М. Бобжинський цілком справедливо зазначав, що сучасна йому історіографія складалась переважно з невеликих розвідок і досліджень вузького тематичного спрямування, які прояснювали окремі специфічні й найважливіші питання польської історії, створюючи загальну канву історіописання. Проте мине багато років, перш ніж всі спеціалізовані праці будуть розглянуті, опрацьовані,

проаналізовані та синтезовані якимось історичним генієм. З матеріалів окремих монографічних досліджень буде написана нова історія Польщі. Однак, як справедливо вказував учений, чекати появи подібної праці не варто. Це одна з причин, які спонукали М. Бобжинського до написання узагальнюючої праці з польської історії. Основна ж мета польського вченого полягала «не в тому, щоб викласти всі факти (*польської історії* – авт.) в подробицях, а в тому, щоб показати зміни основ і умов... суспільного і політичного розвитку в минулому, визначити причини цього розвитку і наступного за ним занепаду та дати характеристику народу й найбільш видатних особистостей серед нього у різних епохах та періодах» [67, с. 1].

У «Нарисі історії Польщі» дуже важливими є зауваження М. Бобжинського, які повною мірою дозволяють дати оцінку його поглядам на історію, долю польського народу та видатних особистостей у ній. Зокрема, вчений вказував: «Я старався, наскільки це можливо, бути ясным і зрозумілим, але заради зрозумілості я не жертвував предметами, які здаються мені доступними за самою своєю природою» [67, с. 2]. Це однозначно дозволяє визначити основні принципи, яких дотримувався історик під час написання своєї роботи. Важливим є і те, як і під яким кутом зору вчений розглядав основні періоди розвитку польської державності. Він намагався уникати «неприродного розтягування історії XVII та XVIII століть... намагався відобразити якомога докладніше XV і XVI століття – час найсильнішого нашого процвітання в минулому» [67, с. 2]. Зазначеним тезисам цілком відповідають і наступні висновки вченого, які відображають його захоплення й ідеалізацію епохи Ягеллонів та применшення значення наступних історичних епох розвитку Польщі: «Якщо історія має бути для нас наставницею життя, якщо в нинішніх наших справах ми маємо керуватися міркуванням, що “так робили наші батьки”, так наслідуймо ж наших великих предків ягеллонських часів, а вироджені пізніші покоління, тяжку ношу гріхів яких ми несемо на собі й тепер, нехай послугують нам страхітливим нагадуванням» [67, с. 2].

Вивчаючи історію держави чи народу, М. Бобжинський вбачав необхідність у дослідженнях об'єктивних законів, які впливали на історичний процес, у залученні

досягнень інших наук. Безсумнівно, важливою в історії вчений вважав і особисту волю людини та суспільства, які визначали також історичний процес відповідно до об'єктивних законів [67, с. 9–11]. Тому М. Бобжинський часто відображав історію крізь призму особистості чи робив акцент на певних значних для історії постатях. Наприклад, 60-ті рр. XVI – першу третину XVII ст. він розглядав крізь призму персони Сигізмунда III та його зовнішньої і внутрішньої політики, здійснюючи акцент на такій важливій для характеристики періоду постаті, як український гетьман П. Сагайдачний.

Перші згадки про українське козацтво початку XVII ст. у другому томі праці вченого знаходимо в підрозділі, присвяченому початку правління Сигізмунда III, під назвою «Повернення до католицизму. Сигізмунд III губить плоди великої діяльності С. Баторія (1577–1608)» [6, с. 113]. Для М. Бобжинського початок XVII ст. насамперед асоціювався з Сигізмундом III та його політикою, про що нам повідомляють відповідні назви підрозділів, присвячених зазначеному періоду в другому томі його «Нарису польської історії» [68, с. 113–161]. На жаль, історик не приділив у даному розділі значної уваги походам на Молдавію, Інфляндській війні та Лжедмитріадам. Проте варто зауважити, що ці події розглядалися ним у контексті негативної політики Сигізмунда III, відповідно до назви розділу. Історик відзначав, що «австрійська імперія Габсбургів, не зумівши втягнути Річ Посполиту до антитурецької коаліції, намагалася спровокувати польсько-турецьку війну, підбурюючи для цього козаків на Чорноморські походи проти Туреччини та до Молдавії. Однак завдяки вдалій військовій та дипломатичній діяльності Я. Замойського, який поставив своїх прибічників у Молдавії, узгодивши їх з Туреччиною, дана провокація не вдалася» [216, с. 159]. Таким чином, для польського історика українські козаки виступали значною мірою важливим геополітичним інструментом політичних маніпуляцій у тогочасних міжнародних відносинах у Східній Європі.

Проте для послідовного висвітлення історії Польщі за Сигізмунда III вчений акцентував увагу на останніх десятиліттях XVI ст., які, на його думку, привчили населення Речі Посполитої до воєн та військової діяльності, перетворивши значну

частину населення на професійних військових, які прагнули нових бойових звершень та поживи, за визначенням історика, «хліба», а якщо конкретизувати, то «військового хліба» [216, с. 183–184]. Історик стверджував, що цими настроями вміло скористався король Сигізмунд III для початку трьох воєн: зі Швецією, з Московією та Туреччиною.

У розділі, присвяченому війнам Сигізмунда III, вчений починає огляд історичних подій з 1606 р. [216, с. 184]. Таке розділення взаємопов'язаних подій викликає деяке зміщення історичної хронології та не сприяє їх всебічному висвітленню. Це, очевидно, через те, що історик намагався розкрити, у першу чергу, згубність недалековидної й обмеженої політики Сигізмунда III для Речі Посполитої, яка посприяла її занепаду, а не військові події цього періоду, які були якраз негативним результатом даної політики. Наслідки якої, на думку вченого, компенсувалися вдалою дипломатичною і військовою діяльністю Я. Замойського [216, с. 159].

У подальшому історик згадував українське козацтво побіжно, у контексті висвітлення причин протистояння й воєн між Польщею та Туреччиною, вказуючи на те, що ці війни не мали безпосередньої причини, хоча і зазначав, що причини зірвання домовленостей між ними походили ззовні, тобто виходячи із зазначених раніше вченим тезисів, були черговими геополітичними маніпуляціями та спробами тиску на Річ Посполиту. У той же час М. Бобжинський також зазначав, що «першими привід давали козаки, нічим не кращі для Туреччини, ніж татари для Польщі» [216, с. 187]. Учений наводив приклад, що «гетьман козацький Конашевич, який Владислава у військовому поході на Москву з військом своїм активно підтримував, спалив у 1615 році два найбільших турецьких міста на Чорному морі – Трапезунд і Синоп» [216, с. 187].

Описуючи битву при Цецорі, автор козаків також не згадував, лише керівником військових дій називав великого гетьмана Станіслава Жолкевського та зазначав про велику кількість загиблих. При епічному описі битви під Хотином 1621 р. згадуються українські козаки з гетьманом, як складова частина польського війська, але одночасно і як окреме крило армії. Вчений писав: «Наступного року перед

незліченними бусурманськими натовпами на чолі з самим султаном Османом I виступаючих для здобуття Польщі, на полях Хотина стало 32 тисячі війська польського на чолі з Каролем Хоткевичем з 40 тисячами козаків, яких очолював їх славний отаман Конашевич-Сагайдачний» [216, с. 188]. Далі йде опис тактичних дій польського війська, де українські козаки чітко не вирізняються з-поміж польського військового контингенту.

Загалом учений робить цікавий висновок про діяльність козаків за гетьмана П. Сагайдачного: «Війни московські, шведські і турецькі, у яких козаки під керівництвом свого отамана Конашевича відігравали важливу роль, вкрай підносили їх значення й привабливість» [216, с. 201]. Таким чином, учений визнавав важливу роль українського козацтва і його видатного провідника – гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, у війнах Речі Посполитої початку XVII ст., які мали велике значення для розвитку козацтва як окремого суспільного прошарку, в подальшому української національної еліти.

Однак після смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного закінчується період поміркованої політики козацтва. Починається активне військово-протистояння між поляками та козаками, оскільки, як слушно зауважував М. Бобжинський, «...ані поляки, ані козаки не уміли договорів дотримуватись...» [216, с. 201].

Якщо абстрагуватися від хронології та прив'язки до подій початку XVII ст., то вчений оцінював загалом українське козацтво, подібно до Ю. Шуйського, далеко не позитивно, можна сказати, навіть вороже [457, с. 214–215]. Він рішуче відкидав державницький вплив козаків на територію України, особливо стосовно періоду до війни Б. Хмельницького, заперечував релігійність козаків та їхню національну ідейність, зазначаючи, що «козацтво – елемент наполовину розбійницький, який не турбувався ні про які вищі релігійні чи національні основи, був жахом для мирного населення, яке проживало на південно-руських землях, не шкодувало його в своїх набігах і не здійснювало на нього більш глибокого впливу» [68, с. 198]. Однак разом з розвитком козацтва, та, головним чином, розгортанням історичних подій, які передували національно-визвольній війні Б. Хмельницького, вчений

справедливо відзначав зростання ролі та значення козацтва, яке сприяло поширенню серед широких мас населення ідей свободи та вольності. Саме в першій третині XVII ст. «козацьке питання стало внутрішнім соціальним питанням і перемістило свій центр тяжіння з диких полів до родючіших провінцій Речі Посполитої, на які опирався правлячий клас в народі...» [68, с. 199]. Відповідно, у цей час «навколо... козацтва зосередилось все, що не могло витримати суперництва в Речі Посполитій і не мало точки опори, як наприклад східна церква, яка занепадала внаслідок унії, а також народний руський елемент (*українці* – авт.), який поступово підпадав під польський культурний вплив» [68, с. 199].

Не менш цікавими є міркування М. Бобжинського стосовно козацької політики уряду Речі Посполитої та гіпотетичних можливостей використання козаків на благо держави. Вчений вказував, що «якби за польськими королевичами стояв сильний уряд, якби цей уряд об'єднав суспільні сили, які діяли в Україні, досяг Чорного моря і замкнув Україну в її природних кордонах, Польщі легко би було повністю вгамувати свавілля козаків і, підтримуючи серед них дисципліну, скористатися ними для (*користі* – авт.) держави і зберегти ... спокій в цих краях» [68, с. 184]. Проте цілком зрозуміло, такого уряду й сильної влади за Сигізмунда III не було. Саме завдяки магнатській анархії Річ Посполита, на думку вченого, не змогла «піти на сміливі дії стосовно приборкання козацтва, хоча неодноразово в тяжкі хвилини користувалася підкріпленням козаків як гарної піхоти» [68, с. 184].

Оскільки Річ Посполита ситуативно використовувала козацтво для своїх потреб і намагалася або знищити його, або легалізувати як складову частину військових сил, то, таким чином, вона перетворювала його на організовану й непідконтрольну силу. Тому польська політика стосовно козаків, як справедливо відзначав краківський історик, була часто «виключно непослідовною і шкідливою» [68, с. 184]. Конкретизуючи свої твердження, М. Бобжинський вказував, що «під загрозою небезпеки з боку Туреччини сейм... організував запорожців або низових козаків, які жили за межами Речі Посполитої, в реєстрове козацтво, утримуване на жалування... під верховною владою коронного гетьмана, а всіх свавільних козаків наказували переслідувати або перетворити на селян», а

«конституція 1596 р. рекомендувала цілковите знищення низових свавільників», що, втім, не було реалізовано [68, с. 184]. Таким чином, він засуджував таку непослідовну та недалекоглядну політику Речі Посполитої, ускладнену магнатською анархією із закладенням основи майбутніх козацьких проблем, які пізніше спричинять національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького.

Проведений аналіз «Нарису історії Польщі» дозволяє стверджувати, що М. Бобжинський зосередився в ній на суспільно-політичній стороні історичних подій, певною мірою оминаючи деталізацію військових аспектів історії як початку XVII ст., так і загалом протягом висвітлення всієї історії Польщі. Для нього було важливо окреслити насамперед політичну історію власної держави. Події ж розглядалися крізь призму державності та особистостей, які творили польську історію. Зосередившись на політиці Сигізмунда III, яку він визначав як згубну для розвитку Речі Посполитої, дослідник недооцінив роль та значення козацтва в подіях початку XVII ст.

3.3 С. Смолька і С. Тарновський – два погляди на українських козаків

Станіслав Смолька (1854–1924) – польський історик середньовіччя та раннього нового часу, професор та ректор Ягеллонського університету, один із провідних представників краківської історичної школи молодшого покоління (Додаток Л). С. Смолька – син відомого галицького політика і адвоката Францішка Яна Смольки та Леокадії Бекер фон Зальцхайм [37, арк. 15; 38, арк. 15;]. Ще в батьківському домі, як і більшість тогочасної інтелігенції, С. Смолька отримав «старанну і всебічну освіту» [37, арк. 15]. Пізніше він поглибив свої знання у III гімназії ім. Франца Йозефа у Львові. У 17 років майбутній учений закінчив екстерном гімназію після сьомого року навчання, ставши вільним слухачем у Львівському університеті, де протягом двох семестрів відвідував лекції відомого львівського історика-енциклопедиста Антоні Малецького (1821–1913) та історика-позитивіста, археографа Ксаверія Ліске (1838–1891), під впливом яких почав формуватися як науковець. У 1871 р. продовжив навчання в Німеччині в Гетінгенському університеті під керівництвом прихильника критичного

позитивістського методу професора Г. Вайца [37, арк. 15]. У липні 1873 р. учений успішно захистив дисертацію на тему «Польські хроніки до початку XIV ст.» та отримав ступінь доктора філософії [37, арк. 15; 38, арк. 15]. Однак після літніх канікул «краківець» знову повернувся до Геттінгену для продовження поглиблення знань з польської історіографії під час зимового семестру 1874/1875 рр., але вже як приватний учений [209, с. 43].

На початку травня 1875 р. С. Смолька звернувся до філософського факультету Ягеллонського університету з проханням про габілітацію на доцента історії періоду середньовіччя та нових часів. Експертну оцінку його науковій діяльності та історичним доробкам надали призначені 6 травня радою факультету рецензенти: Ю. Шуйський і В. Закжевський [38, арк. 36-34] (Додаток М.1). Габілітаційний колоквиум у складі 11 професорів відбувся 28 червня 1875 р. (Додаток М.2). За результатами колоквиуму С. Смольку було допущено 3 липня до габілітаційної відкритої лекції на тему: «Перегляд стосунків дому Габсбургів до Угорщини аж до воцаріння Габсбургської династії на угорському троні з Фердинандом I», яка була успішно захищена [38, арк. 55-57].

Вже на початку зимового семестру 1876/1877 рр. С. Смолька отримав посаду надзвичайного, а у 1880 р. – звичайного професора історії Австрії Ягеллонського університету [37, арк. 15] (Додаток Н). Коли в лютому 1883 р. помер Ю. Шуйський, то постало питання щодо обрання нового завідувача кафедри історії Польщі. Скликана з цього приводу комісія однозначно вказала на кандидатуру С. Смольки. На вступній лекції з нагоди прийняття керівництва кафедрою історик зазначав, що саме завдяки Ю. Шуйському «минуле освітлене блиском правди, (історія – авт.) почала бути мудрою майстринею цієї миті, майстринею кращого майбутнього» [445, с. 4]. Таким чином, давав зрозуміти, що керуючи кафедрою буде повною мірою реалізувати науково-дидактичну та політичну програму попередника.

Саме С. Смолька розпочав розвиток історичного семінару в Ягеллонському університеті за зразками критичної школи Г. Вайца, представником якої він був, успадкувавши їх після Ю. Шуйського [274, с. 58–59]. Відповідно до матеріалів,

знайдених в архіві Ягеллонського університету та справах «Міністерства освіти і віровизнання Австрійської імперії», саме з 1872 р. В. Закжевський, а з 1875 р. й С. Смолька стали справжніми творцями нового історичного семінару, займаючись його розвитком, розробляючи плани на університетському рівні, здійснюючи відповідне звітування як керівники навчального процесу [1, арк. 33, 44, 13]. С. Смолькою було внесено зміни до статуту історичного семінару у 1877 р., відповідно до якого він мав поділятися на наукову та дидактичну частину [40]. Вченим було також ще більше зміщено, порівняно з попередниками, акцент на вивченні вітчизняної історії під час семінарів [274, с. 60–61].

У цьому контексті цікаві спогади про краківські історичні семінари видатного чеського історика Ярослава Бідло (1868–1937), який стажувався в Ягеллонському університеті з 1 жовтня 1892 р. по липень 1893 р. Беручи участь у навчальному процесі, чеський вчений порівнював дидактично-методологічні практики краківської історичної школи з чеськими, які проводилися у Карловому університеті в Празі під керівництвом Ярослава Голла (1846–1929) – батька чеської позитивістської історичної школи. У наступних листах до Я. Голла на основі власних спостережень та досвіду стверджував, що польські професори більш вимогливі, ніж чеські. Учений високо оцінював лекції та семінари, які проводив С. Смолька [241, с. 50].

Тому можна впевнено говорити про високий рівень історичної освіти в Ягеллонському університеті, закладений стараннями Ю. Шуйського та його колег, який приніс свої плоди вже наприкінці XIX ст., виховавши велику кількість високоосвіченої польської інтелектуальної еліти (Ф. Буяк, Я. Пташнік, В. Мікрот та ін.) [208, с. 121, 133–136].

Від 1884 р. С. Смолька став постійним членом Академії знань. З цього часу вчений спочатку обіймає посаду секретаря історико-філологічного відділу, а пізніше, у 1890 р. – генерального секретаря Академії знань [37, арк. 15], на якій він реалізував свої амбітні й далекосяжні концепції розвитку польської науки на теренах колишньої Речі Посполитої та за кордоном, вивівши її на міжнародний рівень [208, с. 120–125].

Наукову діяльність С. Смолька почав із вивчення окремих проблем історії польського середньовіччя. Перше його наукове дослідження було присвячене польському князю Генріку Бородатому. У своїх пізніших працях С. Смолька поєднував вивчення суспільно-політичної та економічної історії. Виразником наукових зацікавлень ученого епохою Пястів стала визначна для свого часу монографія «Мієшко Старий і його час», у якій автор вперше пояснив взаємозв'язок між політичним устроєм та еволюцією суспільно-економічних процесів у Польщі XII ст. [37, арк. 17]. Пізніше С. Смолька досліджував епоху Ягеллонів та вивчав питання польсько-литовської унії, у результаті чого з'явилися нові статті та монографії «краківця» [438; 436; 37].

На кінець XIX – початок XX-го ст. його наукові зацікавлення були звернені до історії нового часу. При цьому польська історія висвітлювалася на тлі всесвітньої [437; 440]. Однак для нашого дослідження більш важливою є невелика праця С. Смольки, створена вже на початку XX ст. в руслі змін наукових зацікавлень вченого, в якій він виразив свої погляди на українське козацтво та його історію. Йдеться про розвідку краківського історика «Грюнвальд і Берестечко» [444], видану С. Смолькою у 1910 р. в Кракові. Ця праця присвячена дослідженню значення та суті двох визначальних для історії Польщі військових подій – битвам під Грюнвальдом і Берестечком.

Чому С. Смолька обрав саме ці військово-історичні події, як ключові точки польської історії? Відповідь на це цілком очевидна. Ці дві події відзначалися небувалим військовим успіхом для Польщі. Підтвердження цього знаходимо вже у вступі до розвідки. Історик згадував про тисячолітню польську історію, переломним пунктом якої стала, на його думку, саме церковна унія 1596 р. Якщо перша половина періоду відзначалася поступальним розвитком польського народу, то друге п'ятсотліття було «переполовинене» козацькими війнами, і «від них Польща скочується в прірву, хоча ще в останній момент напружила сили, аби утримати своє існування» [444, с. 1]. На переконання С. Смольки, останнім моментом, завдяки якому Польща в XVII ст. змогла продовжити своє існування, стала саме битва під Берестечком – «найкраща в історії польських воєн баталія».

Успіхи у цій битві, на думку вченого, можливо порівняти лише з Грюндвальдською битвою, оскільки обидві битви відбувалися під гаслом «Бути чи не бути» [444, с. 1]. Власне, більша частина розвідки присвячена саме значенню Грюндвальдської битви для розвитку Польщі з доповненням про подібне значення для Речі Посполитої битви під Берестечком. Особливий акцент вченим робився на негативному значенні Берестейської церковної унії у формуванні козацької проблеми. Аналізуючи працю науковця, варто відзначити специфіку висвітлення ним ранньої історії українських козаків. Зокрема, С. Смолька, досліджуючи умови, в яких формувалися козаки, приходить до висновку, що «близькість татар, кидання кресів на милість їхніх загонів, грабіж і ясир – це істотні причини виникнення і зростання січового козацтва» [444, с. 17]. Доволі точно описував й критично оцінював історик сутність початків Запорізької Січі, роблячи, щоправда, контроверсійні зауваження стосовно формування козаків як захисників православ'я, зокрема, вказуючи, що «Січ же досить довго не була ні чим іншим, як вільним зібранням авантюристів без видатних національних особливостей, а насамперед релігійних, доки Туреччина – так, доки її Туреччина не перетворила в першу захисницю схизми через своє агітаційне знаряддя, через грецьких мніхів, архієреїв і патріархів (особливо *“патріарха-єретика Кирила Лукаріса”* – авт.)» [444, с. 17–18]. Джерелом формування українського козацтва, на думку С. Смольки, були польські осадники «великого степу», позбавлені релігійного піклування та військового захисту. Учений писав з цього приводу: «...натовп осадницької людності, прибуваючий з польських воєводств, мнужив лише кількість її ворогів; польський осадник, позбавлений католицького косячу, вирушав швидко до церкви, а в другому поколінні кров з крові польської поповняла Запорізьку Січ» [444, с. 19]. Відповідно, вчений цілком однозначно піддавав нищівній критиці недаленовидну політику великих магнатів, вказуючи, що саме «економіка на латифундіях польських «королів» за Бугом і Дніпром спричинила до сильного загострення класової, національної та релігійної ненависті, а тим самим і до вибуху козацької війни» [444, с. 19]. Покладаючи, таким чином, вину за повстання Б. Хмельницького не тільки на козаків, а й

значною мірою на шляхту. Однак критика вченим шляхти на цьому не закінчувалась. Оскільки, на думку С. Смольки, «суспільна рівновага казимірівської Польщі змістилась в ягеллонській через одностороннє збагачення шляхти, неминуче, відколи в Польщі пали міста, колись німецькі, так повні бурхливого життя ще в XV ст.... Той упадок міст і міщанства є, власне, неминучим, безпосереднім наслідком опанування північних берегів Чорного моря турками і татарами в результаті руйнування генуезької колонії...» [444, с. 14]. Краківський історик убачав шлях вирішення всіх проблем Речі Посполитої саме в продуманій колонізації на Схід та обороні кордонів від нападів татар. Оскільки «тут насправді був вузол найважливіших для нас політичних, суспільних і економічних питань» [444, с. 14]. Тому цілком очевидно, що «коли б вчасно було розв'язано проблему оборони кресів і осадництва за військовими задуманими та скарбовими планами з часів Сигізмунда I», то Польща отримала б «...всього, чого їй бракувало: скарбу, регулярного війська, а разом з тим зміцнення королівської влади...» [444, с. 14–15]. З цілком очевидних причин цього не сталося. Такі гіпотетичні роздуми науковця дають право говорити про його спробу глибоко осягнути й спробувати теоретично змодельовати тогочасні суспільно-політичні процеси в Польському королівстві та Речі Посполитій, у контексті яких він відобразив також історію українського козацтва.

Наступний видатний представник краківської історичної школи – Станіслав Костка Тарновський (1837–1917) – провідник краківських консерваторів «станчиків», історик літератури, професор і ректор Ягеллонського університету (Додаток П). Походив зі старовинної і шанованої польської шляхетської родини, був сином графа Яна Богдана Тарновського та графині Габрієли з Малаховських [272, с. 3–4]. С. Тарновський початкову освіту отримав вдома, а середню в гімназії св. Анни в Кракові протягом 1850–1854 рр., де познайомився з Ю. Шуйським та отримав ґрунтовні знання з класичної філології [478, с. 25–55; 272, с. 44–85].

Після закінчення гімназії С. Тарновський під впливом порад старших родичів і того факту, що Ю. Шуйський записався на юридичний відділ Ягеллонського

університету, прийняв рішення зробити такий самий вибір [272, с. 91]. Провчившись 1854/1855 академічний рік у Кракові, майбутній історик вирішив у наступному році продовжити навчання на юридичному факультеті Віденського університету [272, с. 110–116]. Однак усвідомивши своє літературне покликання, у 1856 р. завершив свою юридичну освіту, повернувшись додому, а з листопада розпочав навчання вже на філософському факультеті Ягелонського університету разом з Ю. Шуйським, де до 1859 р. поглиблював філологію [272, с. 116–117; 480, с. 3, 35]. У 1860 р. виїхав разом із братом до Парижа, де співпрацював із культурно-політичним осередком польської еміграції у Франції – «Готелем Ламбер», контактуючи з його представниками Ю. Клячко (1825–1906) та В. Калінкою, під впливом яких формувалися його інтелектуальні та політичні погляди [480, с. 18]. Пізніше брав активну участь у Січневому повстанні. За це в жовтні 1863 р. був заарештований австрійською владою та засуджений до ув'язнення на 12 років, однак отримав помилування і через два роки був звільнений [480, с. 3, 18].

Досвід участі у невдалому повстанні та його результати дали молодому вченому можливість переглянути свої політичні погляди і звернутися до консерватизму з його ідеями «практичного реалізму» та «органічної праці». Тому разом зі своїм приятелем ще з гімназійних часів Ю. Шуйським створив науково-політичний часопис «Огляд Польський», надрукувавши в ньому протягом 1868–1869 рр. програмні документи консерваторів. Як і більшість представників краківської історичної школи, С. Тарновський займався активною політичною діяльністю [273, с. 10–16, 30, 32–37, 79, 118, 154; 480, с. 11–12, 24–27].

Рівняючись на Ю. Шуйського, вчений вміло використав лібералізаційні процеси в Галичині, особливо його спонукав до дій той факт, що місце керівника кафедри історії польської літератури мало звільнитися після професора К. Мехежинського, який йшов на емеритуру [373, с. 44; 480, с. 36]. Єдиною перепорою на шляху С. Тарновського була відсутність академічного ступеня (саме через це його кандидатуру радою факультету було відкинуто у 1868 р.). Тому історику не залишилося нічого іншого, як «докторизуватися» [273, с. 44; 480, с. 36].

Науковцем було складено «цілу шеренгу складних іспитів з філософії та польської літератури на відмінно» [273, с. 44–45], після чого С. Тарновського нарешті було допущено до габілітації. 14 травня 1869 р. він успішно прочитав габілітаційну лекцію на тему: «Загальний образ політичної літератури в Польщі від XVI до XVIII ст.» Габілітаційний процес було завершено 24 березня 1870 р. блискучим захистом дисертаційної роботи на тему: «*Stanisław Leszczyński jako pisarz polityczny*» [480, с. 36].

У 1871 р. краківський вчений був допущений до доцентури та призначений на посаду керівника кафедри історії польської літератури. Через три роки доцентури на кафедрі він був номінований на професора надзвичайного, а з 22 листопада 1879 р. – звичайного [480, с. 36; 273, с. 70, 129]. Пізніше історик стає деканом філософського факультету у 1882–1883 рр., ректором – у 1886–1887, 1899–1900 навчальних роках [237, с. 154, 168, 293; 480, с. 36].

С. Тарновський, як і більшість істориків краківської історичної школи, займався активною науковою та організаторською діяльністю польської науки у стінах Академії знань. Її членом він став ще від 7 липня 1873 р., а з 1878 по 1882 р. секретарем I відділу академії (філологічного) [480, с. 34; 237, с. 112]. Однак кульмінація організаційної діяльності науковця відбулася, коли його було призначено на посаду генерального секретаря після смерті Ю. Шуйського у 1883 р. [237, с. 142–143]. Відповідно до своїх наукових зацікавлень найбільше вчений-історик займався роботою в Комісії з досліджень у галузі історії літератури та освіти в Польщі 1875–1893 рр. [304, с. 203].

Станіслав Тарновський переважно займався вивченням історії та методології історії польської літератури різних епох та жанрів, зокрема, політичною, історичною, художньою, а також літературною критикою. Наявна велика спадщина вченого присвячена, власне, літературній критиці різноманітних творів. Втім, для нашого дослідження більш важливо, що улюбленою тематикою С. Тарновського була старопольська література епохи Відродження та Романтизму. Значну увагу науковець присвятив політичним письменникам та їх доробкам. Зокрема, вчений присвятив окремі монографії Анджею Моджевському (1503–1572)

– польському державному і релігійному діячу реформатору («*Frycz Modrzewski o poprawie Rzeczypospolitej*» 1867 р. видання), Лукашу Гурніцкому (1527–1603) – польському гуманісту епохи Ренесансу, політичному письменнику, поету і державному діячу («*O Łukaszu Górnickim*» 1868 р., «*Dworzanin*» *Górnickiego*» 1871 р.). Пізніше ці напрацювання будуть використані С. Тарновським для написання двотомного дослідження «Студії до історії літератури польської: політичні письменники XVI ст.», виданої в 1886 р. та продовжено у наступному виданні «Студії до історії літератури польської: XVI ст. Ян Кохановський» 1888 р. [475]. Уже на другому з'їзді польських істориків у Львові, продовжуючи розвиток тематики своїх досліджень, учений презентував реферат на тему «Стан і характер польської політичної літератури XVII ст.», який був надрукований у вигляді статті у «Матеріалах другого з'їзду...» в 1891 р. [283, арк. 270–284]. С. Тарновський, характеризуючи політичну літературу початку XVII ст., звертається до брошури Кшиштофа Пальчовського «Про козаків, якщо їх знищити або ні» 1618 р. видання, виклавши її головну думку відповідно до якої знищення козаків, не дивлячись на гарну можливість збереження миру з Туреччиною, є вигідною саме для турків. Автор визначив потребу не знищувати козаків, а приборкати їх регулярними грошовими виплатами й люстрацією. Однак більш важливе для нашого дослідження, що вчений ні ґрунтовної критики джерелу, ні власного погляду на козацтво не відзначав. Подібні думки щодо козацького питання у риторичній формі були висвітлені С. Тарновським у ставленні до війни Б. Хмельницького за часів Яна Казимира. Однак, як і в попередньому разі, виразна оцінка козацтва відсутня [283, арк. 276]. Можемо лише спостерігати застосування щодо означення козацької революції середини XVII ст. цілком традиційне для польської історіографії XIX ст. поняття «бунт».

Однією з основних фундаментальних праць С. Тарновського є «Історія польської літератури» в шести томах, видана протягом 1900–1907 рр., яка була одним із перших узагальнюючих досліджень з історії літератури від XVI ст. до сучасного вченому XIX ст. Якщо говорити про науковий доробок вченого, то він доволі значний і відповідає переважно його вузькій спеціалізації, зорієнтованій на

різні аспекти старопольської літератури, на відміну від Ю. Шуйського чи С. Смольки. Особливу увагу для дослідження історії історіографії заслуговують праці вченого, присвячені життю провідних істориків краківської школи, з якими він був близько знайомий (В. Калінка, Ю. Шуйський). Дві книги С. Тарновського, присвячені дитинству і юності Ю. Шуйського, дозволяють нам зрозуміти й осягнути минуле цієї видатної людини, яке вплинуло на формування особистості майбутнього вченого та його історичні, суспільно-політичні погляди. Окрема праця присвячена літературній спадщині й таланту Ю. Шуйського, висвітлює важливий аспект життя і діяльності краківського вченого [469; 478; 479]. Не менш важливими є праці С. Тарновського, пов'язані зі спогадами про польську еміграцію «Готелю Ламберт». До цього блоку напрацювань вченого належать також: «Князь Роман Чарторийський (посмертні спогади)» 1887 р. видання, двотомне видання «Юліан Клачко» [471; 472], присвячене польсько-австрійському політику, дипломату, знайомому особисто з С. Тарновським у французькому осередку польської еміграції, видане в 1909 р.

Другий том згаданого раніше провідного дослідження вченого «Історія польської літератури», присвячений, власне, літературі XVII ст. В ньому С. Тарновський дав об'ємну і детальну характеристику початку століття, цитуючи К. Шайноху, М. Бобжинського та Ю. Шуйського [469, с. 12, 25, 26–27].

Вчений виразив свої погляди на даний період, створюючи унікальну і не схожу на інших істориків краківської історичної школи картину панування на переломі століть в Речі Посполитій короля Сигізмунда III та його сина Владислава IV [469, с. 8–34]. С. Тарновський не вважав політику короля Сигізмунда III «помилковою» чи «негативною», як про це писав Ю. Шуйський. Він вказував, що винні були всі польські можновладці та дефективна система устрою держави (наявність вільної еkleкції, безкоролів'я, бездіяльність сеймів, пуста скарбниця), яка накопичувала у собі внутрішні проблеми та помилки фатальні в майбутньому для Речі Посполитої [469, с. 12, 10].

На відміну від Ю. Шуйського чи М. Бобжинського вчений вважав, що період правління Вазів ще не був незворотнім початком занепаду польсько-литовської

держави, який настав за Яна Казиміра. Для С. Тарновського навпаки «панування Сигізмунда III і Владислава IV є ще прекрасним і щасливим... ще була в тій Польщі сила і для неї рятунок... принаймні занепад Речі Посполитої остаточний ще не був» визначений [469, с. 9]. Однак «краківець» вбачав коріння всього «злого», що зберігалось і зростало з кожним поколінням ще в середині XVI ст. за короля С. Баторія, в першу чергу, у невирішених проблемах Речі Посполитої, бо якби «Річ Посполита замість того, щоб торгуватися з Баторієм на сеймі дала, би йому стільки військ та грошей, скільки потребував під Псковом, то похід Жолкевського, напевне, не закінчився би марним тріумфом», а приєднання у свій час до антитурецької ліги дозволило б попередити чи змінити історію під Цецорою і Хотиним [469, с. 10–11].

Однак у цьому яскравому відображенні минулого Польщі крізь призму консервативних поглядів краківської історичної школи С. Тарновський, на жаль, приділив мінімум уваги козацькому питанню. Цю думку цілком підтверджують подальші згадки про козаків у праці історика. Яскравим прикладом в цьому контексті є його аналіз твору XVII ст. Войцеха Демболенського «*Przewagi Elearów Polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano*», відповідно до якого – це «панегірична і слабо написана книжечка стільки має вартості, що вчить, де і в якому часі були ті козацькі звияги в королівській службі, у яких битвах чи сутичках брали участь, яких мали ротмістрів, полковників і т. п.» [469, с. 86].

Цілком очевидно, що для польського історика літератури С. Тарновського козаки не були пріоритетним об'єктом дослідження, для нього були більш важливі ключові події національної історії, видатні польські діячі. Про це він прямо і вказував, продовживши далі виклад матеріалу, аналізуючи загалом літературу XVII ст.: «Жолкевський гине під Цецорою, Ходкевич героїствує і вмирає під Хотиним, а в літературі мало про це мови» і «...хотілося б чогось більшого: міркування, думок, суджень...» про ці історичні події [469, с. 86]. Загалом у тексті праці наявно декілька згадок про козаків, які однак прив'язані до аналізу старопольської літератури без певної конкретики, що демонструє нам місце

козацтва у працях науковця з огляду на його спеціалізацію та історичні зацікавлення.

Проте доволі розгорнуто, порівнюючи з попередньою працею, зустрічаємо висвітлення історії українських козаків у С. Тарновського в політично-історичній брошурі «Про Русь та Русинів» [474], виданій 1891 р. (Додаток Р.1). Уже зі вступу одразу стає зрозуміло, що вона була написана з цілком однозначною політичною метою польсько-українського примирення в руслі політичних концепцій «станчиків», подібно до того, як свого часу підтримував українське питання в Галичині Ю. Шуйський і написав для цього подібну, хоч і значно ґрунтовнішу книгу, але вже для австрійського читача «Русини і Поляки в Галичині», видану 1882 р. із суспільно-політичною метою посприяти розширенню знань австрійців про поляків, українців [462, с. 5–7]. Можна припустити, що у Ю. Шуйського була й прихована мета у написанні цієї праці. Завдяки їй він, ймовірно, намагався змінити стереотипні уявлення австрійців та австрійської влади, вказуючи на окремішність поляків і українців від інших народів Австро-Угорської імперії, посприяти вирішенню «українського питання» в польсько-українській політиці, яке було в цей час доволі актуальними. Сам учений, однак, задекларував лише просвітницькі причини написання праці.

Утім С. Тарновський писав свою роботу вже в контексті польсько-української політичної угоди 1890–1894 рр., так званої «нової ери», яка стала її своєрідним вираженням з огляду на час її видання. Спрямована ця брошура насамперед до польського читача з метою змінити ставлення пересічних поляків щодо українців та українського питання з історичної ретроспективи і, таким чином, зменшити опір опозиційно налаштованих поляків, налаштувати їх більш позитивно до польсько-українського політичного союзу. Говорити про це дозволяють слова автора, які цілком виразно демонструють мету цієї книги, направлену на те, щоб могли поляки «жити з русинами в злагоді та вірі», і «щоб наші читачі добре знали, які були давні стосунки між поляками і русинами, і які є зараз» [474, с. 3]. Особливий акцент С. Тарновський робить на спільному минулому, подібності мови, релігії і одночасно автор відзначав окремішність українського й польського народів. Тому,

беручи до уваги все вищезазначене, потрібно розуміти специфіку висвітлення й оцінки вченим українського козацтва в цій брошурі. Назва розділу, присвяченого козацтву, цілком відповідає політичним мотивам автора «Русь у з'єднанні з Польщею». Стосунки польсько-українські описуються ідеалістично, демонструючи мир, гармонію та процвітання в литовсько-польській державі. Учений описував це так: «Багатіли поляки там (*на незаселених руських землях* – авт.) швидко, а русини дивились на це без заздрості, бо землі і достатку вистачало всім...», і «родової, племінної ненависті з приводу чи крові, чи мови, чи віри в тих часах не видно» [474, с. 10]. Цікаво, що у викладі вченого русинська аристократія нібито з радістю переймала вищу польську культуру та право і від цього «почувалась щасливішою» [474, с. 10], ніж до того. Подібно до процитованого сюжету, доволі спрощено, і, можна сказати, навіть наївно, але цілком зрозуміло з погляду призначення праці, орієнтованої на малоосвічених селян (спочатку праця була надрукована в газеті для селян), С. Тарновський висвітлював початки українського козацтва. Воно виводилася істориком з простого люду, який у той час не був переобтяжений повинностями і «об'єднувався... для безпеки своїх садиб в збройні дружини, які були початком пізніших козаків» [474, с. 10]. Однак далі, під час висвітлення епохи короля С. Баторія, вчений розвиває свою думку «...нижче Києва по обох берегах Дніпра в пустих степах осідали люди, яких названо козаками» [474, с. 12]. С. Тарновський цілком об'єктивно стверджував про багатоетнічний склад українських козаків з акцентом на українцях: «були між ними і поляки (*szlachta jak włościanie* – С. Тарновський), молдавани, а часом і татари, але найбільше русинів» [474, с. 12]. Це підтверджено сучасними історичними дослідженнями, але для історика даний сюжет скоріше був черговим пунктом політики примирення. Проте варто відзначити, що джерело, з якого автор взяв інформацію про етнічний склад козаків не вказано в праці. Важливо, що вчений також частково визначав та відображав психологічно-мотиваційні фактори, які спонукали людей ставати козаками на степовому прикордонні в XV–XVI ст.: «Багато було таких, що не мали з чого жити, або змарнували, що мали, і не знали, що з собою робити» [474, с. 12]. Все ж учений не визначив усіх факторів та причин

(суспільно-політичні, військові, економічні), які впливали на процеси формування козацтва, обмежившись найбільш очевидними. Далі С. Тарновський охарактеризував українське козацтво далеко вже насправді не ідеалістично, а наближено до правдивої історичної картини українського минулого: «Були це люди відважні до бою, до напасти схильні, непокірні, зухвалі, хтиві до грабежу і звиклі жити в необмеженій свободі, без жодної над собою зверхності. Жили з полювання, риболовства і військових походів; обробітком землі майже себе не утруднювали» [474, с. 12]. Цілком очевидно, що непідконтрольні нікому українські козаки на ранньому етапі свого розвитку мали хвилювати спочатку Велике Князівство Литовське, а потім і Річ Посполиту, потребуючи значної уваги можновладців. Тому вчений цілком справедливо відзначав, що «такий люд, озброєний і зухвалий, міг стати дуже небезпечним, бо і на сусідні польські воєводства міг нападати, частими походами на береги Чорного моря, на міста турецькі, міг дати завжди туркам привід до війни з Польщею. Король Баторій безпеку цю бачив, а разом міркував, як той військовий люд і на пограниччі осілий міг добре захистити Польщу і ціле християнство від татар, було б його тільки у жорсткій військовій карності утримати» [474, с. 13].

С. Тарновський розрізняв правобережних і лівобережних козаків, надаючи їм протилежні за значенням характеристики, вказуючи, що «та частина козаків, яка мешкала на правому (ближчому до нас) березі Дніпра, була завжди спокійніша; дала себе поділити на полки і служила за такою граничною військовою залогою. Але козаки за Дніпром жили по-солдатськи у великому таборі, який називався Січ. Жінок не мали, а над собою нікого не визнавали окрім Гетьмана, якого самі собі вибирали. Ці і за Баторія в бажані карби не дали себе взяти, але, принаймні, як довго він жив, слухались його, нікого не зачіпляли, а могли дуже допомогти у війні проти турків, яку король разом з Папою Сікстом V приготували таємно» [474, с. 13]. Однак, як відомо, цим планам не судилося було втілитися в життя, бо, як писав у свій час Ю. Шуйський: «Стефан Баторій вважав походи на Туреччину за головну справу свого життя, але дорога до того вінця слави, як у королів попередників, вела у нього на Москву» [455, с. 6], а вже після смерті короля

антитурецькі плани були забуті до часів панування Владислава IV, які також не були реалізовані.

Варто відзначити досить специфічне трактування С. Тарновським українсько-польських відносин на тлі колонізації територій «дикого степу». Відповідно до якого, з розширенням колонізації, для прогонування населення мусило більше займатися обробітком землі і виконувати повинності на користь панів [474, с. 13]. Самі пани, маючи маєтки на Україні, проживали далеко від неї і віддавали їх у керування «управлінням» та «державцям», які зловживали своїми повноваженнями, становищем, знущаючись з люду. Зокрема, наводить приклад державця єврея, який відкривав церкву для богослужіння лише за гроші [474, с. 13]. Таким чином, виходить, що польські пани були ні в чому не винні, а русини на них гнівались. Однак далі в тексті праці вчений все ж відзначав зловживання польських панів у ставленні до українців. Цікаво, що викладаючи історичний матеріал відповідно до угодиницької концепції, науковець відзначав негативні аспекти взаємин як з польської, так і з української сторін, але акцент робився на цивілізаційній місії поляків щодо українців, виходячи з концепції, започаткованої ще К. Шайнохою. Особливе місце серед проблем, які виникали при співжитті українців та поляків в одній державі, надавалося істориком українському козацтву, яке давало й «Польщі свої причини ображатися на козаків» на противагу негативним аспектам польської колонізації [474, с. 13]. Учений вказував у цьому контексті, що козаки «Зачіпали... невпинно то татар, то турків, а що були підданими Речі Посполитої, більше за ті наступи мстилися на ній бусурмани. Протягом п'яти років мала Польща також п'ять нападів татарських, спровокованих козацькими наступами» [474, с. 13]. Відповідно, подібні проблеми спонукали поляків до дій, спрямованих на врегулювання несприятливих ситуацій, винуватцями яких були українські козаки. Учений описав цей процес так: «Постановлено тоді тримати їх (козаків – авт.) у кращому послуху. Козаків осілих (на правому березі Дніпра) віддали під накази коронного гетьмана (головного вождя всяких військових сил), а тих, інших, задніпрянських, почали брати у військовий порядок, записувати і ділити на полки. Це козакам не подобалося. Вони

два рази піднімали бунт. Ці бунти були зараз придушені, але смуток і небажання залишилися і відізналися пізніше» [474, с. 13–14]. Таким чином, на думку вченого, було інтегровано українське козацтво в склад Речі Посполитої, наскільки це було можливо здійснити щодо свавільних людей, які нікому не хотіли підкорятися.

Загалом, здійснивши основний виклад матеріалу, присвяченого козакам і Речі Посполитій XVI ст., С. Тарновський робить цікаві, але цілком очікувані висновки про співжиття українців і поляків у цей час, зважаючи на політичні мотиви «нової ери» та історичних концепцій «нової» школи, в яких присутнє однак і певне зерно істини. Учений цілком слушно зазначав: «Завжди так буває, що коли на самому початку злого не стримаєш, то воно виросте так, що потім ради йому не даси. У наших стосунках з Руссю було двояке зло: самоволя козаків і надуживання панів (або їх заступників – авт.) відносно людної руської. Коли б король мав у нас справжню владу в руках, був би обидві ті самоволі приборкав і в карбах тримав. Але це наше нещастя, що ми волю занадто цінували, а владу не досить, далось нам в знаки і в тих справах також. Зловживання поляків і зухвалість козаків за віжки не тримана, посилювались щоразу сильніше, що врешті довело до бунту і домової війни» [474, с. 17–18]. До речі, саме з такої ретроспективи вчений і розглядав при подальшому висвітленні козацької історії війну Б. Хмельницького, названого ним польським шляхтичем.

Важливим для нашого дослідження є те, що вчений у своїй праці оминув історичні події першої чверті XVII ст., які прекрасно підійшли б для демонстрації польсько-української військової співпраці та боротьби для захисту спільної вітчизни Речі Посполитої. Важко сказати, в чому причина цього. Можливо, обмаль часу для написання роботи, погана обізнаність автора з історією цього періоду, хоча він напише трохи пізніше «Історію польської літератури XVII ст.», чи відсутність потреби в такому сюжеті з огляду на визначені нами цілі написання роботи. Однак більш цікаві зауваження вченого, щоправда відносно часів Богдана Хмельницького, про роль козацтва в занепаді Речі Посполитої: «Для Польщі бунт Хмельницького і втрата України були великим нещастям. Була це перша велика поразка, яка її страшно ослабила, а через це початок пізніших поразок і

падіння» [474, с. 21]. Одночасно цілком справедливо і помірковано в руслі краківської історичної школи відзначав, що «Польща не була поблажливою, ані, на жаль, досить справедливою щодо козащини, і з їх кривди виникає початок її ослаблення і падіння» [474, с. 22]. Усі ці думки С. Тарновський черпав при написанні своєї роботи з ідеї львівського історика Бернарда Каліцького (1840–1884), про що нам говорить його більш рання праця, присвячена, власне, життю і творчості львів'янина, видана у 1885 р. [467](Додаток Р.2). Власне, у ній ми й знаходимо цілком схожі концепції Б. Каліцького, викладені С. Тарновським стосовно козаків. Це стосується, в першу чергу, надання великого значення козацтву під час аналізу причин ослаблення Речі Посполитої перед її занепадом і розподілом, засвоєні Б. Каліцьким з історичних праць К. Шайнохи, відповідно до якого, як це цілком справедливо відзначав і С. Тарновський, «перейняв переконання, що козацькі справи були бодай не головними причинами занепаду Польщі, початком кінця, а в тих справах багато помилок... і самої Польщі» [467, с. 14]. Ця думка була також близькою і для вченого та його політично вмотивованого твору. Також С. Тарновський вказував на поширену, очевидно, в політичних колах станчиків думку про те, що «...погано робилося, що не уступалося козакам за Владислава IV, а більше треба тієї помилки уникати і зараз русинам у всьому уступати...», однак корегував її своїми цілком поміркованими судженнями, відповідно до яких прихильники цього твердження «...упускають з уваги, що потурання тодішнє на користь одної Польщі можна обернути, коли уступництво сучасне не можна присудити, аби не обернути на користь і зміцнення російської пропаганди» [467, с. 14]. Тому вчений у своїй роботі, направлений на польсько-українське примирення, лише констатував помилки минулого щодо русинів та свій жаль з цього приводу. Заключним словом автора в даній брошурі є заклик до порозуміння українців і поляків, які не є один одному чужими і мають один одного підтримувати, особливо в боротьбі проти спільного ворога – росіян.

Проведений аналіз праць С. Тарновського дозволяє стверджувати, що козацька тематика була в дослідженнях вченого не на першому місці, а її висвітлення було зумовлене цілком визначеною політичною метою відповідно до суспільних

процесів в Галичині, які відбувалися наприкінці 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. Тому вчений у своїй політично-історичній брошурі й надавав велике значення українським козакам, як важливому чиннику польсько-українських взаємин в Речі Посполитій. Нерозважлива політика щодо козаків і особливо через сваволлю шляхти за відсутності сильної королівської влади допровадили, на думку історика, до занепаду польсько-литовської держави. Вчений викладав історичний матеріал спрощено, в руслі політичної концепції польсько-українського примирення, у межах якої робив доволі специфічні акценти і надавав своєрідного трактування полонізації русинів та Берестейській унії, які відзначаються односторонністю, суб'єктивністю та політичною заангажованістю. Однак С. Тарновський надавав подекуди влучні та цілком об'єктивні характеристики козацтву, які, ймовірно, є винятком, аніж правилом під час висвітлення його історії вченим. Праця історика, незважаючи на всі недоліки та специфічні особливості, є виразником свого часу, його суспільно-політичних процесів, які впливали й подекуди визначали польську історичну науку.

Аналіз наукових доробків С. Смольки дозволив зрозуміти, чому він зосередився на дослідженні історії епохи середньовіччя, окремих проблемах XVI ст. і переважно оминав період панування династії Вазів. Оскільки, на думку краківського історика, період Вазів – це «...часи немочі і заціпеніння, позначені всіма особливостями цієї нещасної епохи...» [445, с. 7], коли навіть «Владислав IV, котрий через свої вступні кроки (*на престолі* – авт.) став тим каменем, який спустив страшні лавини війни з козаками...» [445, с. 12]. Тобто вчений не хотів досліджувати історичний період, коли його держава і народ були слабкими через необдуману політику королів. Тому у «Грюнвальді і Берестечку» С. Смолька акцентував увагу, перш за все, на перемогах свого народу, в контексті яких висвітлював історію козацтва у тісному зв'язку з історією православ'я в Речі Посполитій та процесами колонізації «великого степу», як джерелами формування козацької «проблеми», яка вибухнула «бунтом» Б. Хмельницького. Об'єктивною науковою оцінку козацтва в «Грюнвальді і Берестечку» краківським ученим важко

назвати, скоріше варто відзначити цілком виразні погляди консерватора й католика на козаків у ключових для історії Польщі подіях.

РОЗДІЛ 4

ВАРШАВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА

4.1 Історія українських козаків 1600-1622 рр. у науковому доробку Т. Корзона

Тадеуш Корзон (1839–1919) – один із фундаторів варшавської історичної школи, видатний дослідник історії нового часу, який був професором у першому після закриття Головної Школи приватному польському університеті у Варшаві – Економічній школі Леопольда фон Кроненберга (Додаток С). Народився історик 9 лютого 1839 р. в Мінську в родині Адама Корзона та Генрієти з Ловашинських – шляхти вже позбавленої маєтків і влади, але яка зберегла гордість і щирий патріотизм [393, с. 178].

Початкову освіту отримав від батька та двох приватних учителів-гувернерів [320, с. 24–25]. Отримавши свідоцтво від двох професорів про необхідний рівень знань, здав екзамен за перші два класи й навчався в Мінській гімназії вже з третього класу в 1850–1855 рр. [320, с. 26–27]. Після закінчення гімназії приїхав до Москви, щоб навчатися на юридичному факультеті столичного університету. За час навчання виявився здібним студентом [18; 20]. Доказом його непересічного таланту й наукової майстерності стала написана в 1859 р. російською мовою кваліфікаційна робота на ступінь кандидата наук «Порівняльний погляд на французьку й англійську кримінальні процедури», яка отримала високу оцінку і була відзначена золотою медаллю [496, с. 134; 320, с. 75]. Ця праця привернула до нього увагу впливових людей, які захотіли допомогти йому в розвитку кар'єри. Однак, будучи ярим патріотом, з цілком виразним бажанням служити своєму народові на ниві освіти й науки, Т. Корзон відмовився від запропонованого професором міжнародного права (пізніше куратор дорптського освітнього округу) Михайлом Капустіним (1812–1899) закордонного наукового стажування з подальшою можливістю очолити кафедру Римського права в Петербурзькому університеті замість професора В. Шнайдера [320, с. 70]. Пропрацювавши два тижні у 2-му кадетському корпусі (за рекомендацією

М. Капустіна) як викладач, історик перейшов на посаду старшого учителя історії в гімназії у Ковно [320, с. 71–72].

У 1862 р. Т. Корзон разом із іншими патріотами організував у Ковно співи політично-патріотичної молитви «*Boże coś Polskę*» у костьолах та історично-політичну маніфестацію 12 серпня, за підозрою в чому його було взято на три місяці під домашній арешт [320, с. 83–96]. Під час обшуку його помешкання був знайдений рукопис з образливими для російських царів словами, написаний не вченим, але слідчий Скворцов знайшов примітки, які після двох експертиз були приписані саме Т. Корзону [320, с. 91–93, 99–100].

Заарештований у період суспільної напруги перед Січевим повстанням у 1862 р. історик був засуджений до позбавлення всіх чиновницьких рангів, шляхетського статусу і смертної кари, але суворий вирок, завдяки зверненню матері Т. Корзона до генерал-губернатора В. Назимова, рішенням генерал-аудитора К. Кауфмана був замінений на заслання до Уралу [320, с. 100, 102–104] (Додаток Т.1).

Після одруження з Ядвігою Кулвещевою 27 (15) жовтня 1862 р. історик виїхав до Уфи, потім в Оренбург, де перебував до серпня 1867 року (Додаток Т.2). Після заборони міністерством освіти Російської імперії займатися полякам педагогічною діяльністю з метою заробітку, бо «поляки через навчання дітей викликають в Росії вогонь бунту і революції», матеріальне становище Т. Корзона стало критичним [320, с. 121–124]. Від голоду вчений рятувався, беручи грошові позики, малюючи місцеві пейзажі та навчаючи малярству, створюючи кольоровані фотографії, займаючись трохи юридичною практикою [320, с. 121–134].

Тільки Вежболовський указ від 17 травня 1867 р. дозволив повернутися Т. Корзону через Самару, Москву і Санкт-Петербург у Литву, але урочисте привітання вченого тамтешнім польським колом спонукало поліцію до висилки Т. Корзона з Литви до Пйотркува (з 1867 р.), де він ще два роки провів під наглядом поліції і без постійного заробітку (займався російськомовними перекладами, трохи малюванням та веденням ділової документації [320, с. 138–142; 380, с. 178]) (Додаток Т.3).

Нарешті у вересні 1869 р. він отримав дозвіл оселитися у Варшаві. Перебуваючи у складній матеріальній ситуації, у 1869–1897 рр. Т. Корзон працював у бюро управління надвісянської колії, підробляв перекладами і навчанням російської мови, викладав підпільно та офіційно історію [320, с. 138–144; 380, с. 179].

Однак життя вченого докорінно змінилося вже 1897 р. коли він перейшов на посаду директора Бібліотеки Ординації Замойських, отримавши нарешті найкращі умови для наукової роботи [305, с. 56–57]. Була це приватна інституція, доступна тільки для вчених. Т. Корзон, крім інвентаризації наявних у бібліотеці рукописів, доклав значних зусиль до видання «Архіву Яна Замойського». Більш вільний у рухах на новій посаді вчений зміг узяти участь в «Ювілейному з'їзді Ягеллонського Університету» 1900 р., «Паризькому з'їзді з питань порівняльної історії» 1900 р., «Міжнародному конгресі історичних наук в Римі» 1903 р., «Реївським історико-літературному з'їзді» 1905 р. [393, с. 180]. Там представив свої погляди на історію як цивілізаційну науку.

В 1905 р. у Варшаві під керівництвом Т. Корзона, А. Яблоновського, В. Смоленського молоді дослідники створили «Огляд Історичний» («Przegląd Historyczny») [393, с. 180]. З 1906 р. учений проводив лекції в Товаристві наукових курсів у Варшаві – приватній вищій школі, закладеній 1905 р. як продовження таємного університету у Варшаві, так званого Летючого університету. 29 січня 1907 р. Т. Корзон здійснив урочисте відкриття Товариства шанувальників історії у Варшаві [393, с. 180].

Тадеушеві Корзону довелося займатися наукою в епоху після повстань, коли пройшли надії на швидке відновлення незалежності збройним шляхом. Це був час, коли замість зброї треба було брати до рук перо і писати власну історію для боротьби за збереження національної ідентичності та будувати підвалини для майбутньої незалежності польської держави, формуючи нову суспільну свідомість.

У цьому контексті цілком закономірно, що історик, повернувшись до Варшави, почав полемізувати з краківською історичною школою, яка висувала протилежну до його історичних поглядів концепцію розвитку й занепаду Речі Посполитої.

Врешті у 1889 р. на з'їзді Львівського Історичного Товариства оприлюднив вкрай критичний реферат на тему «Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski» [312; 271, с. 115]. Він критикував досягнення провідних вчених ХІХ ст., зокрема, Ю. Шуйського та М. Бобжинського. Навіть О. Бальцер – відомий історик львівського історичного середовища, який заперечував існування краківської школи, відкинув занадто гострі висновки молодого вченого [393, с. 180].

Як і більшість польських істориків другої половини ХІХ ст., Т. Корзон перебував під впливом позитивізму, хоча й протиставляв свої погляди його крайнім виявам, репрезентованим, перш за все, британським істориком-позитивістом Г. Боклем. У руслі позитивізму була написана і одна з його найвидатніших історичних праць «Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа 1764–1794» [84; 85; 86]. Доповненням «Внутрішньої історії Польщі...» мала стати, за задумом ученого, його наступна праця «Доля і недоля Яна Собеського 1629–1674», в якій корупція та анархія магнатів в другій половині ХVІІ ст. представлені як головна причина ослаблення Речі Посполитої перед її занепадом [308]. Т. Корзон серед історичної тематики виявив зацікавлення стародавньою історією, результатом чого стало написання ним ряду праць: «Про інтелектуальне життя Греції» 1875 р., «Нова історія стародавньої Месопотамії та Ірану» 1872 р. [421, с. 247].

Нове дослідницьке завдання постало перед істориком у межах ініційованого Академією знань проекту створення «Польської енциклопедії». Т. Корзон охоче погодився на пропозицію Академії написати один з розділів енциклопедії під назвою «Історія воєн та військової справи в Польщі» обсягом до 12 аркушів. Однак тема вченого так захопила, що робота перевищила будь-які допустимі норми і була опублікована як тритомне самостійне дослідження за підтримки Академії [313, с. 5–7] (Додаток У).

Для дослідників української військової історії в зарубіжній історіографії ХІХ – першої чверті ХХ ст. науковий доробок Т. Корзона з історії війська Речі Посполитої є надзвичайно цінним та інформативним. Адже вчений значну увагу приділяв саме українським козакам. Можна припустити, що така увага вченого до

козацтва була пов'язана зі специфічним сприйняттям її Т. Корзоном, як важливої складової військової історії Польщі, яка впливала на суспільно-політичні процеси І Речі Посполитої. Уже в першому томі його праці знаходимо підрозділ, присвячений історії виникнення і початковому формуванню українських козаків [313, с. 369–373].

Найбільша увага вченого у другому томі праці була зосереджена на XVII ст. і, зокрема, 1600–1622 рр. Безпосередньо українським козакам присвячено два окремих підрозділи. Та й загалом козацька тематика проходить червоною ниткою крізь всю працю вченого. Другий розділ містить інформацію саме про козацтво початку XVII ст. і його видатного представника гетьмана П. Сагайдачного.

Варшавський історик, відзначивши, що початок організаційних процесів у середовищі українських козаків розпочався вже наприкінці XVI ст., відобразив специфіку його функціонування саме за панування Сигізмунда III Вази. Вчений писав так: «Козаччина на Запоріжжі (*на кінець XVI ст.* – авт.) організувалася, набуваючи характеру лицарської спільноти, воюючої з бусурманами під впливом прибулих з польської шляхти. Січові козаки виступають вже не тільки як грабіжники татарських стад і вірменських купців, але і як військо, атакуюче татарські і турецькі замки» [314, с. 85]. Таким чином, вчений, з одного боку, надавав важливе значення польській шляхті як організуючому і активізуючому фактору розвитку українського козацтва, завдяки якому вона перетворилася на організоване і професійне військо. Саме тому науковець приділив значну увагу першим козацьким отаманам і гетьманам шляхетського походження, наприклад, представникам знаменитого роду князів Ружинських, які мали величезний вплив на розвиток козацтва. З іншого – на відміну від О. Яблоновського, відзначав інституційну еволюцію козацтва у складі Речі Посполитої.

Загалом для нашого дослідження важливим є те, що Тадеуш Корзон, відобразивши участь українських козаків у шведських і московських війнах кінця XVI ст., не менше уваги приділив козацтву й у суспільно-політичних, військових подіях в Речі Посполитій початку XVII ст. Для аналізу епохи та значення українського козацтва в ній важливою є характеристика короля Сигізмунда III,

надана науковцем: «...він виявився квапливим до початку воєн, хоча воювати не умів. На щастя, успадкував після Баторія його вихованців з гданської та московської воєн – Замойського, Жолкевського, Кшиштофа Миколая Радзивілла... також молодшого покоління Кароля Ходкевича і Ст. Конєцпольського...» [314, с. 93]. Тому цілком закономірно, що у складних умовах постійних військових дій була велика потреба в професійних військових – українських козаках. Саме завдяки війнам короля Сигізмунда III відбувався активний розвиток козацтва на початку XVII ст.

Прикладом даного твердження є відзначені вченим події 1600 р., які яскраво демонстрували потребу залучення українських козаків до військових сил Речі Посполитої. Саме в 1600 р. на території Молдавії відбувся переворот, у результаті якого господаря Єремію Могилу, ставленика Речі Посполитої, було скинуто господарем Волощини – Михайлом Хоробрим. Тому король, беручи до уваги важливість збереження Молдавією лояльності до Речі Посполитої як буферної зони між нею і Туреччиною, дав вказівку «Замойському, аби дав господарю Єремію “рятунок і допомогу”» [314, с. 121]. Однак одразу допомогти польські сили не змогли, оскільки «кілька польських хоругв, близько тисячі коней, вибороти для нього (Є. Могили – авт.) перемоги не могло» [314, с. 121]. Ситуація швидко змінилася, коли «надійшов... з кварчаним військом Жолкевський...» [314, с. 121]. У цей час Михайло Хоробрий розпочав військову кампанію на території Речі Посполитої. Безпосередньо наступ нового молдавського господаря відбувався з території Покуття, атака була здійснена відділом Баби Новака (сербського гайдука). Щоб стабілізувати ситуацію і не допустити проникнення військових сил господаря в глиб Речі Посполитої, потрібна була потужна військова сила, яка змогла б зупинити агресію молдавського господаря. Такою силою, поряд із зазначеними вище військами, стали саме українські козаки. Загалом на цей період ситуація була серйозно ускладнена тим фактом, що сейм, який відбувся в лютому 1600 р., через відсутність одностайності не затвердив достатньої кількості грошових видатків на військо, не затвердив жодного податку на цю потребу і не видав жодної конституції з цього приводу.

Як підкреслював Т. Корзон, «сам Сигізмунд дозволяв застосувати... тільки половину квати, коли ціла кварта вистачала заледве на оплату 4 тисячам гусарів і 2 тисячам “козаків”, тобто легкої кінноти» [314, с. 121]. Тому коли дві армії наблизились одна до одної, одразу виявилось, що «непропорційність сил була такою значною, що і Жолкевський вступити до бою під Хотиним не пробував» [314, с. 121]. Однозначно, що за даних обставин кількості наявних польських військ було недостатньо. Учений відобразив все це через лист Я. Замойського до короля з проханням дозволити залучити нові військові сили. Ключову роль у поповненні війська мали відіграти саме українські козаки. Оскільки, як писав великий канцлер і гетьман коронний Я. Замойський, «отже якось так латати військо прийдеться – то вибранчиками (*піхота сформована з простолюду за квотним принципом ще за С. Баторія* – авт.), то службовою піхотою... хоч по 200 чоловік, то низовцями (*запорізькими козаками* – авт.), про яких їхній посланець мене непогано обнадіяв» [314, с. 122]. Тобто саме козаки обнадіяли канцлера своєю допомогою у військових діях проти молдавського господаря. Втім, допомога козаків виявилася не безкоштовною, і Я. Замойський мусив навіть «суми, якої не вистачало власним мішком (*грошовим* – авт.) н. п. 6.000 зл. (*витратити* – авт.) на “упоминок для козаків низових”, прохання яких (*про грошові виплати* – авт.) рекомендував королю для прихильного залагодження...» до початку походу [314, с. 122]. Умови переговорів з козаками та їх перебіг Т. Корзон відобразив не надто детально, однак достатньо для визначення їхньої ролі у бою проти Михайла Хороброго. Звертаючись до тексту, варто відзначити, що історик не дає посилань на джерела інформації про ці події. Можна припустити, що він дослідив офіційну переписку канцлера і зробив відповідні вставки у тексті дослідження. Перебіг переговорів з козаками, відповідно до висвітлення подій Т. Корзоном, були цілком вдалим. Вони відбувалися у військовому обозі основних польських сил над річкою Сучавою 19 червня 1600 р. Для нашого дослідження важливо, що в цьому сюжеті відображено місце козаків у військових діях, яке їм визначив канцлер відповідно до потреб армії. Так, Я. Замойський «прийняв посольство від запорозьких козаків, які знаходилися вже

над Дністром, і написав до “панів молодців”, аби “вибрали між собою 3 тисячі, або хоча б 2 тисячі чоловік” для приєднання до корпусу Якуба Потоцького, висланого з семитисячним корпусом на кордон семгороддя через Кимполунг і перевал Борго до Бистриці» [314, с. 122]. Не менш інформативним моментом подальших подій були повторні переговори з козаками 27 вересня, які остаточно закріпили їх у рядах польських військових сил. Оскільки під час цих переговорів канцлер «вислав гроші і дав козакам вказівки, як мають марширувати» [314, с. 122].

Також Тадеуш Корзон відзначав, подібно до інших істориків ХІХ ст., зокрема Ю. Шуйського, що на стороні Михайла Хороброго воювали також козаки, але конкретизуючи цю інформацію додавав, що вони були під керівництвом Братського. За відомостями вченого під час військових дій 13 вересня під Еніед молдавським господарем було втрачено серед величезної кількості військових сил також і 600 українських козаків. Важливим є той факт, що варшавський історик, на відміну від Ю. Шуйського, називає перебіжчиків із військових сил молдавського господаря не козаками, а 500 поляками «Козаковського і Киселінського», які покинули господаря через невиплату платні» [314, с. 124]. Історик вказував, що встановити точну кількість польського війська неможливо, а приблизна кількість становила близько 20 тисяч. До складу військових сил Речі Посполитої входили поляки, русини (*українці* – авт.), козаки, молдавани, угорці, які не були «об’єднані ні організаційно, ні... хоча б товариством» [314, с. 124]. Таким чином, вчений відзначав специфіку формування польського війська за часів правління короля Сигізмунда III Вази, порівнюючи їх з епохою короля С. Баторія, войовника «до мозку кістки, для воїнів справедливого, щедрого, великодушного» [316, с. 118], завдяки організаційній діяльності якого війська Речі Посполитої були на високому професійному рівні та забезпечені відповідною логістикою, не дивлячись на відсутність сталого війська. Акцент у цьому разі робиться вченим не на багатоетнічності польського війська, адже така практика була звична ще за часів С. Баторія, а на відсутність чіткого планування і організації, спонтанності у формуванні військових сил за нагальної військової потреби, з огляду на відсутність

відповідних коштів. Це не дозволяло армії ефективно діяти, і часто успіх військових операцій залежав цілком від майстерності та досвіду Я. Замойського.

Також у праці вченого серед відомостей про молдавський похід знаходимо, що у складі військових сил Михайла Хороброго були присутні «700 козаків, зібраних над Дністром», відповідно до даних, отриманих від «язика» зі стану господаря [314, с. 124]. Інформацію про загальна кількість військових сил молдавського господаря Т. Корзон взяв із заміток Я. Замойського та Р. Гейденштейна (приблизно 50 тисяч).

При подальшому викладі історичного матеріалу вчений відобразив участь українських козаків в контексті початку військових дій. Зокрема, 15 жовтня 1600 р. частина військових сили молдавського господаря намагались створити засаду для Я. Замойського, який рушив у напрямку Плоешт. Однак засада не вдалася, 24 гусарських полки знищили військові сили, передбачені для засади. Одночасно українські козаки разом з іншою частиною польських військ (Яном і Вацлавом Замойськими, ротою Давида) «відкинули стоячі на дорозі війська, проганяючи їх аж до обозу. Михайло рушив назад» [314, с. 125].

Після зазначених вище успішних військових дій відомості про українських козаків зустрічаємо вже 20 жовтня під час планування військової операції Я. Замойським. Важлива роль у ній відводилася саме українським козакам, які «охоче.. погоджувалися йти через ріку. І пішли, бредучи по пояс у воді, продираючись через рови, а за ними інша піхота, збігаючи з гори під проводом Марка Собеського, командувача правого крила (*армії* – авт.)» [314, с. 125–126]. Результатом військової операції стало розпорошення військ противника та його втеча з місця бою в гори.

Поодинокі згадки про козаків зустрічаємо в описі військової діяльності Я. Ходкевича. Особливістю в даному випадку є те, що вчений, зміщуючи хронологію подій, звертається до подій кінця XVI ст. – військових дій проти С. Наливайка, в яких брав участь і Я. Ходкевич [314, с. 138]. Однак більш важливі відомості про козацтво, датовані лютим 1604 р., зазначені істориком при описі інфляндського гарнізону. Це було пов'язано з поганим забезпеченням та крайньою

слабкістю гарнізону через відсутність фінансування та відповідних постанов від сейму на військові видатки для Інфлянтського війська. Вчений наводив таку статистику стосовно гарнізонів: «склалися з 400 металників списів, 300 козаків, 150 кінноти і 600 піхоти на всіх замках, а на додаток без запасів харчів!» [314, с. 140]. Дана інформація важлива для висвітлення Т. Корзоном подальших військових подій початку XVII ст., оскільки з настанням Великої Смути в Московії неоплачені військові сили з Інфлянт будуть покидати місця дислокації, з огляду на вкрай складні умови життя та відсутність необхідних ресурсів для підтримки військового порядку. Відповідно вони, шукаючи грошей і поживи, будуть воювати з московитами спочатку при самозванцях, а потім під штандартами Речі Посполитої.

Узагалі козаки неодноразово згадуються у складі військових сил Речі Посполитої при військових діях в Інфлянтах. Однак згадки дуже короткі і малоінформативні. Більш цікаво для нас визначити роль та місце козаків у подіях польсько-московської війни 1609–1618 рр. У зазначеному контексті варто відзначити твердження вченого, що до його часу істориками не було досліджено діяльність Лжедмитра I на теренах Польщі та Московії, з якої розпочались військові дії 1609–1618 рр. [314, с. 152], хоча дослідженням даної тематики, зокрема Лжедмитріад і життям Марії Мнішек, займався провідний представник краківської історичної школи Ю. Шуйський [461, с. 33–117]. Також не варто забувати, що Велику Смуту досліджував російський історик другої половини XIX – першої третини XX ст. С. Платонов. Учений протягом 1877–1897 рр. проводив фундаментальні джерелознавчі та історіографічні дослідження даної теми. Результатом такої колосальної науково-дослідницької роботи стала докторська дисертація на тему: «Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI – XVII вв.». Значна увага в цій праці була приділена саме Лжедмитріадам та участі в ній українських козаків [151]. Тож зазначене твердження Т. Корзона є голосливим і демонструє його необізнаність з історією Великої Смути та сучасними йому російськими історичними дослідженнями. Однак для нас є більш важливим

висвітлення варшавським істориком участі українських козаків у подіях Смути в Московії.

Загалом Т. Корзон дав доволі цілісну картину польської військової присутності на території Московії за Лжедмитра II. Вчений відзначав: «Окрім розпущених солдатів з рокошу (*зебжидовського* – авт.) знаходилося в Литві все інфляндське військо, яке зійшло із замків через не виплату жалування» [314, с.153]. Цілком закономірно, що серед цих військових сил були присутні українські козаки у складі військових сил польсько-литовської та української шляхти. Для підтвердження цієї інформації показовим є наведений Т. Корзоном склад війська знаменитого литовського шляхтича Яна Сапіги, серед якого було «3000 гусарів, 1000 угорської піхоти, 500 козаків» [314, с. 153]. Єдине, чого не вистачає при висвітленні військ у Московії, це кількісного і якісного аналізу військового контингенту під час Смути. Наведений вище матеріал про склад військових сил Яна Сапіги лише незначне вкраплення необхідних для дослідження показників.

Характеризуючи військові сили Лжедмитрія II, учений вказував на надходження до їх складу українських та російських козаків. Однак Т. Корзон не розділяв їх і наводив спільну чисельність українських та донських козаків у кількості 45 000 під керівництвом Збруцького [314, с. 153], що не дозволяє визначити їх співвідношення та кількісну чисельність українських козаків. Чергові згадки про козацтво датовані 15 квітнем 1609 р. у зв'язку з приготуванням до військового походу короля Сигізмунда III в Московію, відповідно до якого було прийнято «рішення з дорученням про залучення (*до військових дій* – авт.) півтори тисячі гусарів і козаків» [314, с. 158]. До військ короля було додано «роти литовські; прийшли теж люди Льва Сапіги, канцлера литовського і українці з Яном Потоцьким, воєводою брацлавським» [314, с. 159], серед яких, можна припустити, були також українські козаки, проте невідомо в якій кількості. Варто відзначити зауваження варшавського історика стосовно специфіки перебування польських і козацьких військових сил на теренах Московії, які, на думку науковця, мали деструктивний, грабіжницький характер та були виключно негативними для російської держави. Зокрема, Т. Корзон вказував: «поляки і козаки іменем Дмитра

(І-го «шахрая») панували над землями московськими, але грабіжницьки і негідно, безладно, не думаючи про організацію якого-небудь уряду» [314, с. 160].

При висвітленні осади Смоленська в червні 1610 року, коли «надходила критична хвилина для Сигізмунда III» через вперту, неефективну і тривалу облогу міста королем при відсутності необхідних для її підтримки ресурсів, Т. Корзон відзначив, що йому на підтримку «надійшло 30 000 козаків з Олевченком...» [314, с. 161–162]. Це дозволило передати облогові позиції новоприбулим військовим силам козаків та продовжити рух до Москви. При описі бойових дій вже під Клушином 4 липня 1610 р. згадку про українських козаків знаходимо у відомостях про роту ротмістра Бобовського, яка «...складалася з 700 кінноти, 2 1/2 тисячі козаків і королівської піхоти в невідомій кількості, але, напевно, не доходила до однієї тисячі голів» [314, с. 165]. Серед учасників подій вчений також вказував козаків «Похребищани (з маєтків князів Збараських) близько 400 коней під керівництвом Піасковського» [314, с. 165].

Найбільш цікавим для нашого дослідження є те, як бачив і відображав вчений осаду Москви 1618 р. та похід українського козацького гетьмана П. Сагайдачного на допомогу королевичу Владиславу. Однак історик описав ці події вкрай коротко, особливо щодо участі в них українських козаків. Навіть Ю. Шуйський у своїй праці відобразив штурм Москви більш детально, зі своїми роздумами про наявний перебіг подій. Тому зазначене Т. Корзоном «ймовірний штурм двох брам 2 листопада не вдався» [314, с. 194] викликає подив, наскільки вчений уникає висвітлення цієї теми. Також він не зробив висновків про невдачу штурму, його причини, відзначаючи лише, що в подальшому «здобуття столиці силою виявилось очевидним неподобством. Наближався до кінця термін служби для війська...» [314, с. 194–195]. Однак Т. Корзон додав до опублікованих раніше Ю. Шуйським відомостей про похід П. Сагайдачного на Москву ряд нових подробиць. Зокрема, було додано загальне окреслення маршруту гетьмана по території Московії в 1617 р. з вказівкою про пограбовані міста і сюжет боротьби П. Сагайдачного з Бутурліним: «20 000 запорожців з Конашевичем-Сагайдачним, який, здійснивши спустошення в Єльцю, Лівнах, Шацьку, розгромив під самою столицею полк

стрільців (*московських* – авт.) і їх керівника Бутурліна звалив з коня ударом по голові булавою, нещодавно отриманою від королевича» [314, с. 194]. Втім ця інформація була не оригінальною. Вона частково була взята з польської історичної літератури початку XVII ст. (С. Кобежицький), а частково запозичена з польських досліджень XVIII ст., зокрема, праці А. Нарушевича «Життя Яна Кароля Ходкевича» [376; 377], опублікованої вперше у 1781 р.

Польсько-татарське протистояння, починаючи з 1614 р., Т. Корзон розглядав як частину значно більш масштабної польсько-турецької війни, про що нам повідомляє назва підрозділу, присвяченого цій тематиці «Турецька війна... 1614–1621». Історик приділив увагу боротьбі козаків з татарами і турками, відзначивши їхній значний вплив на подальший розвиток подій. Порівнюючи із синтезами Ю. Шуйського та М. Бобжинського, вчений здійснив розгорнуте висвітлення чорноморських походів українського козацтва, додавши нову інформацію стосовно військової відповіді Туреччини. Особливо показові в даному контексті наслідки спалення порту Трапезунд 1614 р. і фортеці Кафи в 1616 р. Оскільки Османська імперія, воюючи з Персією, не могла почати ще й війну з Річчю Посполитою, то з козаками обійшлася півмірами. Зокрема, як писав Т. Корзон, «Ібрагім-паша пішов на Запоріжжя, зносив їм будинки, т. з. курені, взяв (*у полон* – авт.) декілька загонів і кільканадцять човнів, але запорожці пішли» [314, с. 197]. Щоправда, вчений не зауважив, під чийм керівництвом відбувалися чорноморські походи, у той час як Ю. Шуйський та М. Бобжинський вказували на козацького гетьмана П. Конашевича. Постає питання: у чому причина? Можна припустити, що поміркована і виважена особа гетьмана, який підтримував королевича Владислава в Москві, імпонувала історикам, і тому він не хотів кидати тінь на славного гетьмана, вказуючи на його причетність до подій, які спровокували напад Османської імперії на Річ Посполиту. Проте далі в окремому розділі, присвяченому козацтву початку XVII ст., наявні уточнення із цього приводу, які дозволяють відповісти на це питання. Науковець називав П. Сагайдачного одним з небагатьох відомих провідників чорноморських походів початку XVII ст., відзначав його участь у поході 1616 р. та вказував на заслуги в Хотинській війні,

але докоряв за чорноморський напрям його військової діяльності, який приніс «стільки гіркоти Жолкевському і стільки шкоди Польщі» [314, с. 307, 312].

На відміну від М. Бобжинського, Т. Корзон вказував загальну кількість польських військ під Цецорою і відзначав частку українських військових сил у ній (українців з П. Хмілевським – 800, українців з Тишківічем – 400, козаків грошових (*реєстрових* – авт.) – 1600), але при цьому опирався на джерельні матеріали, опубліковані К. Вуйцицьким [314, с. 201]. Більш детально і розгорнуто вчений розглядав Хотинську війну, подібно до Ю. Шуйського, але доповнив її висвітлення новими деталями та фактами, зокрема, й з історії українських козаків. Загалом ситуація склалася перед початком Хотинської війни настільки складна, що «зрозуміла Річ Посполита велике лихо і небезпеки, старанно теж думала про способи порятунку» [314, с. 208]. Вихід з даної ситуації був очевидний. Потрібно було зібрати максимальну кількість військових сил з професійних військових. Участь українських козаків у майбутніх військових подіях була більш ніж бажана, просто необхідна. Цілком закономірно, як писав учений, що польсько-литовська держава в таких умовах «хотіла мати козацькі війська за «*stipendiarios*», призначила їм платню, не згадувала загалом про реєстр, а потім закликала мовчки прийняти якнайбільшу (*їхню* – авт.) кількість» [314, с. 211], оскільки співвідношення військ було не на користь Речі Посполитої та й військові прогнози щодо результатів битви були не найкращими. Відповідно до цього було здійснено ряд рішучих дій. Подальші події, описані Т. Корзоном щодо переговорів із козаками, не трапляються нами у подібних синтетичних працях краківської історичної школи. Наприклад, відомості про те, що до запорожців був висланий «королівський дворянин Обалковський з грошима і листами» [314, с. 211]. Доволі образно й детально вченим було описано виступ посла зі зверненням до козаків на великій раді у Фастові «став впроваджений до кола на підвищення, споруджене з бочок, але покрите килимом, і виголосив промову, яку слухали з радістю при частих залпах з гармат» [314, с. 211]. Цікаво, що історик зробив точне датування цієї події – 16 червня. Краківські історики, на відміну від Т. Корзона, не описали подальші вимоги козацького посольства до короля.

Зокрема, вчений писав, що «на позанаступний день обрано 4-х послів до короля з проханням про підтвердження дизуніатської (*православної* – авт.) ієрархії, витвореній єрусалимським патріархом Теофанесом і через новопризначеного митрополита Йова» [314, с. 211]. Також надзвичайно важливі в даному контексті зауваження варшавського науковця, що: «керував посольством Петро Конашевич-Сагайдачний, палкий прихильник “стародавньої” грецької віри, відомий з військових подвигів і послуг, наданих королевичу у московській війні» [314, с. 211]. У даному сюжеті вимальовується позитивний образ українського козацького гетьмана, який допомагав Речі Посполитій захищати її інтереси і підтримував королевича Владислава. У розділі, спеціально присвяченому історії козацтва досліджуваного періоду, наявна більш розширена позитивна характеристика гетьмана, вірного «королю і вітчизні, тобто Польщі» [314, с. 312]. Проте продовжимо аналіз участі гетьмана у зазначених вище подіях. Переговори з королем були цілком успішними і П. Сагайдачний, «задоволений з прийому у Варшаві, відправлений “з великою втіхою”, приїхав 21 серпня до хотинського обозу...» [314, с. 211–212]. Не менш важливі моменти відображені Т. Корзоном, які не зустрічаються у краківських істориків, це – зустріч коронних гетьманів і козацького, подальший маршрут і організаторська діяльність П. Сагайдачного, відповідно до вимог військового командування при підготовці до війни. Наприклад, історик усе це описував так: «...гетьмани прийняли його вдячно, обдарували і вислали по Наддніпрянщині до Молдавії, аби зустріли своїх, поквипити їх до швидшого прибуття. Незабаром, 24-го, приїхало посольство на чолі з Дорошенком від того війська з донесенням, що спустошено вже з два повіти в Молдавії...» [314, с. 212]. У цей же час в головному польському обозі під Хотином «бракувало тільки запорожців. Знаходилися вони в Могильові, коли до них дістався Конашевич. Обраний зараз гетьманом замість Бородавки, привів їх 1 вересня під вечір...» [314, с. 212]. Козаки приєдналися до головного табору в кількості від «30 до 40 тисяч» і, відповідно, «бойова сила гетьманів зміцнилася до 65 або до 75 тисяч» [314, с. 213]. Розгортання військових подій прискорило прибуття запорожців. Козаки викликали у турецької сторони стільки ненависті, що

«нетерпеливий Осман..., наказав знищити ненависних йому козаків – запорожців. Ці не встигли ще окопати себе в долині, однак билися затято з наступаючими масами кінноти і з яничарами. Ходкевич допомагав їм німецькою піхотою Лермунта і хоругвами зі свого крила; сам теж навіть поспішив серед гарцівників» [314, с. 213–214]. Від цього моменту починаються регулярні напади на обоз і військові сили Речі Посполитої. Оскільки козаки викликали у турків особливу ненависть, то піддавалися чи не найчастішим нападам, як писав про це історик, «найсильніший удар нанесли турки козацькому табору аж двічі – о півдні і надвечір» [314, с. 214–215].

Для нашого ж дослідження більш важливими є подальші події, пов'язані з плануванням нападу на турецькі війська в ніч з 12 на 13 вересня, які були описані вченим подібно до Ю. Шуйського, але значно детальніше. Т. Корзон починав опис подій від військової ради 10 вересня, на якій «Ходкевич... запропонував нічний похід на турецький обоз, наблизений вже на чверть милі до польських окопів. Конашевич, допущений до голосування, гаряче підтримував цю пропозицію» [314, с. 216]. Надалі йде опис запропонованого плану «з неділі на понеділок 12–13-го. Після побудки різком виходила горою піхота і попереду легка кіннота, в другій лінії крило в. гетьмана, у резерві мав стати Любомирський; низом... мали йти запорожці в силі 20.000 людей, щоб одночасно напасти на сплячих турків з криком, гуркотом барабанів і музикою» [314, с. 216]. Учений зробив висновок, що план не вдався через дощ та довгу підготовку до атаки. Не останню роль відіграло й те, що у козаків «...помокли самопали...» [314, с. 216–217].

Однак більш важливим є те, що історик вводить відомості про початок заворушення в польському таборі через нестерпні умови перебування та відсутність обіцяних грошових виплат, тобто інакше, ніж Ю. Шуйський, пояснюючи подальші події. Важливу роль у них відіграв козацький гетьман, який попередив Ходкевича про наближення «бурі» і допоміг їй уникнути (обіцянкою понад 40.000 zł. належного жалування і додатково ще 10.000 zł.) у критичний час 14 вересня, коли до турецького обозу надійшли нові військові сили [314, с. 217].

При висвітленні історії українських козаків важливою є інформація про нічну військову операцію з 18 на 19 вересня, про яку, до речі, не згадував Ю. Шуйський, коли відбулося «вторгнення або скоріше прослизання на животі 8–11 тисяч запорожців до нижнього обозу наддністрянського (турків)... Були роздерті намети паші, забрано його військовий реєстр, ланцюг і червону хоругву..., відігнали верблюдів до 30-ти і коней зо 200» [314, с. 217]. Надалі козаки згадуються у військових діях після смерті Я. Ходкевича 24 та 28 вересня 1621 р., після чого козацькі сили у військових діях не згадуються.

Проведений аналіз тритомної праці Т. Корзона «Історія воєн та військової справи в Польщі» дозволяє стверджувати, що українські козаки не були спеціальним об'єктом наукового дослідження варшавського історика, але, подібно до Ю. Шуйського, в його синтезі значна увага приділялася історії козацтва. Науковець, подібно до іншого варшавського історика старшого покоління О. Яблоновського, у першому томі праці головну увагу зосереджував на ранній історії козацтва, а в другому – доволі докладно у межах військової історії Речі Посполитої висвітлював військову історію козацтва, роблячи акцент на участі козаків у подіях Хотинської компанії. Таким чином, варшавський історик висвітлив військову і певною мірою політичну діяльність українських козаків від XIV до XVIII ст.

Однак для нього центральним об'єктом дослідження, з цілком зрозумілих причин, були військові події в історії польського народу і участь у них його видатних представників зі шляхти (Я. Замойського, К. Ходкевича, Л. Сапіги). На підставі проаналізованого наукового доробку Т. Корзона можна стверджувати, що висвітлюючи військову історію Речі Посполитої вчений доволі позитивно оцінював українське козацтво початку XVII ст., зокрема, видатного її представника П. Конашевича, зазначивши, що він «...покрив себе славою. Викликали його разом з полковниками на військові ради, допускали до всяких таємниць, завжди цінували його сміливі думки, уміння протистояти наступам турків і вірність... Якуб Собеський... зарахував його до найвидатніших мужів тодішньої Польщі...» [314, с. 312]. Хоча і не приховував негативних наслідків його чорноморських походів.

4.2. Козацька проблематика початку XVII ст. у працях О. Яблоновського

Серед польських істориків та етнографів середини XIX – початку XX ст., наближених у поглядах й історичних підходах до варшавської історичної школи, був один із представників варшавського історичного середовища Олександр Валеріан Яблоновський (1829–1913), який походив із заможної старовинної шляхетної польської родини з Підляшшя (Додаток Ф). Народився майбутній вчений 19 квітня 1829 р. в селі Гозлін гавролінської парафії на мазовші в родині Петра з Прусів-Яблоновських та Маріани з Юуношув-Пьотровських [278, с. 11; 365, с. 48]. Після повернення родини на Підляшшя здобув початкову і середню освіту у повітовій школі у Дорогичині в 1837–1842 рр. та Білостоцькій гімназії у 1843–1847 рр. [375, с. 241]. Після їх закінчення навчався з серпня 1847 р. по травень 1849 р. в Київському університеті св. Володимира на філологічно-історичному факультеті, де зосередився виключно на вивченні славістики [278, с. 11; 108, с. 61]. Саме тут познайомився вперше з українською мовою, зацікавився історією України та Русі. Пізніше в 1849 р. О. Яблоновський продовжив навчання в Дорпті, де вивчав протягом трьох років класичну філологію, німецьку лінгвістику та всесвітню історію [278, с. 11].

Після завершення академічного навчання вчений-історик з 1853 р. до 1859 р. вчителював на Київщині та Брацлавщині. Особливо важливим для О. Яблоновського був Київ, де була можливість працювати з багатими джерельними зібраннями Київського університету св. Володимира, які він використовував у своїх історичних дослідженнях [278, с. 12; 375, с. 241].

Протягом 1859 р. О. Яблоновський вивчав «загальну» історію та займався візантійськими студіями в Берліні, кілька місяців досліджував славістичні матеріали у Британському музеї в Лондоні, перебуваючи у Брюсселі використав для своєї наукової роботи книги приватної бібліотеки Й. Лелевеля, з яким він потоваришував, потім відвідував відкриті лекції і працював у бібліотеці університету в Сорбоні [278, с. 13–14]. У 1860 р. дослідник подорожував землями західних та південних слов'ян (Чехії, Угорщини, Сербії, Словаччини, Хорватії) [278, с. 14–16].

Під час Січневого повстання 1863–1864 рр. О. Яблоновський займався підпільною діяльністю, за що був засланий у 1867 р. до Керенська, де він протягом року займався вивченням етнографічних матеріалів місцевого населення [278, с. 16; 108, с. 62; 375, с. 243]. Після повернення із заслання в 1868 р. вибрав місцем постійного проживання Варшаву. Пізніше в 1870 р. О. Яблоновський здійснював активні науково-дослідні експедиції Балканами та Сходом (Стамбул, Індія, Єгипет, Мала Азія) [108, с. 62; 278, с. 17–20].

У цілому життя і діяльність ученого протягом тривалого часу були пов'язані саме з Україною та її історією, відтак учений значну увагу в своїх історичних дослідженнях присвятив українській історії та козацтву. Його праці були помітним історіографічним феноменом, якщо брати до уваги незначний інтерес польських дослідників XIX ст. до української історичної тематики. На його праці неодноразово виходили різноманітні відгуки і рецензії, зокрема, В. Антоновича [60], М. Грушевського [94, с. 106–107], які сприяли створенню польсько-українського історіографічного діалогу та розвитку обох національних історичних наук, збагачуючи їх новими здобутками.

За своє життя польський учений підготував сотні історичних, джерелознавчих, етнографічних, сходознавчих розвідок. Серед його доробку варто відзначити багатотомне видання «Історичних джерел» (*Zródła dziejowe*) з історії України середини XVI – першої половини XVII ст., яке й на сьогоднішній день не втратило своєї актуальності для історичних досліджень. Це видання, не дивлячись на ряд неточностей і недоліків, свого часу було високо оцінене Геродотом української історичної науки – М. Грушевським [93, с. 193–205, 213].

Однак, однією з провідних наукових узагальнюючих праць О. Яблоновського з історії України та українського козацтва справедливо вважають його «Історію Південної Русі до падіння Речі Посполитої» [275], яка вийшла посмертно в 1913 р. (Додаток Х.1). Праця отримала критичні рецензії з діаметрально протилежними оцінками українських та польських істориків (М. Залізняк [98, с. 190–212] і В. Смоленський [275, с. V–XV]).

Написання «Історії Русі Південної...» було спробою польського вченого-історика створити синтетичну працю з історії України, але, звичайно, в контексті історії Польщі та Речі Посполитої. Для нас найцікавіше те, як польський дослідник бачив та висвітлював ключовий для історії України час – початок XVII ст., коли починався черговий етап українського етно- та державотворення. У підрозділі, присвяченому козацтву в даному контексті історик слушно зауважував, що козаки в суспільно-політичному плані, головним чином, військовому, виходять на широкий історичний загал саме в XVII ст. До того козаки, на думку вченого, були під цілковитим підпорядкуванням військової влади Речі Посполитої [275, с. 212]. У даному контексті для історіографічного аналізу важливо визначити, чому історик саме так охарактеризував початок XVII ст. та зробив акцент на його значенні для розвитку козацтва. Для цього потрібно звернутися до подій минулого століття. Адже виклад матеріалу історик здійснював логічно в цілковитому зв'язку з попередніми історичними подіями, відображаючи цілісне бачення історії України та Речі Посполитої. Відповідно, щоб зрозуміти думку вченого стосовно початку XVII ст., потрібно проаналізувати висвітлення ним 90-х рр. XVI ст. – час польсько-козацьких військових конфліктів, які вплинули на подальший розвиток українського козацтва. Такими важливими подіями в праці історика виступають козацькі повстання К. Косинського і С. Наливайка. Вони сприймалися істориком не тільки як бунт, а й як замах на цілісність Речі Посполитої, оскільки був наявний виступ «проти її достойників князів Острозьких» [275, с. 210]. Ці події створювали прецедент боротьби козаків проти обмежень їхньої свободи, утисків магнатів та демонстрували спробу козаків поширити свою владу на волості України [125, с. 131–145]. Тому в даному контексті бунтівливі козаки визначалися істориком як «вороги вітчизни і зрадники» [275, с. 210], і після придушення повстання відбувається традиційне покарання козаків шляхом обмеження їхніх прав і свобод.

З метою ілюстрації згаданих вище обмежень вченим було використано пануючу в польській історіографії XIX ст. так звану «трахтемирівську легенду», яка походила від «легенди про козацьку реформу С. Баторія», започатковану хроністом XVII ст. П. Пясецьким [97]. Виходячи з цих відомостей, аналізуючи

легенди, О. Яблоновський, незважаючи на обмаль джерел, які повідомляли про це (Е. Лясота і П. Пясецький), вважав, що в основі цих легенд лежить історична правда. Учений припускав, що Трахтемирів насправді мав велике приховане значення для реєстрових козаків, як важливий стратегічний об'єкт на річці Самара, який польські королі хотіли перетворити лише на монастир для старих, калік і поранених козаків [276, с. 244]. Тому в контексті покарання українських козаків за повстання С. Наливайка науковець відзначав, що було «забрано з-під козацького підпорядкування його адміністративно-політичний осередок місто Трахтемирів, наданий козакам ще королем С. Баторієм» [275, с. 211]. У даному випадку вчений зробив акцент саме на Трахтемирові, який, на його думку, символізував самоврядування та владу козацьких старшин і гетьманів, був «козацькою столицею» [276, с. 61]. Оскільки, відповідно до легенди, саме тут у другій половині XVI – на початку XVII ст. діяв козацький уряд, обирали гетьмана, приймали іноземних послів і майстрували козацькі флотилії. З цього приводу, підсумовуючи період повстань кінця XVI ст., вчений зауважував, що, забравши Трахтемирів, «поляки позбавили козаків того рівня самоврядування, який їм був наданий» до цього С. Баторієм [275, с. 211–212]. Відповідно до зазначеного, О. Яблоновський цілком безпідставно вважав надання С. Баторієм козакам Трахтемирова реальним фактом, навіть всупереч відсутності відповідних архівних документів, які могли не зберегтись та акцентував увагу на важливому значенні його для козаків [276, с. 242]. У даному випадку вчений опирався більше на власні судження, а не на фактографічний матеріал. Тому цілком зрозуміло, чому історик вказував, що до початку XVII ст. «козаки гарно відзначалися лише під жорсткою владою Речі Посполитої» беручи до уваги козацькі повстання кінця XVI ст. та його бачення «баторіансько-трахтемирівської легенди».

Продовжуючи виклад історичного матеріалу, науковець відзначав, що козаки на початок XVII ст. продовжували діяти «не тільки як самостійне товариство, а й у складі рот панських, як пахолки (*слуги* – авт.)» [275, с. 212]. Але для нас більш важливою є специфіка висвітлення вченим участі козаків у молдавських походах та Інфляндській війні, які він, однак, відобразив вкрай коротко. О. Яблоновський

вказував, що в молдавських походах козаки «гарно служили», за що 1601 р. з учасників повстань були зняті баніції (покарання вигнанням та позбавленням привілеїв, маєтностей за повстання С. Наливайка) та повернуто Трахтемирів із застереженням: «(козаки – авт.) завжди мусили бути під послухом старшого, попередньо призначеного гетьмана, залишаючись завжди вдома під наглядом старост та панів тих посадів, у яких мешкали» [275, с. 212]. Проте більш вагомим для нашого дослідження є своєрідний підсумок військових подій 1600–1602 рр., здійснений польським науковцем: «Окрім воєн молдавських та шведських, які проводила Річ Посполита від свого імені й у своїх інтересах, вплинули дуже сильно на піднесення козацтва зухвалі, авантюрні походи (*шляхти* – авт.), які незабаром призвели до цілої низки стихійних воєн Речі Посполитої, сприяючи ще більшому піднесенню (*статусу та ролі* – авт.) козацтва», даючи йому zarazом найкращі «хліба» [275, с. 212]. Для свого часу ці зауваження відповідали тогочасному стану розвитку польської історичної науки та домінуючих в ній поглядів на молдавські походи як сваволі польської шляхти та козацтва, яка мала негативні наслідки для розвитку Речі Посполитої, як один із факторів, що заклав початок її занепаду. Однак на сьогоднішній день польська історіографія розглядає все частіше ці походи як частину цілеспрямованої зовнішньої політики Речі Посполитої. Сучасний польський історик Збігнев Хмель у статті «Міф самоволі магнатської. Виправи Потоцьких до Молдавії в 1607 і 1612 роках» переконливо доводить зазначене твердження, вказуючи, що інтервенція до Молдавії є природною та узгодженою з інтересами польсько-литовської держави оскільки: «будучи регіональною великою державою, Річ Посполита мусила боротися за вплив на князівства наддунайські, позаяк... у випадку конфлікту вони становили... буфер між нею і Туреччиною. До того ж через Молдавію проходив один із основних шляхів, яким татари нападали на коронні землі» [368, с. 93–94]. Це спростовує тезу про авантюризм, самовільність молдавських походів та їхнє негативне значення для польсько-литовської держави.

Відповідно до проаналізованого матеріалу О. Яблонівський надавав великого значення молдавським та шведським походам початку XVII ст. для становлення

українського козацтва, але акцентував увагу, в першу чергу, на їх впливі на політику й внутрішню ситуацію в Речі Посполитій. Досліджуючи початок XVII ст., учений слушно вказував на специфічне значення подій Смути в Московії у сприянні розвитку українського козацтва. Варшавський історик писав: «у кожний момент тих воєн брали активну участь козаки, а надто щораз у значнішій кількості. Коли при царевичі було 12 тисяч запорожців, то під Смоленськом вже 50 тисяч» [275, с. 212–213]. Втім пояснення даного факту викликає не стільки заперечення, як подив. Судження польського вченого відзначалися однобокістю й поверховістю, оскільки він пояснював збільшення кількості козаків на московській війні тим, що «шли бо тоді в козацтво всі хто в Бога вірив» [275, с. 213], оминаючи суспільно-економічні та політичні причини збільшення козацтва. Також варто відзначити емоційно-оціночне ставлення вченого-історика стосовно розвитку українського козацтва в контексті висвітлення подій війни з Московією, які відображали його суб'єктивну позицію щодо українських козаків та їх місця в історії Речі Посполитої даного періоду. Наприклад, польський вчений-історик стверджував, що «разом з піднесенням козацтва й зростанням його гордині посилювалась щораз безкарніше за прикладом панським (їхня – авт.) сваволя і самоволя при адміністративно-фінансовій безпорадності Речі Посполитої» [275, с. 213]. Таке твердження науковця яскраво демонструє однаково негативне ставлення О. Яблоновського до сваволі як магнатів, так і козацтва, показуючи, що прикладом для козацької антидержавної діяльності виступала саме польська й українська аристократія.

Своєрідного трактування у дослідженні варшавського історика набуває постать коронного гетьмана С. Жолкевського, який, на думку О. Яблоновського, стримував козаків від «...плюндрування власного краю...» і саме тому сприяв активізації діяльності козацтва в чорноморському напрямі «...породжуючи кількालітню від 1613 р. добу найвищої їхньої слави та сили» [275, с. 213]. Тобто науковець цілком безпідставно вбачав піднесення й розвиток козацтва, як результат впливу особи С. Жолкевського шляхом стримування козацтва та обмежень, здійснених гетьманом полним коронним. Дослідження українських істориків дозволяють

стверджувати, що, навпаки, чорноморські походи і пов'язана з ними козацька слава відбувалися всупереч волі короля та С. Жолкевського, які в умовах постійних військових дій, зокрема з Московією, нічого зробити з походами козаків до Туреччини не могли, з огляду на відсутність необхідних військових сил для приведення козаків до покори та потребу в козацтві для ведення воєн [57, с. LXXVIII–LXXXI].

Також вельми суперечливим є зауваження вченого щодо «сплюндрування» козаками власного краю, яке потребує суттєвих уточнень і корекції. Зокрема, подібні візії можна пов'язати з описаними у дослідженні В. Антоновича погроми панських маєтків, зокрема, й «...в 1618 році, коли козаки, користуючись походом королевича під Москву, відновили свої наїзди на шляхту, слуги (*тієї ж шляхти* – авт.) створювали зі своєї сторони загони і, прикриваючись тим приводом, що вони відправились на допомогу королевичу, почали грабувати казна-кого...» [57, с. LVI]. Одночасно український вчений робив акцент на «...анархічних елементах, породжених в надрах самої ж польської сторони (на бездомних дворянах, слугах, найнятих жовнірах і т. п.)», які після грабежу маєтків шляхти тікали від відповідальності до лав козацтва [57, с. XXXVII, XLV]. Ці «анархічні елементи» часто являли собою щойно сформовані військові загони, які лише носили назву козацьких і походили з різних «гульняїв, волоцюг і розбійників» або «сербських найманців», робили погроми панських маєтків під час Смути та польсько-московської війни через невплату платні чи під покровительством деяких польських шляхтичів (наприклад, Доброгоста Садовського чи Самуеля Лаща), охочих до пограбування чужих маєтків, що засвідчено дослідженням В. Антоновича [57, с. LXXXIX–XCVII]. Однак О. Яблоновський не вказував на подібні факти «сплюндрування своєї батьківщини» шляхтичами, відзначаючи лише їх «сваволю і самоволю», таким чином, укотре засвідчив односторонність своїх суджень і вибірковість досліджуваних фактографічних матеріалів, приписуючи «сплюндрування» виключно козацтву.

Одночасно з возвеличенням особи гетьмана полного коронного С. Жолкевського, як козацької грози, польський дослідник справедливо відзначав

марність суворих конституцій 1610, 1613 рр., покликаних обмежити козацькі походи й привести козаків до покори. Однак, на думку вченого, лише реальна загроза турецького вторгнення до Речі Посполитої, яка насправді назріла через чорноморські походи козацтва, викликала у коронного гетьмана і шляхти необхідність приборкати нарешті козаків. Тому в цьому контексті вирізняється характеристика, надана О. Яблоновським видатному українському гетьману П. Сагайдачному: «На щастя, на чолі запорожців у цей час став такий чоловік, як Петро Конашевич-Сагайдачний. Умів він заспокоїти швидких до зброї молодців і на комісії в Ольшанці згодився на всілякі обмеження, навіть на обмеження реєстру до однієї тисячі людей» та називав його «обережним старшим війська запорізького» [275, с. 213]. Вчений слушно зазначав, що марно завершилася угода Ольшанської комісії та постановлені в ній обмеження, оскільки «вже на допомогу зайнятому у війні за московський трон королевичу Владиславу привів Конашевич під Москву не тисячу тільки визначених на комісії, але 20 тисяч українських козаків» [275, с. 213]. Одночасно важливо зазначити, що вчений оминає у своїй праці тему переговорів польських комісарів з гетьманом П. Сагайдачним стосовно допомоги королевичу Владиславу під Москвою та надання козакам за умовами перемов послаблень, привілеїв. Проте, підсумовуючи події 1600–1618 рр., учений справедливо відзначав, що традиційно «поляки й козаки не стали дотримуватись домовленостей» [275, с. 213]. Відповідно, коли відпала в них нагальна потреба, поляки здійснювали подальші обмеження кількості козацтва. П. Сагайдачний змушений був погодитися на умови нової комісії на Роставиці 1619 р., котрі були навіть тяжчі за умови Ольшанської комісії. Тому під час битви під Цецорою 1620 р., як зазначав науковець, з «Жолкевським було вже тільки заледве пара тисяч вільних з-поміж козацтва бажаючих» [275, с. 213–214].

Доволі образно й емоційно, хоча й дещо скупо, висвітлює О. Яблоновський події, які стосувалися Хотинської війни, не аналізуючи її детально: «...коли через рік бусурманам підставляли чоло під Хотином, треба було знову скинути пиху з серця (*полякам* – авт.), і гетьман війська запорозького привів 30 тисяч (*козаків* – авт.)» [275, с. 214]. Цілком слушними при цьому були висновки історика про

наслідки Хотинської кампанії: «... з одного боку, це піднесло незмірно силу і гординю козацьку, з іншого – розпалило прагнення (*поляків* – авт.) взяти їх у пута остаточно» [275, с. 214]. Цьому особливо посприяла смерть прозорливого й виваженого українського козацького гетьмана Петра Сагайдачного.

Загалом детальний аналіз зазначеної праці було здійснено учнем М. Грушевського, істориком і суспільно-політичним діячем – М. Залізняком (1888–1950) [176, с. 394] в рецензії, опублікованій у 116 томі «Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка» в 1913 р. Учений-рецензент здійснив послідовний розбір роботи О. Яблоновського, піддавши її нищівній критиці з теоретично-методологічного погляду, надав цілком доцільні та слушні зауваження. Хоча й присутня помітна заідеологізованість роботи М. Залізняка, з огляду на особу рецензента й те, що на час написання рецензії відбувалося становлення й бурхливий розвиток національної науки, яка в цей час перебувала під впливом державницьких суспільно-політичних ідей. Тобто була під впливом необхідності обґрунтування української державності (заперечуючи німецьку теорію про українців, як бездержавну націю), яка набувала особливої актуальності в добу третьочервневої монархії напередодні революційних подій у Російській імперії.

Аналізуючи розділи монографії варшавського вченого-історика, присвячені українському козацтву, М. Залізняк справедливо зауважував, що його головна увага була зосереджена на проблемах формування українського козацтва в XIV–XVI ст. Однак львівський історик також відзначав амбівалентність суджень «варшавця». Зокрема, з одного боку, він вважав цілком правильною тезу О. Яблоновського, що «козаччина постала як реакція місцевого українського населення проти тої безборонності, в якій були південні кордони Речі Посполитої, проти незчисленних і дуже тяжких для місцевого населення татарських нападів» [98, с. 208]. З іншого боку, науковець відзначав односторонність, спрощеність викладу матеріалу монографії, нерозуміння «варшавцем» комплексу суттєвих суспільно-економічних причин виникнення козацтва та подальшої війни козаків з поляками, бо О. Яблоновський дивився на козацтво «очима шляхтичів того часу» [98, с. 211], йому «не вдалося як слід зрозуміти сутності й ваги того

суспільного явища, яке ми називаємо козащиною» [98, с. 209]. До того ж, на думку М. Залізняка, для варшавського історика козацтво було в цілому «глибоко руйнівним явищем» [98, с. 211], від якого «Україна... чи не більше ніж від татарських «чамбулів» терпіла» страждань [98, с. 209; 275, с. 199].

Особливістю висвітлення ранньої історії козацтва у О. Яблоновського, як зазначав рецензент, було те, що польський вчений описував процес формування козацтва на тлі колонізації «дикого степу», схематично відображаючи його як протистояння та боротьбу між воєнно-кочовими та рільничо-господарськими елементами. Перший у науковій інтерпретації польського вченого представляли козаки, а другий – виключно поляки. Одночасно М. Залізняк зауважував, що О. Яблоновський не відзначав еволюцію козацтва в контексті його інституалізації як окремого суспільного стану [98, с. 210]. Тобто на початковому етапі свого розвитку воно репрезентувало зазначений вище вченим воєнно-кочовий елемент, а пізніше виступало як провідна верства українського суспільства. Подальший виклад української історії був присвячений повстанню Б. Хмельницького та періоду Гетьманщини і розглядався представником варшавського історичного середовища обережно, з деякою пересторогою й суто фактографічно, зі стриманими оціночними судженнями [98, с. 208].

Проаналізувавши працю польського науковця, М. Залізняк дійшов до таких, з одного боку, парадоксальних, з іншого боку, цілком закономірних висновків: «Автор міг бути добрим збирачем і видавцем історичного матеріалу, писати солідні монографії, і одночасно міг зле справитися з працею синтетичного характеру. Те саме мусимо сказати і про цілу його працю. Се не виклад української історії, а історія польськості на українських землях, уґрунтоване, нібито на науковій підставі, прав польського елемента на українські землі» [98, с. 198–199].

Не менш важливими для висвітленні історії українського козацтва у науковому доробку О. Яблоновського є зібрання його наукових напрацювань «*Pisma Alexandra Jablonowskiego*», видане у Варшаві протягом 1910–13 рр. у семи томах. Зокрема, перші 4 томи присвячені безпосередньо історії України. Перший – «Землі

Руські Речі Посполитої», другий – «Кордони українні», третій – «Україна» та четвертий – «Волинь, Поділля і Русь Червона».

Третій том присвячений безпосередньо історії України [277]. У ньому вчений висвітлював історію «української окраїни» Речі Посполитої, адміністративно-політичний поділ тогочасних «українських земель», географічне розміщення волостей, староств та подій кінця 30-х рр. – другої половини XVII ст.

Для нас найцікавішим виявився другий том зібрання творів «Кордони українні» 1910 р., який містить значну інформацію з історії українського козацтва XVI–XVII ст. [276] (Додаток Х.2). Зокрема, два розділи тому безпосередньо присвячені українському козацтву від його виникнення до легітимізації у складі Речі Посполитої. Другий розділ праці так і називається «Козацтво», а третій присвячений «Трахтемирову» та інтерпретації вченим «трахтемирівської легенди».

У першому розділі під назвою «Українські креси від “Лихоліття до Руїни”» з 1 по 120 сторінку історик подав свої погляди на історію виникнення (від «слов'янських кочівників», утворених після татаро-монгольського нашествия, які перейняли пізніше за час близького сусідства від «туранців»-татар деякі їхні звичаї) і розвитку козацтва. У тексті наявне висвітлення походження назви «козак» та козацької термінології (кош, курінь, отаман), перших згадок про козацтво, їхній етнічний склад. Також автор торкався питання щодо ролі польських королів, зокрема С. Баторія, в організації козацтва та утворення козацького реєстру. Втім для нашого дослідження важливо те, що в цьому розділі О. Яблановський доволі багато уваги приділив саме видатному козацькому гетьману П. Сагайдачному, надавши йому вичерпну й доволі позитивну характеристику, не шкодуючи добрих, навіть хвалебних слів, на відміну від проаналізованої раніше «Історії південної Русі...», в якій варшавський історик приділив гетьману мінімум уваги. Учений у контексті Ольшанської комісії писав про гетьмана: «стояла в той час на чолі його (козацтва – авт.) людина, яка своїм розумом, силою волі і громадянською шляхетністю боротьби з можновладством, перевищувала всіх гетьманів України, які колись перед ним чи після нього існували. Був... ніхто інший, як Петро Конашевич. Йому, власне, належить честь проведення Ольшанської комісії зі

сторони козаків у такий спосіб, що суперечні інтереси вдалося узгодити на той час без проливання братньої крові» [276, с. 70]. Також вченим було коротко висвітлено біографію видатного гетьмана з великим пієтетом та гордістю: «Конашевич був дитиною Червоної Русі, цієї країни, яка дала Речі Посполитій майже всіх коронних гетьманів...Походив він з убогої шляхетної родини з Самбору і рано віддався кресовому життю, найпевніше як збіглий „rybalt” острозької школи, в якій отримував першу науку» [276, с. 70]. Однак О. Яблоновський не використав усіх наявних у польській та українській науковій літературі відомостей стосовно життя і діяльності козацького гетьмана (В. Антоновича, Д. Бантиша-Каменського, А. Нарушевича, Ю. Німцевича), доступних на час написання його праць в другій половині XIX ст. У своїх оцінках, судячи з досліджуваного тексту, він спирався на історичні праці П. Куліша, присвячені українським козакам цього періоду [276, с. 70, 72, 74].

Важливим для нашого дослідження в контексті вивчення початку XVII ст. є підтема другого розділу «Козацтво», яка називається «Заслуги низових козаків поглядом Речі Посполитої у світлі XVII ст. у Молдаській та Інфляндській війні». У цьому розділі Олександр Яблоновський посилається на нову для того часу монографію та статтю відомого польського військового історика-аматора XIX ст. К. Гурського (1826–1898), присвячену військовим подіям молдавського напрямку, які проходили під керівництвом Я. Замойського (*Wojna z wojewodą wołoskim Michałem w roku 1600*). Саме з цієї праці вчений використав дотичну до його дослідження статистичну інформацію щодо кількості козацтва та військових сил Речі Посполитої [276, с. 176].

При цьому для нас є важливою постановка питань стосовно історії українського козацтва, здійснена О. Яблоновським. Учений, як один із небагатьох польських науковців, які досліджували історію козацтва, відмічав багатозначність терміна «козак» у джерелах і науковій літературі, а тому спробував сформулювати визначення поняття «козацтво» та здійснити висвітлення його етнічного складу й сутності. Зокрема, історик з цього приводу зазначав: «з одного боку, варто показати реально, на скільки є все ще широким поняття «козак», яке одночасно

означає такі різномірні військові і суспільні верстви, а з іншого – підкреслити неправильність кількісного виокремлення з-посеред такого зброю справжніх козаків, якими вже в ту пору слушно чи неслухно, хочемо і будемо вважати не всіх військових добровольців, які ставали під козацькі хоругви зі всіх кінців Речі Посполитої, а окрему виключно вже усталену верству у волостях і містечках (передусім України), верству хуторян і їм подібних» [276, с. 176].

Продовжуючи й деталізуючи свою думку, вчений вказував на знаходження у королівському війську під час молдавського походу в 13 панських свитах таких різновидів козаків: «козаків кінноти – 1650, польських козаків (кінноти) під Яблонським – 300, низових козаків (піхота) – більше 2000 і нарешті козаки „polenni”(?) білоцерківські та інші в незначній кількості» [276, с. 176]. Таким чином, варшавський історик показував приблизну кількість козаків, які знаходились при польській та українській шляхті, але не аналізував цих кількісних показників у контексті військових подій. Відповідно, дані цифри виступають поза історичними реаліями початку XVII ст., залишаючись лише ілюстративним матеріалом. Проте в контексті етнічного дослідження вчений цілком слушно ставив питання: «Де зараз серед них відшукати справжніх козаків?». Одразу ж і відповідав, виражаючи свою думку з цього приводу: «Очевидно, оці «polenni» (з поля, з волості)» і є справжніми козаками, апелюючи до згадки «слуг поленицьких» в Овручі 1545 р. з білоцерківців, які, на його думку, були «безперечно, українцями» [276, с. 176].

Щодо низових козаків вчений відзначав, що вони «також значнішій (лише якій) частці» [276, с. 176] були українцями. Однак це твердження у нього виходить з певним сумнівом. Адже навіть у почетах панських, «особливо панів українських князів Вишневецьких, Рожинських та інших певно не без щирих українців», але і в «почеті Темрука було немало родовитих черкесів і татар» [276, с. 176]. Таким чином, вчений-історик відзначав велику частину українців серед козаків, які належали до свити українських магнатів, вказуючи й на значний іноетнічний елемент серед них. Що, однак, не було підтверджено вагомими фактами. Адже цілком зрозуміло, що українців однозначно у свитах «українських панів» була

більшість. Стосовно ж козаків Темрука, то ця рота не є показником, оскільки для встановлення точної частки українських козаків потрібний статистичний аналіз подібних козацьких реєстрів. Оскільки ще К. Гурський відзначав і посилався на багатоетнічний склад роти Темрука, яка, відповідно, не може бути використана для достовірної характеристики етнічного складу реєстрового козацтва та й козацтва початку XVII ст. в цілому [253, с. 25–26]. Нарешті стосовно козаків «польських» вчений припускав можливість, що це справжні поляки тільки озброєні легко, по-козацьки.

Також вчений відзначав, що саме під час походів на Молдавію вперше офіційно вжито термін «козаки запорожці». Подальша інформація співпадає з дослідженою раніше «Історією південної Русі...». Однак найцікавішим для нас є наведена детальна статистика з посиланням на К. Горського. Втім з огляду на те, що часто дана інформація в більшості історіографічних джерел відсутня, в цьому випадку вона відіграє важливу роль для ймовірної статистичної оцінки козацького фактору в подіях Інфляндської війни. Цього однозначно не було здійснено О. Яблоновським, який використовував ці дані з суто ілюстративною метою.

Загалом на Інфляндській війні 1601 р., за відомостями історика, було на утриманні Речі Посполитої 2000 низових козаків. Вони мали наступну військову організацію (за К. Горський *«Істрія піхоти польської»* – авт.): полк піший (відділ) з 2000 людей, поділених на 4 роти по 500 козаків у кожній. Ті, в свою чергу, ділилися на сотні, а сотні на цілий ряд куренів. Поставлені над ротами поручики, над 250-ми людьми – осавули, над сотнями були сотники, над куренями – атамани. Крім того в полку знаходилися: обозний, писар, 4 хорунжих, 12 пушкарів [276, с. 177]. Цією інформацією О. Яблоновський відзначав той факт, що українське козацтво на початок XVII ст. було вже цілком сформованою військовою та політичною організацією.

Далі польський учений наводить інший опис утримання запорожців, відповідно до якого їхня кількість становила 2032 чоловіки, серед яких рядових козаків було 1799, решта була старшина, старший над цілим військом, зрозуміло, був гетьман,

поручики називалися полковниками, отамани – десятниками, а хорунжі називалися прапорниками [276, с. 177].

З цієї системи організації козацтва виключенням були окремі полки козаків запорозьких, які приєднувалися до великих рот по 500 чоловік в кожній. Роти запорозькі, за його словами, були важкими і більше подібними до угорських полків, аніж до рот польських, адже ті козаки були краще озброєні. Це озброєння складалося зі списів та рушниць, які за потреби козаки неодмінно використовували так само, як угорці. Звідси, на переконання польського історика, «маємо найбільш правдоподібно збережену до того часу традицію озброєння (*обладунки* – авт.) низових козаків (*сформовану* – авт.) ще за Баторія» [276, с. 177].

Наступна підтема в дослідженні О. Яблонівського називається «Участь козаків у походах можновладців до Москви і на Волощину». Основні тези цього підрозділу головним чином відповідають раніше проаналізованій «Історії...». Зокрема, О. Яблонівський вкотре не зробив ні пояснення статистичних даних військових сил Речі Посполитої в зазначених походах, ні посилань на джерело інформації. Стосовно збільшення кількості козаків зумовленої, на думку варшавського науковця, тим, що в козаки «йшов, хто в Бога вірив» додалося зауваження вченого, яке буде відкинуте в пізніше виданій синтезі про те, що «скільки там було правдивих українців (*козаків* – авт.) у кожному з цих походів поосібно виділити просто недоречно» [276, с. 178]. Для подібної характеристики О. Яблонівський наводить дані з битви під Клушином 1610 р.: «мав Жолкевський і 400 козаків «Похребищанами» званих (як наприклад, почет князів Збарських з їхніх маєтків), було також під його підпорядкуванням 1000 запорожців, а королю до обозу під Смоленськ привів 5 липня Ієр. Харленський 2000 козаків з України» [276, с. 178]. Отже, вчений традиційно оминає у своїх роботах детальне висвітлення та аналіз військово-історичних подій. Також у цьому підрозділі, подібно до більшості історичних досліджень XIX ст., майже відсутня інформація про участь українських козаків у молдавських походах та польсько-московській війні, автор обмежився короткими фактами або загальними фразами.

Наступний підрозділ, присвячений козацькій тематиці, має назву «По тому нове зростання могутності, гордині і сваволі козацької». Він багато в чому є тотожним проаналізованій раніше «Історії...» з певними доповненнями стосовно козацької сваволі. Зокрема, використовуючи витяг 1607 р. з попередніх сеймових конституцій, О. Яблоновський надав українському козацтву загальне визначення як «людей свавольних» [276, с. 179]. Однак, на відміну від його «Історії південної Русі...», в даному випадку конкретизував козацьку сваволю цитатою з конституції 1609 р., відповідно до якої «запорозькі козаки (занадто вже) велике безправ'я і сваволю чинячи, не тільки зверхність старост і своїх панів не визнають, але гетьмана свого й інші форми своєї справедливості мають, чим владі урядників королівських...заважають». Розвиваючи думку, вчений відзначав, що «козаки збираючись свавільної купи», здійснювали напади на королівські міста і замки неприятелів» [276, с. 179]. Тобто, О. Яблоновський вкотре підтверджував свою тезу про «сплюндрування» козаками власного краю. Виразником «сваволі» варшавський вчений також представив їхні чорноморські походи на турецькі прибережні міста, які, на його думку, сприяли піднесенню й розвитку козацтва. Втім, оскільки ці походи шкодили дипломатичним стосункам і викликали напади татар, то реакція польської шляхти на них мала виключно негативний характер. Цілком закономірно, що урядом Речі Посполитої було прийнято рішення остаточно приборкати козаків по ухвалених 1609 та наступних 1611 та 1613 рр. конституцій, застосовуючи «до непокірних збройну силу» [276, с. 179].

Підрозділ, присвячений подіям Хотинської війни, називається «Початок бурі турецької та заспокоєння козаків при гетьмані Жолкевському. Заслуги Конашевича». Принципово даний розділ не відрізняється від проаналізованого в «Історії південної Русі...» О. Яблоновського. Однак привертає увагу зауваження вченого, що після Ольшанської угоди козаки зобов'язувалися виписати з реєстру «всяких ремісників, купців, шинкарів, війтів та інших людей» і, таким чином, нібито «ядро війська запорізького було переважно шляхетським» [276, с. 180], що однозначно не відповідало дійсності, оскільки основа реєстрового козацтва завжди була переважно українського походження, що засвідчують дослідження ще

В. Антоновича [57], М. Грушевського [92] та сучасних істориків В. Брехуненка [72; 73], С. Лепявка [124; 125; 126; 127], Ю. Мицика [133], П. Саса [159; 160], В. Щербака [184; 185]. Однак можна трактувати цю думку й, з іншого боку, якщо брати до уваги думки вченого стосовно «істинного козацтва». Тобто після виписки з реєстру новоприєднаних козаків із різних верств суспільства в результаті масового показачення українського населення на початку XVII ст. мали залишитись українські професійні військові, роди яких вели своє походження ще з часів С. Баторія та були деякою мірою сполонізовані. У такому випадку виголошувані ученим зауваження цілком слушні. Також варто вказати, що науковець відзначав заслуги українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, але не у військовій діяльності, а в поміркованій політиці співпраці з поляками та безпосередньо в стримуванні козаків від конфронтації з урядом Речі Посполитої [276, с. 179–180]. Це цілком зрозуміло, оскільки гетьман активно проводив підтримку чорноморських походів, які не сприяли миру між Туреччиною і польсько-литовською державою.

Аналіз основних праць варшавського вченого, присвячених історії України, дозволяє стверджувати, що висвітлення діяльності українського козацтва початку XVII ст. у дослідженні О. Яблонівського не було провідним і досліджувалося в контексті польської історії. Втім учений-історик доволі багато уваги приділив життю і діяльності видатного козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Його особа розглядалася вченим односторонньо, без застосування ґрунтовних джерел і апологетично. Науковець не жалкував добрих слів щодо гетьмана. Пояснення цього є доволі очевидним. Гетьман для О. Яблонівського був символом польсько-українського мирного співіснування в межах спільної батьківщини Речі Посполитої.

Однак основну увагу варшавський історик зосередив саме на утворенні й формуванні козацтва у XIV–XVI ст. Значний акцент у дослідженнях вченого-історика також був на історії козацтва XVI ст., оскільки О. Яблонівський разом з іншим видатним представником варшавської школи А. Павінським займався опрацюванням і видавництвом польських історичних джерел цього періоду.

Початок XVII ст. науковець дослідив і висвітлив вкрай фрагментарно й однобоко з рядом суб'єктивно-оціночних суджень. Виклад матеріалу присвячений історії козацтва 1600–1622 рр. доволі невеликий, якщо порівнювати із загальним об'ємом висвітлення козацької тематики. Також доволі помітно, що разом з формуванням історика як науковця відбувається виразний, дуже обережний і поміркований підхід О. Яблоновського до історії козацтва.

4.3. В. Смоленський – історіографічна оцінка краківської школи і його погляди на історію українських козаків

Владислав Смоленський (1851–1926) – один із фундаторів варшавської історичної школи, провідний дослідник Польщі XVIII ст., професор Варшавського університету походив з родини дрібної мазовецької шляхти (Додаток Ц). Народився 6 квітня 1851 р. в родині Йозефа Смоленського та Балбіни зі Смосарських у селі Малі Граб'єнці на Мазовші [29, арк. 6].

Оскільки батько рано помер (у 49 років), залишивши на опіку матері 12 дітей, то вихованням майбутнього вченого займалися, крім неї, переважно старший брат Мацей, який уже був ксьондзом. Забравши після смерті батька В. Смоленського до себе у Ліпни, де він був вікарієм, Мацей віддав семилітнього хлопця на навчання до «елементарної школки» Конопчинського, яке зводилось до цитування катехізису напам'ять та нещадного биття [29, арк. 1]. Незабаром мати забрала сина додому, а у 1860/1861 навчальному році віддала його до школи в Недзбожу [29, арк. 1]. Потім навчався почергово спочатку у 1864/1866 рр. у Млавській, а у 1862/1864 рр. в Ліпновській школах [29, арк. 6] (Додаток III). Отримавши з четвертого класу так зване свідоцтво про шкільну успішність, перейшов із Млави до третього класу Плоцької гімназії. У 1869 р. перейшов до II Варшавської гімназії, яку закінчив 1870 р. [29, арк. 6] (Додаток III.1, III.2).

Отримавши атестат зрілості по закінченню гімназії він записався на медичний факультет (за прикладом брата Станіслава [493, с. 17]) Імперського Варшавського університету, а пізніше перейшов на юридичний. Закінчивши повний курс юридичних наук в університеті зі статусом дійсного студента (здав іспити, але не

захищав кваліфікаційну роботу), у 1874 р. розпочав державну службу судовим «аплікантом» при Варшавському Громадянському Трибуналі, а пізніше виконував обов'язки підписаря Варшавського Громадянського Суду I-го відділу [31, арк. 55–56]. У 80–90-х рр. В. Смоленський досить швидко робить кар'єру як державний службовець. Зокрема, указом урядуючого Сенату від 4 березня 1886 р. № 20 призначений за вислугою Колезьським Асесором, а найвищим указом по цивільному відомству від 9 жовтня 1899 р. за № 72 призначений Радником Прокуратури [31, арк. 56]. Апогей в кар'єрному зростанні історика припадає вже на початок ХХ ст., оскільки найвищим указом по цивільному відомству від 29 жовтня 1901 р. за № 80 його було призначено Статським Радником [31, арк. 57] (Додаток Ю).

Втім одночасно з державною службою вчений з 1886 р. офіційно був викладачем польської історії в жіночих пансіонатах та неофіційно в так званому підпільному «Летючому університеті» (з 1906 р. – легальні «Вищі курси наукові»). Особливо тісно вчений був пов'язаний співпрацею з пансіоном Ядвігі Сікорської, Броніслави Лешневської та школою Цузанни Моравської [421, с. 480; 394, с. 283; 428, с. 27–31; 22, арк. 8] (Додаток Я).

Уже після відновлення незалежності Польщі з утворенням польського Варшавського університету постановою від 28 березня 1919 р. Міністра релігійних конфесій і громадської освіти В. Смоленського було призначено звичайним професором кафедри історії Польщі нового часу на філософському факультеті з 1 квітня 1919 р., а від 1921 р. отримав звання почесного професора університету [23, арк. 148–149, 151; 421, с. 480] (Додаток АА). У 1903 р. вчений стає членом-кореспондентом Академії знань, а з 1918 р. – чинним [394, с. 281]. Однак ще 1906 р. стає співзасновником Товариства любителів історії, а з 1907 р. – Варшавського наукового товариства [30; 24; 25].

В. Смоленський спеціалізувався на польській історії середньовіччя та ХVІІІ ст., історіографії. Свій науковий шлях розпочав із новаторського підходу в дослідженнях історії шляхти, використовуючи соціологічну методологію. Результатом його наукових пошуків стала серія праць: «Дрібна шляхта в

Польському королівстві» 1879 р. видання, «Шляхта у світлі власних суджень» 1880 р. видання, «Шляхта у світлі суджень XVIII ст.» 1881 р. видання, «Кузня Коллонтая» 1885 р. видання. Найбільш фундаментальною працею вченого є «Інтелектуальний переворот в Польщі XVIII ст.», в якій вчений представив динамічну картину розвитку польського суспільства доби Станіслава Августа Понятовського, вказував на радикальність у суспільних уявленнях польських просвітників і потужний опір консерватистів змінам суспільного життя. Наступні більш аналітичні монографії вченого («Останній рік Великого сейму» 1896 р., «Тарговська конфедерація» 1903 р.) були спробою зрозуміти зміни у свідомості поляків, які відбувалися в складних суспільно-політичних умовах 1791–1793 рр. [421, с. 480; 394, с. 281–282].

У 1917 р. вийшла його праця «Варшавське міщанство в кінці XVIII ст.», яка була результатом попередніх напрацювань вченого з історії варшавського соціуму, виданих у 1912 р. («Ян Декер – президент старої Варшави і міська справа під час Великого сейму», «Варшавська комісія Boni Ordinis»). У цих працях В. Смоленський обґрунтував думку про розшарування міщанства, його політичну слабкість, які призвели до неналежної реалізації пакета реформ за часів Августа Понятовського. Подібно до інших представників варшавської школи доводив повільне відродження польської держави, народження нового політичного мислення та значні зміни у внутрішній політиці перед розподілами Польщі [421, с. 480]. У подібному аналітично-критичному стилі, але значно ґрунтовніше була написана розвідка вченого «Місце Валеріана Калінки в польській історіографії» 1887 р. видання [423].

Під кінець життя вчений зайнявся дослідженням історії таємного навчання та розвитку польської науки під владою Російської імперії («Уроки польської історії» 1916 року, «Умови наукової праці в колишньому Королівстві Польському в період російської реакції на Січневе повстання» 1923 р. [432]). Також В. Смоленський в цей час написав спогади про своє минуле, частину яких було видано вже помертньо у складі праці, присвяченої французькому просвітителю Монтеск'є під назвою «Монтеск'є в Польщі XVIII ст.» 1927 р. видання [428].

Варшавський історик у своїй фундаментальній праці «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле» [431] (Додаток АБ.1), виданій 1886 р. розглянув польську історіографію XVIII і середини XIX ст. Особливу увагу вчений приділив критиці й аналізу науково-дидактичної спадщини представників краківської історичної школи. Він зосередився на аналізі та висвітленні поглядів і характерних особливостей наукового доробку Ю. Шуйського та М. Бобжинського, деякі цікаві аналітичні виклади були присвячені й С. Смольці. Для повноцінного розуміння й комплексного історіографічного аналізу здобутків провідних представників і фундаторів краківської школи, її історії вчений відобразив історичне тло розвитку польської науки під владою іноземних держав. В. Смоленський з власного досвіду цілком об'єктивно описував ситуацію: «Складність розвитку історичної науки в Польщі цього періоду визначалася відсутністю відповідних потужних осередків історичних досліджень за браком кафедр з історії Польщі при університетах. Наука зосереджувалась при наукових товариствах... Часто з документів вилучалися частини, які суперечили політичним переконанням видавця, як це робив Е. Рачинські. Бракувало фінансування, умінь працювати з джерелами і знань методології історії, праця була несистематичною. Все, що в незалежних державах здійснювали університети і академії за державної підтримки, робили наукові товариства на голому ентузіазмі» [431, с. 88]. Цілком закономірно, що ситуація з плином часу змінювалася на краще (відкриття Головної школи у Варшаві 1862 р., кафедри польської історії в Ягеллонському університеті 1869 р. та Львівському 1882 р.). Однією з найважливіших подій щодо розвитку польської науки стало перетворення в 1872 р. Краківського історичного товариства на Академію знань. У даному контексті важливо, що В. Смоленський високо оцінював діяльність Ю. Шуйського, як організатора польської науки на посаді першого секретаря Академії знань, завдяки «енергії» якого наукова установа «...сконцентрувала навколо себе сили, вироблені в німецьких університетах...» [431, с. 89]. Також вчений віддавав належне першому секретареві в тому, що він за «...відносно короткий час зумів великі здійснити речі на полі видання історичних матеріалів...» [431, с. 89–90]. Зокрема, було видано багатотомні збірники

історичних документів: «Пам'ятки середньовічної історії», «Письменники польської історії», «Пам'ятки стародавнього польського права», «*Monumenta comitiorum Regni Poloniae*», «*Acta Poloniae historica*», «Архів до історії літератури і освіти в Польщі», «Звіт комісії з дослідження історії мистецтва в Польщі», «Обговорення і звіти із засідань відділу історично-філософського» [431, с. 89–90]. Серед активних учасників видавничо-пошукового процесу історичних джерел поряд з Ю. Шуйським вченим були відзначені інші представники краківської історичної школи та середовища: С. Смолька, М. Бобжинський, В. Закжевський.

Для характеристики краківської історичної школи дуже важливою є педагогічна характеристика її видатних представників, яку зробив учений, відображаючи її доволі суб'єктивно і дещо однобоко, використовуючи контрастне порівняння з львівським історичним середовищем. Так, В. Смоленський надзвичайно позитивно відзначав науково-педагогічну діяльність на ниві історії професора і ректора Львівського університету – Ксаверія Ліске, вказуючи на те, що «з точки зору кількості і якості шеренга учнів Ліске будить гордість» та відзначив п'ятнадцять талановитих і видатних істориків-вихованців професора (А. Паппе, О. Бальцер, Л. Фінкель, В. Чермак, А. Прохаска) [431, с. 94]. При цьому варшавський історик недооцінював дидактичну і виховну діяльність краківських науковців, протиставляючи її досягненням львівських учених. Можна певною мірою погодитись з думкою про невелику кількість вихованців Ю. Шуйського порівняно з К. Ліске, але не з його «педагогічною слабкістю» [431, с. 94]. Так, краківський вчений не був видатним оратором, але був дуже сумлінним педагогом, переривав лекції тільки через хворобу або посольські обов'язки. Професор турбувався про науковий розвиток своїх учнів, старався забезпечити їх стипендіями, допомагав з отриманням учительських посад та підтримував у здобутті наукових ступенів. Особливою опікою оточував молодь нешляхетного походження [389, с. 55–57].

З подібними зауваженнями стосовно невеликої кількості вихованців, проте не з ідейним впливом на студентів, можна погодитись і в оцінці педагогічної діяльності М. Бобжинського. Однак абсолютно не можна погодитись з цим щодо С. Смольки. Разом із В. Закжевським він впровадив в університеті історичні семінари і

проводив їх на найвищому науково-педагогічному рівні, створивши справжню історичну школу, в повному розумінні цього поняття, зі значною кількістю вихованців, які з великою теплотою і вдячністю згадували про свого майстра [208, с. 121, 133–135]. Підтвердженням високого рівня семінарів, керованих С. Смолькою в Ягеллонському університеті є спогади відомого чеського історика Я. Бідло [241]. Тому зауваженням, що «зі школи Смольки вийшли (*лише* – авт.) Стефчик і Гроссе» [431, с. 95], В. Смоленський однозначно применшував і недооцінював значення краківського історика, як вихователя польської інтелігенції і творця нового історичного семінару в краківському університеті.

Певною мірою можна погодитися із В. Смоленським, якщо брати до уваги загалом усі польські землі й особливо під владою Російської імперії за відповідною науково-освітньою ситуацією станом на середину XIX ст., що «кількісно...продуктивність молодих вихованців семінарів була слабкою» і основна наукова діяльність зосереджувалась у руках дослідників старшого покоління [431, с. 95–96].

У IV розділі історіографічної праці В. Смоленського, поряд із зазначеними вище педагогічними характеристиками краківських вчених, знаходимо також висвітлення їхніх поглядів на історію Польщі, а зрідка й розгорнуті рецензії на їхній доробок. Зокрема, вчений-історик без критики висвітлює погляди на походження та розвиток польської державності в ранньому середньовіччі С. Смольки та М. Бобжинського, вказуючи на спільні та відмінні позиції в їхніх поглядах. Однак для нашого дослідження особливий інтерес представляє характеристика В. Смоленським праці С. Смольки «Міешко Старий і його вік», яка доволі детально відображає його сприйняття творчості краківського історика. Характеристика доволі гостра і в деяких моментах влучна, але, судячи з тексту, наявна якась упередженість, можливо на ідеологічному підґрунті, незважаючи на доволі об'єктивне бачення опонента. Учений, аналізуючи працю, справедливо зазначав, що у своїй монографії С. Смолька «З фразеологією Шайнохи, але без його таланту, малює...фізіогномію краю, представляючи суспільний устрій, описуючи боротьбу...» [431, с. 110–111]. Оскільки багато критиків та й сучасні

польські науковці, зокрема Є. Матерніцький, відзначали величезний вплив історичних творів К. Шайнохи на світогляд, історичні концепції та погляди краківського історика [356, с. 93]. Варто відзначити, що твори К. Шайнохи, тією чи іншою мірою, поряд з працями Й. Лелевеля мали надзвичайний вплив на свідомість молодих поляків середини XIX ст., становили той фундамент польського патріотичного виховання, на якому ґрунтувалось домашнє навчання більшості тогочасних освічених польських родин (С. Тарновський [272, с. 23, 67], Ю. Шуйський [479, с. 92]). Аналізуючи працю вченого, В. Смоленський відзначав відсутність у ній якихось відкриттів, нових невідомих джерел чи чогось надзвичайного, але позитивно оцінював цілісність, логічність подачі матеріалу, вказуючи на те, що С. Смолька «стислим послідовним викладом боротьби монархізму з міццю можновладства (*аристократії* – авт.), а також через органічне охоплення цілісності століття надав своїй праці чарівності новизни» [431, с. 111]. Не менш позитивно варшавський історик відзначав об'єктивність «краківця» під час характеристики польського короля Владислава II, відзначаючи, що «Смолька не є доктринером, не очорняв Владислава II, як Бартошевич, або ідеалізував його, як Гофман; з немалою майстерністю окреслив фіскальну діяльність Мієшка...» [431, с. 111]. Однак також відзначав і хибні, на його думку, акценти при висвітленні теми та недоцільні методологічні прийоми: «Прикро акцентує увагу на зусилля княжат, мріючих про воскресіння самовладної монархії Хороброго; вибірково представить причини хибних процедур і поразок» [431, с. 111]. Таким чином, В. Смоленський закидав С. Смольці перенесення його політичних поглядів на історичні дослідження, співчуття до поразок монархічної влади, вибірковість фактів для підтвердження своїх поглядів, неправомірність застосування аналогій специфічного суспільно-політичного розвитку польської державності до історії західних країн.

Більш конкретна і розвинута критика краківської історичної школи знаходиться в останніх двох розділах праці В. Смоленського під назвою: V «Нові узагальнення створені Ю. Шуйським і М. Бобжинським», VI «Відношення краківської історичної школи до школи Нарушевича та її місце в історіописанні».

Початок V розділу В. Смоленський присвятив висвітленню потреби нових синтетичних праць (через розпорошеність історичних матеріалів та науковий стиль їх написання, зорієнтований на спеціалістів) з огляду на те, що наявні на середину XIX ст. узагальнюючі праці не відповідали вже потребам суспільства та розвитку історичної науки.

Саме в такому контексті почав В. Смоленський висвітлення наукового доробку краківських учених. При цьому він звернув увагу, в першу чергу, на книгу М. Бобжинського «Нарис історії Польщі» 1879 р. видання та наближену до спрощеного науково-популярного стилю книги Ю. Шуйського «Historii Polskiej treściowie opowiedzianej ksiąg dwanaście» 1880 р. видання, які містили цілком сформовані погляди істориків на польське минуле, їхні історичні концепції. Однак автор зробив акцент не на дидактичних особливостях синтези, а саме на поглядах учених як виразників епохи та історіософії краківської школи старшого і молодшого покоління. З цього приводу В. Смоленський зазначав: «Якби автори обмежились підсумовуванням результатів останніх досліджень і подачею їх для публічності в доступній формі, вартість їхніх робіт не перевищувала би інформаційно-наукової важливості. Однак оскільки педагогічні погляди посунули на другий план і форму шкільного елементаря (*елементарного шкільного підручника* – авт.) використали для висвітлення суб'єктивних поглядів на минуле, працями своїми як історіософічним фактом, зацікавили і фахових істориків» [431, с. 123–124]. Також варшавський історик відобразив значення цих напрацювань не тільки як історіографічних джерел, але й як важливих наукових доробків, які «...сформували погляди істориків, об'єднаних навколо Академії знань, маніфестуючи існування нової історичної школи, названої одними краківською, а іншими – критичною» [431, с. 124].

Першим В. Смоленський відобразив еволюцію поглядів Ю. Шуйського від демократа-шляхтича, який шанував і дотримувався поглядів відомого історика В. Врублевського (1809–1877) до цілком сформованого консерватора-монархіста. Варшавський історик змалював цілком однозначний портрет Ю. Шуйського, демократа-шляхтича 50–60-х рр., який визнавав, що тільки «...шляхетське минуле

є єдиним і виключним минулим народу», а «шляхта – альфа і омега народу», «...єдина дає запоруку майбутнього, пригортаючи до себе і підносячи до своєї сфери не шляхетську інтелігенцію» [431, с. 124]. Одночасно вчений відзначав вороже ставлення краківського історика в молоді часи як до аристократичного старовірства, так і до ультраліберального раціоналізму, які створили «...згубні плоди, рівно ж противлячись найкращій ідеї, ідеї шляхетства» [431, с. 125]. Не менш важливо, що вчений цілком справедливо відзначав подібність переконань Ю. Шуйського до ідей Й. Лелевеля про споконвічність польського демократизму та занепаду Польщі в результаті поневірян плібейського елементу. В. Смоленський прямо вказував на цю подібність. Він виводив ідейні коріння переконань молодого Ю. Шуйського із наукових доробків Й. Лелевеля, якого краківський вчений пізніше буде критикувати, змінивши свої погляди на минуле Речі Посполитої.

Саме з республікансько-шляхетськими поглядами Ю. Шуйський приступив до написання своєї першої синтези «Історії Польщі...» в 1862–1866 рр. Краківський науковець, пишучи свою працю, дотримувався концепції В. Врублевського про польську цивілізаційну місію, відповідно до якої вчений надавав Речі Посполитій месіанське призначення, дане Богом, як захисниці «християнства від східної навали» та розвитку слов'янських народів, «оберігаючи їхні національні особливості проти...ідеї пангерманізму» [431, с. 125]. Саме з цієї точки зору він часто висвітлював історію козацтва в протистоянні з татарами і Туреччиною, які допомагали Польщі оберігати християнський світ від невірних.

На думку В. Смоленського, Ю. Шуйський довгий час вагався, чому приписати вину за падіння Польщі – «неморальності тогочасних кабінетів (*дефективності державного апарату управління* – авт.) чи відцентровому життю Польщі (*децентралізації, слабкості влади короля* – авт.) – і вирішив в кінці» приписати останньому чиннику [431, с. 127]. Пізніше краківський історик розвине свою концепцію, роблячи висновки цілком консервативного спрямування, відповідно до яких «кожна нація і кожне людське суспільство залежать від певних умов устрою, справедливості всередині і могутності назовні, яких не виконавши втрачають силу

розвитку, самостійність і незалежність», і «занепад Речі Посполитої викликала наша власна кількавікова вина...» [431, с. 128]. Тобто, як вказував В. Смоленський, у такий спосіб краківський вчений «очевидно поривав зі Лелевельською школою» [431, с. 127]. Критикуючи нові «песимістичні» погляди Ю. Шуйського, республіканці цілком справедливо закидали вченому перехід до монархічної теорії, однак, на думку В. Смоленського, ці закиди цілковитої слушності не мали, оскільки в працях молодого краківського історика монархічна теорія траплялася «досить хаотично і декламаторськи» [431, с. 128]. Розвиваючи свою думку, варшавський історик надав цілком об'єктивну й розгорнуту характеристику поглядам Ю. Шуйського кінця 50-х і 60-х рр.: «Тридцятилітній на той час історик не оволодів матеріалом на належному рівні, не перетравив у собі докладно судження про минуле. Його поетична натура поривала з ідеями місії, лібералізму та вільності; з іншого боку, утримали його дезорганізаційні чинники, на які раді би шукати ліків у сильному уряді. Словом, маневрував Шуйський між Лелевельською школою та монархічною... зайнявши між ними посередню позицію» [431, с. 129].

Остаточо сформувалися історичні погляди краківського вченого, коли він визначився у своїх політичних поглядах після Січневого повстання з переходом до консервативного політичного табору, оприлюднив створені ним програмні документи в «Течці Станчика». Основу консервативної ідеології «станчиків» (лояльність до австрійської влади та католицизм) становили ідеї сформульовані ще Антоні Валецьким (1805–1876) – професором всесвітньої історії Ягеллонського університету. Однак, на відміну від нього, Ю. Шуйський не так активно й виразно застосовував їх у своїх дослідженнях [431, с. 129]. На відкритті курсу історії Польщі в Ягеллонському університеті «вчений засуджував використання історичних досліджень у практичних цілях або для моральної пропаганди» [431, с. 129]. Проте читаючи лекції в університеті, діяв цілком протилежно, застосовуючи принципи, які засуджував у виголошеній лекції. Справедливо зазначав з цього приводу В. Смоленський: «з кафедри зробив трибуну, в формі наукових робіт виголошував політичні памфлети. І не могло бути інакше, оскільки вважав історію майстринею життя і шукав у ній «практичну науку» [431, с. 130].

Виразом зрілих суджень та цілком сформованих поглядів консервативного спрямування на історію Польщі варто вважати написану у 70-х рр. Ю.Шуйським чергову синтезу «Польської історії змістовні оповідання дванадцять книг». У ній історик не постулював, як раніше у попередній праці лелевельської концепції, пов'язаної зі слов'янським народовладдям, відкинув романтичні погляди на «моральну вищість Польщі від західних держав», а зазначав діаметрально протилежні твердження, вказуючи на «цивілізаційну молодість Польщі» і її «запізнілий розвиток» [431, с. 130–131]. Гуманізм і реформацію, на відміну від попередньої праці, вважав за паростки розкладу, не бажаючи визнавати в них чинників розвитку. Закінчив наукову кар'єру, як писав В. Смоленський, видатний краківський учений крайнім реакціонізмом консервативного характеру з потужним єзуїтизмом. Подібно він проаналізував наукові доробки й М. Бобжинського, вказавши на спільне та відмінне в його поглядах на історичне бачення Ю. Шуйського, відзначивши також більшу послідовність у поглядах першого.

Більш критично до висвітлення і оцінки краківської школи В. Смоленський підійшов у наступному розділі своєї історіографічної праці під заголовком «Стосунок краківської школи до Нарушевичової і її становище у історіописанні». На жаль, автор не зміг повною мірою розкрити тему, запропоновану у назві розділу. Основне питання щодо ставлення краківської школи до попередніх історичних шкіл (бо відзначав ставлення не тільки до Нарушевича, а й до лелевельської) здійснив, аналізуючи лише науковий доробок представника молодшого покоління школи – М. Бобжинського, який з цілком зрозумілих причин не міг відображати погляди всієї школи. Однак постає питання: чому варшавський вчений так зробив? Відповідь очевидна: В. Смоленський почав аналіз поглядів на здобутки попередників з М. Бобжинського, бо той найкраще висвітлив цю тематику серед краківських істориків. Тому здійснивши розбір напрацювань краківського вченого, він цілком справедливо піддав його гострій критиці, значаючи: «Наскільки критика поглядів школи Лелевеля відповідала слушності, настільки характеристика Нарушевичової є... позбавлена всякої підстави. Найганебніше завела автора інтуїція, поза якою... жодних позитивних даних

(фактів і фактографічних матеріалів – авт.) не використав для формування судження про Нарушевича та його послідовників» [431, с. 144]. Послідовно проаналізувавши погляди М. Бобжинського на школу Нарушевича, В. Смоленський відзначив слабкість його суджень, погане знання періоду та загалом історичної літератури епохи Просвітництва.

В. Смоленський після критики М. Бобжинського замість аналізу поглядів всіх представників краківської школи на здобутки та історичні підходи попередників, висвітлював ставлення краківців і, частково, варшавців до дискусійних в інтелектуальних колах 60-х рр. історичних праць молодого британського позитивіста Г. Бокля, які, безперечно, важливі для висвітлення тогочасного інтелектуального клімату, але є явним відхиленням від теми. Однак цілком зрозумілим є це відхилення в критиці краківської школи, відображуючи їхню позицію як консерваторів не тільки в політиці, а й у науці, своєрідних доктринерів, відсталих ретроградів від науки. В. Смоленський зробив особливий акцент на опозиції до наукового доробку британського мислителя С. Смольки.

У кінці розділу варшавський історик зосередився на критиці школи без ґрунтового аналізу доробку її представників, втім зауваження В. Смоленського були доволі слушними. Зокрема, вчений відзначав, що краківська історична школа опиралася на ті ж самі історичні поняття, концепції та принципи, що і школа Нарушевича [431, с. 148–150]. Він ставить питання: в чому причина схожості історичних праць учених двох різних епох зі своїми джерелами, методологією та підходами? Відповідь є очевидною і парадоксальною одночасно – спільна доктрина. Обидві школи шукали порятунку польської державності в абсолютній монархії. Саме єдина доктрина призвела до того, що такі різні за поглядами історики прийшли до єдиного висновку про сильний уряд, як необхідну умову функціонування і збереження держави. На думку В. Смоленського, «з історіософського погляду краківські вчені не придумали нічого нового» [431, с. 149]. Особливу критику отримав знову ж М. Бобжинський, який «не знаючи літератури XVIII ст., здається, був найбільше переконаний в оригінальності своїх

поглядів» на відміну від Ю. Шуйського, який цього не приховував [431, с. 149–150].

Однак критикуючи краківську школу в досліджуваній праці, історик не проаналізував наукових доробків В. Калінки та С. Тарновського і, якщо вчений присвятив окрему розвідку науковій діяльності першого, то інший визначний представник історичної школи залишився поза межами його досліджень.

Свої погляди на історію українських козаків в контексті історії Польщі В. Смоленський виразив у своїй першій узагальнюючій праці «Історія польського народу» з огляду на жорстку цензуру у Варшаві, виданій у Кракові 1897 р. під псевдонімом В. Грабієньський [254] та перевиданій у Варшаві 1898 р. [424] (Додаток АБ.2). Також свої погляди на козацтво варшавський вчений виразив вже на початку XX ст. у чотирьох прижиттєвих виданнях його «Історії Польщі», надрукованих протягом 1921–1925 рр. [426;427].

Згадки і відомості про українське козацтво у варшавського історика знаходимо вже у вступі до другого видання праці, серед методично-дидактичних вказівок з користування цим посібником, де відзначається, що «Початки козаччини хронологічно припадають на добу останніх Ягеллонів, представлені тільки при викладі стосунків за Стефана Баторія, поєднуючись з випадками, які мають загальне значення. Більше тут йдеться про загальні наслідки стосунків, ніж про перебіг особливих випадків...» [424, с. 4]. Останнє речення, до речі, дуже точно характеризує висвітлення історії козацтва В. Смоленським протягом всієї книги, відображаючи козацтво лише в загальних рисах, тільки в конкретних цілком визначених місцях, прив'язаних до певних змістовно-хронологічних точок, мінімалізуючи її присутність на сторінках книги, на відміну від синтез краківських вчених чи навіть Т. Корзона. Продовжуючи тему польського короля С. Баторія, історик приділив йому значну увагу, порівнюючи з початком XVII ст. Зокрема, він вказував, що «Наміри розпочати війну з Москвою спонукали С. Баторія і до організації козацтва», відображаючи роль короля в процесі легітимації козацтва у складі Речі Посполитої [254, с. 139; 424, с. 185]. Однак більш цікавим для нашого дослідження є відображення ученим перших козаків у контексті опису «дикого

степу» в XVI ст., його колонізації та їхню взаємодію з польськими королями. Відповідно до праці В. Смоленського, першими колонізаторами «дикого степу» були саме українські «козаки» – «вільні люди, позбавлені землі і дому» [254, с. 139]. Важливо, що вчений відобразив доволі об'єктивно процес формування козацтва, вказуючи: «Старости королівських замків (*прикордонних оборонних фортець* – авт.) Києва, Білої Церкви, Канева, Черкас та ін. приймали волоцюг різного походження: угорців, поляків, русинів (*українців* – авт.), однаково як селян, так і шляхту; осаджували їх в степах і використовували для боротьби з татарськими нападами» [254, с. 139]. Як бачимо, варшавський історик відзначав багатоетнічність козацтва, і не робив акцент на її польському складнику, але й не відзначав переважання українського, виходячи зі своїх позитивістських позицій та відображаючи це явище як факт, на відміну від С. Тарновського чи О. Яблоновського. Ключова роль у процесі колонізації, як цілеспрямованої східної політики польської держави, надавалася В. Смоленським козацтву, завдяки якому «польська колонізація просувалася ралом і мечем у глиб степів» [254, с. 139]. Важливим є також відображення науковцем сутності українського козацтва в XVI ст., відповідно до якого козаки становили «...різновид прикордонної варти, нерегулярної, не завжди однак підвладної наказам королівських старост, оскільки здійснювали самовільні походи, не дивлячись на приязні стосунки, зв'язуючи польського короля з татарами і турецьким султаном...» [254, с. 139]. Учений влучно відобразив розвиток козацтва не тільки на тлі колонізації, але й військового протистояння з кочовиками степу та східною загрозою – Османською імперією. У даному контексті, подібно до Т. Корзона, варшавський історик велике значення надавав першим організаторам і провідникам українських козаків, зокрема, видатному черкаському і канівському старості – Остафію Дашковичу, діяльність якого мала визначний вплив на подальший процес легітимації та введення з плином часу козаків до соціальної структури Речі Посполитої. Адже саме зазначений староста, як писав В. Смоленський, «представив... сейму 1533 року проект утворення з них на Дніпрі сталої двохтисячної варти» [254, с. 139]. Однак цілком закономірно, що прийняття цього проекту з огляду на його новизну і, якщо

можна так сказати, «революційність» не відбулося одразу, навіть за життя видатного козацького ватажка. Проект заклав ідейні основи майбутньої реформи С. Баторія. Їй передували організаційні заходи інших королів, зокрема, як відзначав вчений, «Сигізмунд Старий наказав управляючому Київщиною князю Коширському, аби козаків зареєстрував, тобто записав і не давав їм здійснювати грабіжницьких походів. Сигізмунд Август заборонив старостам висилати козаків у «дикі поля», тобто на простори над нижнім Дністром, Бугом і Дніпром, назване Низом або Запоріжжям» [254, с. 139]. Ці заходи мали неоднозначні наслідки, оскільки завдяки їм, на думку В. Смоленського, сформувалось запорізьке козацтво непідконтрольне Речі Посполитій. Тому незважаючи на те, що здавалось би «Накази королівські залишилися без наслідків», результат був цілком конкретним, щоправда, протилежним – «козаки, не витримуючи карбів, втікали в дикі поля на низ, за пороги, де знаходилась можливість свавільності без жодного погамування. Створили там різновид укриття на дніпровому острові – Хортиці. Далі заклали столицю нижче порогів на острові Базавлук при гирлі річки Чортотлик. Мали там головний табір, так званий «кош» чи «січ», під захистом якого боронити себе могли від татар, ординців» [254, с. 139–140]. Таким чином, вчений відобразив умови формування осередків запорізького козацтва. Для нашого дослідження важливим є розуміння В. Смоленським запорожців за аналогією до західноєвропейських лицарських орденів, як «різновид неодруженого братства», об'єднаного військовим побратимством. Важливою також є думка вченого про «деморалізуючий» вплив запорожців, які «фактично зверхності Речі Посполитої над собою не визнавали» та реєстрове козацтво підбурювали до «походів проти турків і грабежу» [254, с. 140]. Вона дозволяє зрозуміти, якими В. Смоленський бачив запорозьких та реєстрових козаків, відзначав їхні спільні і відмінні риси. У цьому випадку можемо спостерігати, подібно до С. Тарновського, розділення козацтва на більш спокійне (реєстрове) і більш свавільне (запорізьке).

Однак варшавський історик також відзначав потужний негативний і «деморалізуючий» вплив на козацтво й самої шляхти, вказуючи, що «королівські старости та ще більше українні пани з метою отримання військової здобичі

здіймали козаків для нападів на татар і Молдавію, викликаючи в такий спосіб небезпеку відповіді (*військового нападу* – авт.) на Польщу» [254, с. 140]. Тому в погіршенні дипломатичних стосунків були винні не тільки козаки, а й польська та українська шляхта. Рішучі дії щодо приборкання козацької сваволі та використання їх на користь держави здійснював вже Стефан Баторій, «бажаючи убезпечити себе від турків на час московської війни» та задля створення додаткових військових формувань у боротьбі проти Московії [254, с. 140]. Цілком показовими в даному контексті є жорсткі дії короля, спрямовані на утримання козаків, які вчений відобразив у сюжеті про молдавський похід Івана Підкови, який «з козаками напав на приязного з Туреччиною молдавського господаря Петрилу» [254, с. 140]. Реакція С. Баторія була миттєвою і однозначною – наказ «ув'язнити і покарати смертю» [254, с. 140]. Пізніше такі рішучі заходи через козацькі походи, а не через повстання, стануть рідкістю і не будуть реалізовуватися. Однак для історика похід Івана Підкови був однією з причин, які спонукали польського короля задля упорядкування і забезпечення хоча б якогось контролю наказати «записати їх (*урєєстр* – авт.) і піддати зверхності черкеського старости» [254, с. 140]. Особливий інтерес при висвітленні вченим козацької тематики за С. Баторія становить так зване трахтемирівське питання, відповідно до якого король надав козакам новий осередок Трахтемирів чи то замок, чи то монастир. Олександр Яблоновський надавав йому надзвичайно великого значення як політичному осередку – символу козацького самоврядування, яке польські королі хотіли бачити лише як притулок для старих, поранених, калік. Іншої думки був В. Смоленський, який вбачав надання козакам «садиби» Трахтемирів, яка лежала вище Канева, з метою «ослаблення запорозької Січі, яку приборкати було річчю неможливою» [254, с. 140]. Не менш вагомою проблемою, на яку вчений не звернув увагу при подачі матеріалу, – це відсутність документального підтвердження надання козакам взагалі якого-небудь осередку, відсутність джерельних матеріалів щодо цього питання, за винятком Е. Лясоти та П. Пясецького. Очевидно, вчений опирався на пізніші свідчення про Трахтемирів у

контексті Варшавського сейму 1638 р. і визначав надання козакам осередку, подібно до О. Яблоновського, як факт.

В. Смоленський, висвітлюючи питання історії війська Речі Посполитої, серед польських військових сил козаків не виділяв, відзначаючи тільки наявність «козацької кінноти, тобто легкої» [254, с. 185]. Однак у цьому тематичному блоці праці козацьку тематику історик далі не розвивав. Також згадки про козаків у праці вченого знаходяться в контексті висвітлення церковної Брестської унії, де відзначено: «остаточне з'єднання костьолів замість користі притягнуло на Річ Посполиту поразку», особливо дошкульну з огляду на те, що «...дизуніати знайшли військову опору найперше в козащині...» [254, с. 200]. Більш розгорнуто історія козацтва висвітлювалась істориком у підручнику й надалі саме в контексті колонізації «дикого степу». Відповідно до поглядів В. Смоленського, саме колонізація степових кордонів, з одного боку, визначала збільшення кількості козаків, а з іншого – заклала майбутні проблеми Речі Посполитої з огляду на те, що «з кожним роком прибували містечка і села в магнатських і шляхетських добрах. По мірі поширення осадництва земля зростала у вартості; дідичи і старости прагнули стягнути з неї якнайбільший дохід. Люд сільський, козацький, який до цього не зносив жодних тягарів, окрім військової готовності, почали... старости уподібнювати до селянства інших воєводств Речі Посполитої. Від родин осадників козацьких, до тих часів вільних, дідичи і старости домагалися панщини і чиншів, заборонили їм виходити відносно вподобань за пороги, в «дикі поля»; забирали поволовщину від стад, покухольщину з варіння трунків, стягували оплату від жерен, збирали мито при виїзді на торги; словом, запровадили систему, яку застосовували до селянства у внутрішніх воєводствах» [254, с. 200]. Тобто, як ми бачимо, вчений відобразив козаків саме як українських селян, які взяли на себе військові зобов'язання з охорони кордону Речі Посполитої і захисту своєї землі, маючи на увазі передусім покозачене осіле населення в степовому прикордонні. Запорозьке козацтво, описане раніше, відображав інакше, вказуючи на їхній багатоетнічний склад і різномірне соціальне походження.

Причини, які спровадили українсько-польське військове протистояння, виникли в результаті конфлікту інтересів «вільних козаків» та польської шляхти. Ситуація цілком типова: при проведенні політики осадництва державами Західної Європи, при якій селянам для колонізації земель надавалися пільги, а потім ці пільги ліквідувалися та вводилися знову повинності. Однак у цьому разі шляхтою не були враховані умови існування на прикордонні нового населення, яке набуло військового характеру. Тому цілком закономірним є те, що подібні спроби перетворення козаків на селян та «...на власний розсуд... визискувати» повинності викликали у них, як вказував В. Смоленський, «незадоволення і готовність до протесту» [254, с. 200]. Однак розміри цих «протестів» набували часом загрозливого характеру, досягнувши апогею вже за Б. Хмельницького. Не останнє місце серед причин, які сприяли невдоволенню та гніву козаків, вчений відводив спробам польського уряду підпорядкувати жорсткому контролю «як українних, так і запорізьких козаків» [254, с. 200]. Причини були цілком зрозумілими, бо уряд хотів зупинити постійні походи козаків на турків і татар, щоб стабілізувати взаємини між Річчю Посполитою та Османською імперією. Важливим кроком для цього мало стати приведення до покори козаків та обмеження їхньої сваволі стосовно і так неспокійних сусідів. З цією метою було прийнято сеймову конституцію 1590 р. «Порядок зі сторони низовців та України». Конституція забороняла козакам ходити вниз по Дніпру, мала зробити їх «покірним знаряддям Речі Посполитої» [254, с. 200], піддати владі великого коронного гетьмана. Як про це писав В. Смоленський, конституція та спроби обмежень козацтва «викликало... на Запоріжжю кипіння» [254, с. 200–201]. Після видання конституції козаки об'єднувалися, радилися і нарешті вибухнули повстаннями. Таким вибухом, на думку В. Смоленського, стали повстання К. Косинського та С. Наливайка, які були висвітлені варшавським істориком спрощено, однобоко, без урахування ряду суб'єктивних і об'єктивних факторів з точки зору тогочасної шляхти.

Надалі козаки згадуються в контексті релігійної політики короля Сигізмунда III, як захисники православної церкви від уніатів та католиків. При цьому цікавим є тезис вченого, що «запорозькі козаки незадоволені з контролю, який здійснював

над ними уряд... з дизуніатами виступали проти Речі Посполитої під гаслом оборони православ'я» [254, с. 201]. У даному випадку можемо спостерігати, що вчений цілком однозначно вказує на застосування козаками релігійного питання для політичних маніпуляцій та використання його як приводу для боротьби проти влади польсько-литовської держави над ними. Однак подібне трактування є однобоким і не включає всього комплексу причин, які визначили необхідність підтримки козацтвом православної церкви за Сигізмунда III.

Також вчений дав в «Історії польського народу» відомості, які знаходимо ще в праці Ю. Шуйського 1864 р., про дозвіл короля Сигізмунда III Австрійському імператору Фердинанду II вербувати «в Польщі козаків, названих за прізвиськом їхнього вождя Лісовецького – лісовчиками. Ці козаки поширювали страх серед протестантів в Угорщині, Чехії, Німеччині» [254, с. 205]. Відомості, наведені В. Смоленським стосовно козаків лісовчиків, серед яких, імовірно, були й українські козаки, демонстрували у підручнику, в першу чергу, релігійну політику польського короля як яркого католика і відображали вихід козацтва на міжнародну арену в контексті католицької реакції на реформацію.

Однак більш важливою є майже повна відсутність в узагальнюючій праці варшавського вченого згадок про участь українських козаків у молдавських походах, під час Смути в Московії, польсько-московської війни, під Цецорою і Хотиним. Видатний український гетьман П. Сагайдачного згадується тільки на тлі двох історичних подій: допомоги королевичу Владиславу під Москвою у 1618 році, де «штурм Москви окрім допомоги вірного Речі Посполитій гетьмана козаків запорозьких Петра Конашевича-Сагайдачного не вдався» [254, с. 204], та в контексті його чорноморських походів початку XVII ст., відповідно до яких «козацький гетьман, Конашевич-Сагайдачний грабував міста турецькі, вдерся на узбережжя Малої Азії і до передмістя Константинополя» [254, с. 205]. Тобто у «варшавця» відсутня виразна оцінка українського козацького гетьмана, але подібно до більшості аналізованих доробків представників провідних наукових шкіл другої половини XIX ст. можемо спостерігати позитивне ставлення до гетьмана «підлеглого Речі Посполитій» [425, с. 192] завдяки військовій допомозі

нереєстрового козацтва польському королевичу на завершальному етапі польсько-московської війни. Також варто відзначити критику вченим діяльності П. Сагайдачного в чорноморському напрямі, яка однозначно була не на користь тогочасній польській державі.

Спрощений виклад матеріалу та загалом коротке висвітлення історії козацтва в контексті історії Речі Посполитої, здійснене В. Смоленським у підручнику, є типовим прикладом узагальнюючих праць науково-популярного типу, призначених для широких мас населення, які почали з'являтися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цілком показовими в даному контексті є подібні, але ще більш спрощені підручники науково-популярного типу з історії Польщі, видані С. Буковецькою, Й. Домбровським і Ф. Дмоховським. Однак і в останніх двох нарисах автори дають менше інформації про історію козацтва на початку ХVІІ ст., ніж у В. Смоленського [150, с. 304].

Цілком зрозуміло, що варшавський вчений у проаналізованому елементарному підручнику, на відміну від представників краківської історичної школи, не викладав усіх своїх поглядів і не трактував польське минуле з точки зору якоїсь історіографічної течії чи доктрини (релігійної, суспільної, політичної) [424, с. 6; 425, с. ІХ], а зосередився на створенні стандартизованого посібника для легкого вивчення історії. Оскільки саме це відповідає меті написання праці, зазначеній у вступі, тобто «підготувати молодь і освічену публічність до читання історичних монографій та до орієнтації в найрізноманітніших судженнях про минуле польського народу» та «популяризації історії вітчизни» [424; 425, с. V]. Постає питання, чому видатний варшавський історик замість написання академічної узагальнюючої праці з викладом власних історичних концепцій та поглядів на минуле польського народу, як це зробили представники краківської історичної школи, пише елементарний підручник? Відповідь цілком закономірна з огляду на стан розвитку польської історичної науки та освіти наприкінці ХІХ ст. Сам учений сформулював відповідь у своїй праці «Історичні школи в Польщі...», критикуючи краківську школу. В. Смоленський відзначав, що в цей час був нагромаджений великий обсяг історичних матеріалів з історії Польщі у «окремих монографіях,

недоступний широким масам населення» [431, с. 123]. Недоступний, очевидно, з двох причин. Перша – це розпорошеність між монографіями та історичними працями окремих епізодів історії Польщі, що не дозволяло створити цілісну картину історії. Друга – складний для сприйняття пересічними поляками науковий стиль написання праць та зорієнтованість цих робіт переважно на фахівців. Наявні на середину XIX ст. узагальнюючі праці Г. Шмідта, Й. Лелевеля чи Ю. Шуйського в другій половині століття не відповідали вже потребам суспільства та розвитку історичної науки.

Не останню роль у причинах спрощеного й подекуди поверхового викладу історичного матеріалу відіграли й позитивістські погляди В. Смоленського, відповідно до яких учений тримався «викладу (*матеріалів* – авт.) суто догматичного, ґрунтуючись на упорядкуванні фактів підтверджених наукою; тільки у виняткових випадках керуючись гіпотезами. З кількох гіпотез дотичних питань, не розв'язаних наукою позитивно, автор обирає найпростішу і подає її як достовірну...», «дискусії оминав» [424, с. 4; 425, с. VIII], відкидав «анекдотичні матеріали...і все те, що немає відношення до наукового викладу» [424; 425, с. V] і обмежився констатацією фактів у межах об'єктивного висвітлення подій [424, с. 6; 425, с. IX].

В. Смоленський, на жаль, приділив історії козацтва мінімум уваги, якщо порівнювати з іншими узагальнюючими працями представників краківської і варшавської історичних шкіл. Очевидно, що він не розглядав козацтво, на відміну від Т. Корзона, як важливий фактор розвитку Речі Посполитої та її військової історії. Відповідно, В. Смоленський висвітлював історію козацтва в контексті польської історії. Подальші редакції «Історії польського народу», видані у 1898, 1906 та 1919 рр., суттєвих відмінностей від проаналізованого видання 1897 р. стосовно історії української козацтва не містять. Дослідження видань «Історії Польщі» В. Смоленського, надрукованих у 20-х рр., показало, що автор у подальшому загалом мінімізував присутність козацької тематики на їх сторінках та максимально спростив трактування такого складного явища як «козацтво», звівши його історію до сюжету про степових «авантюристів», які були неробами, тільки й

займалися пограбуванням турків і спустошенням Польщі, через що Сигізмунд III хотів їх приборкати, підпорядкувавши державі [426, с. 77–78; 427, с. 78]. Подібне, вкрай спрощене, суб'єктивне й однобоке трактування було зумовлене новими суспільно-політичними умовами, в яких писалися нові науково-дидактичні праці вченого. Втім цікаво те, що ще до утворення II Речі Посполитої в руслі змін наукових зацікавлень В. Смоленський звернувся до історії раннього нового часу і, зокрема, до козацької тематики. У 1913 році ним було написано 35 сторінок заміток, присвячених історії українських козаків, які зберігаються до сьогоднішнього дня в архівах Бібліотеки ім. Зелінських Плоцького наукового товариства серед іншої біографічної та наукової спадщини вченого [26] (Додаток АВ). Проте з огляду на вкрай нерозбірливий почерк, встановити докладно погляди варшавського вченого на козацтво у знайденому рукописі не вдалося. Тому замітки потребують подальшого детального наукового дослідження.

Отже, проведений аналіз основних праць провідного історика варшавської історичної школи – В. Смоленського дозволяє констатувати, що вчений гостро критикував науковий доробок науковців краківської школи, багато в чому критика була цілком доречною та слушною. Однак не можна погодитися з його думкою про те, що краківська школа не створила нічого нового, оскільки школа піддавельських учених була унікальним історіографічним явищем, яке визначило розвиток польської науки на довгі десятиліття. Варшавський історик не відобразив важливого значення здобутків краківців на науковій ниві. Недооцінив, якщо не сказати применшив, їхній педагогічно-дидактичний внесок у розвиток польської історичної освіти, проявивши суб'єктивність суджень.

Козацька тематика в науковому доробку В. Смоленського не була провідною і знаходилася на периферії його наукових зацікавлень. Аналіз видань його узагальнюючої праці дозволяє стверджувати, що висвітлювалась козацька тематика переважно в контексті колонізації «дикого степу», військової політики С. Баторії та релігійної проблематики, пов'язаної з Берестейською унією. Історію початку XVII ст. В. Смоленський переважно оминав й участь козаків у ній відображав мінімально. Не останню роль у тому, що козацька проблематика

висвітлювалась вченим вкрай лакоічно, відігравало те, що він принципово не приділяв у своїх дослідження великої уваги мілітарному аспекту історії. В узагальнювальних працях історик зосередився на еволюції структури державного та суспільного устрою Польщі. Домінантним у дослідженнях В. Смоленського був соціальний вимір польської історії.

ВИСНОВКИ

1. Краківська і варшавська історичні школи є унікальним та багатограним історіографічним явищем польської історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Складність і специфіка вивчення тематики визначили необхідність створення відповідної методології для реалізації системного культурологічного підходу до історіографічного синтезу й аналізу. Незважаючи на понад сторічний період дослідження історії краківської та варшавської історичних шкіл, наявність солідних праць із цієї теми, вивчення історіографії питання дає змогу стверджувати наявність достатньої кількості білих плям та недосліджених історіографічних проблем, зокрема, щодо історії українського козацтва. Особливо це стосується варшавської історичної школи, оскільки, на відміну від краківської, досі відсутнє її цілісне синтетичне дослідження. Обидві школи розвивалися за доби позитивізму, рухаючись більшою (варшавська) чи меншою (старше покоління «краківців») мірою в руслі позитивізму. Аналіз наукового доробку вчених надав можливість цілком виразно простежити їх науково-методологічну еволюцію (від В. Калінки до Т. Корзона) і поступовий перехід до модерного історичного мислення вже на початку XX ст.

2. Порівняльний аналіз життя та діяльності представників краківської і варшавської історичних шкіл у межах Російської та Австро-Угорської імперій переконує в наявності значних відмінностей в суспільно-політичних умовах на теренах Королівства Польського та Галичини, які, безперечно, впливали на польську історичну науку XIX – початку XX ст. Відмінності у ставленні до польських земель, які були наявні між двома імперіями ще у першій половині XIX ст., чітко окреслилися діаметрально протилежними політичними підходами вже після 1863–1864 рр. (Січневе повстання). Ці зміни були визначальними для розвитку освіти і науки на теренах колишньої польсько-литовської держави. Якщо на територіях, підконтрольних Російській імперії, після чергового польського повстання домінуючою стає репресивна русифікаційна політика, то в імперії Габсбургів, яка під тиском націонал-революційних подій 1848–1849 рр. та

зміцнених національних еліт стала конституційною монархією (із 1867 р. дуалістичною), цілком закономірно відбувалося розширення прав на самоврядування для титульних націй імперії, зокрема, й Галичини, що відзначилося поступовою лібералізацією щодо польської науки і освіти.

Відповідно основна наукова й суспільна діяльність більшості представників краківської школи припала на період лібералізації – із 60-х до початку 80-х рр. XIX ст. Апогей наукової діяльності представників варшавської школи припав на 80–90-ті рр., коли репресивна політика Російської імперії дещо ослабла. Краківська школа, на відміну від опонентів з варшавської, загалом засуджувала Січневе повстання, хоча й усі представники старшого покоління брали в ньому участь. Варшавські історики були поколінням повстань і так чи інакше брали в них участь. Суспільно-політичні збурення відбилися на їхніх долях доволі негативно, адже вони зазнали заслань і ув'язнень. Обидві школи, що було типовим для тієї епохи, склалися переважно із бідної (рідше – багатой) шляхти, а деякі їх представники були навіть міщанського походження (М. Бобжинський, С. Смолька, А. Павінський). Освіту представники варшавської наукової школи здобували здебільшого в Російській імперії, а за наявності коштів і можливостей продовжували її за кордоном. Однак здобуття освіти за кордоном «варшавцями» не завжди означало відсутність проблем з подальшим працевлаштуванням за жорсткої репресивної політики Російської імперії (крім А. Павінського). Для краківських учених освіта в основному була зосереджена на теренах Галичини (Ягеллонський і Львівський університети), продовжували вони її, зазвичай, за кордоном (чотири з п'яти представників), досить швидко отримали посади професорів у краківському університеті (за винятком В. Калінки). Занепад краківської школи цілком закономірно починається раніше, зі смертю основних фундаторів школи у 80-х рр. та відходом від науки М. Бобжинського, на відміну від варшавських учених, наукова діяльність яких згасає тільки на початку XX ст.

Краківська та варшавська історичні школи формувались у складних суспільно-політичних умовах відсутності польської державності, після невдалих і трагічних повстань польських патріотів, передовсім, проти Російської імперії. У цей же час у

середині ХІХ ст. у науці відбувалися грандіозні зміни, викликані ідеями, перш за все, новою «позитивною» філософією, яка породила переворот в методології наукового дослідження, який усе ж був поступальним із огляду на інерційність мислення старшого покоління істориків. Це особливо виразно відбилося на специфіці теоретичних і методологічних підходів старшого та молодшого поколінь «краківців» щодо дослідження історії та розвитку історичної науки. Зокрема, Ю. Шуйський виступав проти перетворення історії на науку, подібну до точних чи природничих, а молодше покоління, яке формувалося на хвилі позитивізму, дотримувалось уже протилежної думки. Аналогічні погляди були й у «варшавців», які в більшості критично ставилися не до позитивізму в цілому, а до ідей окремих його мислителів (Г. Бокля) та до можливості відкриття законів історії. Краківська школа сформувалась раніше – у 60-х – на початку 70-х, а варшавська трохи пізніше – у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. ХІХ ст. Вочевидь, обидві школи були виразниками свого часу, маючи за лейтмотив діяльності головну проблему польського народу з кінця ХVІІІ ст. – відсутність державності. Однак, з одного боку, вони відрізнялися в підходах до пошуку причин розподілів Речі Посполитої, баченні минулого свого народу (самі поляки винні в цьому чи сусідні імперії) та способів відбудови своєї держави (конспіративна діяльність та повстання чи органічна праця). Проте представники обох шкіл були патріотами Польщі, які своїми науковими роботами пропагували, розширювали знання про минуле свого народу, дискутуючи в пошуках істини. Власне, у цих дискусіях й утворювалась багатогранна, синтетична історія їхньої країни. Наукові здобутки однієї школи доповнювалися здобутками іншої, створюючи об'єктивну картину польського минулого.

3. Серед представників краківської та варшавської шкіл на вивченні історії України та українських козаків спеціалізувався представник варшавської історичної школи Олександр Яблоновський. Вивчення наукової спадщини вчених двох шкіл дало змогу встановити наявність значної уваги до історії українських козаків у контексті історії Речі Посполитої у доробках Ю. Шуйського і Т. Корзона, репрезентованих, перш за все, їхніми узагальнювальними працями з історії Польщі

та її війська. Порівняння здобутків цих двох видатних представників польської історичної науки XIX ст. дозволило встановити, що найдокладніше історія українських козаків 1600–1622 рр. висвітлена саме у Т. Корзона в його фундаментальній праці «Історія воєн та військової справи в Польщі». Інші представники шкіл теж не оминають увагою козацьку тему, висвітлюючи її історію переважно в контексті своїх наукових зацікавлень (С. Смолька), більш широких тем (А. Павінський, О. Рембовський), чи узагальнювальних праць (М. Бобжинський), підручників (В. Смоленський), політично-історичних творів (С. Тарновський).

4. Виявлено значні відмінності в поглядах як окремих представників, так і шкіл в цілому стосовно історії українського козацтва, зокрема, 1600–1622 рр. Фактори, які впливали на висвітлення історії козацтва, були різноманітними. Умовно їх можна поділити на внутрішні (переконання, сприйняття, бачення) і зовнішні (суспільно-політична ситуація). Проте вони були взаємообумовлені, оскільки умови життя визначали специфіку формування свідомості кожного історика. Домашнє виховання, освіта, корпоративне середовище, імперська політика визначали погляди вчених, відповідно до яких вони й трактували історичні події, визначали специфіку історіографії цієї доби.

5. Наукові оцінки козацтва відрізнялися залежно від досліджуваної епохи, особи гетьмана, описуваних подій, історичних концепцій, політичних поглядів, особи вченого та суспільно-політичних процесів. Наприклад, надзвичайно показовими у даному випадку є історичні оцінки видатних козацьких гетьманів XVII ст. П. Сагайдачного і Б. Хмельницького. Якщо постать першого оцінювалася позитивно, нейтрально або негативно, то другого – здебільшого негативно. Скажімо, гетьман П. Сагайдачний міг розглядатися в контексті його чорноморських походів негативно, а стосовно допомоги під Москвою і Хотином – позитивно (М. Бобжинський). Спектр суджень про козацтво, залежно від описуваних подій, в одного автора міг коливатися від негативної до позитивної і нейтральної, надаючи їм амбівалентний характер (Ю. Шуйський). Оцінки змінювалися навіть протягом життя історика, набуваючи обережної і поміркованої

форми (О. Яблонівський). Спільної концепції стосовно історії українського козацтва у представників шкіл не було створено. Їхня оцінка ґрунтувалася більше на індивідуальному баченні історії, хоч і відзначалася певними спільними рисами. Можна стверджувати, що більшість представників краківської школи (Ю. Шуйський, М. Бобжинський, С. Смолька) розглядала козацтво крізь призму, передовсім, державності та політичної історії (у С. Смольки додалися ще релігійний і частково економічний чинники). Особливе місце серед «краківців» належить С. Тарновському, який висвітлював козацьку історію з політичною метою польсько-українського примирення. На відміну від краківських, варшавські вчені загалом висвітлювали польську історію крізь призму соціального виміру, але досліджували водночас певні аспекти історії відповідно до наукових зацікавлень та поглядів на минуле і не відзначалися одностайністю. Т. Корзон розкривав козацьку тему в руслі військової історії, О. Яблонівський розглядав козацтво як частину історії українських земель у складі Речі Посполитої, А. Павінський – у межах історії життя і діяльності С. Баторія, О. Рембовський опрацьовував ранню історію козацтва в контексті вивчення народовладдя та його відносин з державними інституціями.

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А) архівні джерела

Головний архів давніх актів у Варшаві (AGAD)

Ф.304. С.к. Ministerstwo Wyznań i Oświaty; K.k. Ministerium für Kulturs und Unterricht, 1848-1918.

1. Спр. 14 U. Uniwersytet Jagielloński. Seminaria - sprawozdania, wykazy tematów, dotacje za kierownictwo, sprawy osobowe, zakup książek dla bibliotek seminaryjnych. Seminaria: Generalia, Geograficzne, Germanistyczne, Historyczne, Prawnicze, Matematyczne. 13, 33, 44,ark.
2. Спр. 30 U. Uniwersytet Jagielloński. Regulaminy profesorskich kolegiów wydziałowych. Obsada katedr, stabilizacja, nominacje, emerytury. Podwyżki pborów następnych i uzupełniających (Lieferungs gebührent). Urlopy profesorów. ark 3-10.
3. Спр. 69 U. Teczka osobowa Józef Szujski. ark 1003-1029.

Ф. 253. Centralne Władze Oświatowe Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1804-1919.

4. Спр. 43. Otczot po upravljeniju Warszawskom Uczebnym Okrugom za 1879 god. [Sprawozdanie z zarządzania Warszawskim Okręgiem Naukowym w roku 1879]. 11 ark.
5. Спр. 44. Otczot po upravljeniju Warszawskom Uczebnym Okrugom za 1880 god. [Sprawozdanie z zarządzania Warszawskim Okręgiem Naukowym w roku 1880]. 65 ark.
6. Спр. 46. Zapiski o sostojanii narodnogo obrazowanija w Priwislinskom Kraje (Carstwie Polskom). 1881. 55 ark.
7. Спр. 47. Po sekrietnoj pieriepiskie. Pieriepiska s diriektorami uczebnych zawiedienij i dołžnosnymi licami drugih uczrieždienij o priepodowatielsko-uczitielskom sostawie. 1886. 1018 ark.

Ф. 254. Warszawskie Komitety Cenzury; Warszawskije Cenzurnyje Komitiety, 1842-1916.

8. Спр. 14. Katalog wydawnictw polskich przejranych przez cenzurę w sierpniu 1872 r. z określoną formułą „dopuszczono do sprzedaży” / Алфавитный списокъ

сочиненіямъ разсмотрѣннымъ иностранною цензурою за августъ 1872 г. съ показаніемъ состоявшихся по онимъ рѣшеній на полськомъ языкѣ. 115 ark.

9. Спр. 33. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, w tym fragmenty niektórych dzieł, które nie powinny być opublikowane oraz obszerne wyjątki z dzieł uznanych za nieprawomyślne. 1866-1867. 517 ark.

10. Спр. 34. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, w tym wykaz książek podlegających cenzurze. 1873. 231 ark.

11. Спр. 36. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, tu opinie cenzorów oraz postanowienia Komitetu w sprawie udostępniania publiczności ksążek i czasopism polskich s zagranicznych. 1885. 209 ark.

12. Спр. 38. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, w tym opinie cenzorów oraz postanowienia Komitetu w sprawie przeznaczenia dzieł do druku. 1888. 247 ark.

13. Спр. 39. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, w tym opinie cenzorów oraz postanowienia Komitetu w sprawie dopuszczenia dzieł do druku. 1889. 281 ark.

14. Спр. 42. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury. 1897. 365. ark.

Бібліотека Варшавського університету. Відділ рукописів

(Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Dział rękopisow)

15. Спр. 359. Materiały z warsztatu prac naukowych Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego. 87 ark.

16. Спр. 429 List T.Korzona do M. Fedorowskiego 24.10.1904. k.158-159.

17. Спр. 401 Materiały warsztatowe Bronisława Chlebowskiego. Vol. II. Szkice i materiały do prac i artykułów z dziedziny historii, do artykułów publicystycznych i recenzji. (O przełomie ideologicznym społeczeństwa Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym). ark.103-108.

Національна бібліотека у Варшаві

(Biblioteka Narodowa w Warszawie)

18. Спр. II 5934. Notatki uniwersyteckie i naukowe T. Korzona. 213 ark.

18a. Спр. AFRys. 162/III R. 10588-10638 F. 83979-83983 T. Korzon [Album z rysunkami]. 47 ark.

19. Спр. II 7151. Fragment korespondencji i papierów Józefa Szujskiego z lat 1873-1880. 79 ark.

20. Спр. 5933 I. T. Korzon Rejestr przeczytanych dzieł i wyjątki z nich. 1853 r. 48 ark.

**Бібліотека ім. Зеліньських площького наукового товариства
(Biblioteka im. Zielińskich Towarzystwa Naukowego Plockiego)**

21. Спр. R 87. Fotografie ze zbiorów Władysława Smoleńskiego 1864-1921 rr. 83 ark.

22. Спр. R 86. Fotografie Władysława Smoleńskiego, jego znajomych i krajobrazów 1869-1919 rr. 16 ark.

23. Спр. R 84 Dokumenty osobiste... Władysława Smoleńskiego 1871-1916 rr. 153 ark.

24. Спр. R 50. Materiały działalności Władysława Smoleńskiego w Towarzystwie Naukowym Warszawskim. 1907-1912, 1915-1917, 1925-1926 rr. 309 ark.

25. Спр. R 63. Korespondencja Władysława Smoleńskiego z różnymi organizacjami społecznymi i naukowymi 1897-1925 rr. 107 ark.

26. Спр. R 299. Władysław Smoleński „Kozacy” 1913 r. 35 ark.

27. Спр. R 39. Wypisy, notatki i inne materiały z historii Polski. 124 ark.

28. Спр. R 80. Zestawienie bibliograficzne prac Władysława Smoleńskiego za lata 1875-1899. Fragmenty bibliografii pism drukowanej w dziele „Monteskiusz w Polsce”. 1883-1924 rr. 29 ark.

29. Спр. R. 79. W. Smoleński. Notatka autobiograficzna i autobiografia. 1894-1912 rr. ark. 1-7.

30. Спр. R 52. Materiały działalności Władysława Smoleńskiego w Towarzystwie Miłośników Historii. 65 ark.

31. Спр. R 64. Materiały pracy zawodowej Władysława Smoleńskiego w sądownictwie. 59 ark.

32. Спр. R 70. Materiały pracy zawodowej Władysława Smoleńskiego na Uniwersytecie Warszawskim 1916-1926 rr. 70 ark.

33. Спр. R 78. Listy uczniów szkół w Mławie, Lipnie i Płocku, z klas do których uczęszczał Wł. Smoleński, informacje o profesorach i stancjach oraz świadectwo szkoły powiatowej w Lipnie (1860-1869). 7ark.

**Архів Ягеллонського університету
(Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego)**

34. Спр. S II 619. Teczka osobowa. Michał Bobrzyński. – не пронумеровано.
35. Спр. S II 619. Teczka osobowa. Józef Szujski. – не пронумеровано.
36. Спр. WF 121. Teczka habilitacyjna. Józef Szujski. – не пронумеровано.
37. Спр. S II 619. Teczka osobowa. Stanisław Smolka. – не пронумеровано.
38. Спр. WF 121. Teczka habilitacyjna. Stanisław Smolka. – не пронумеровано.
39. Спр. SII 542. Organizacja wykładów 1866/67 – 1869/70 r. Wydziału Filozoficznego UJ. – не пронумеровано.
40. Спр. WF II 138. Statut Seminarium Historycznego. – не пронумеровано.
41. Спр. WF II 42. Protokół posiedzenia Wydziału Filozoficznego w c.k. Uniwersytecie Jagiellońskim z dnia 25 lipca 1873 roku. ark. 231.

**Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів
(Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dział rękopisów)**

42. Спр. 8075 III. Korespondencja M. Bobrzyńskiego z lat 1869-1880. Listy od różnych osób: A. Pawińskiego, ark.315-316; S. Smolki, ark.467-468; K. Plebańskiego, ark. 477-479; A. Rembowskiego ark. 459-460.
43. Спр. 8076 III. Korespondencja M. Bobrzyńskiego z lat 1881-1889. 262 ark.
44. Спр. 8137 IV. Akta osobiste i materiały do biografii Michała Bobrzyńskiego. 266 ark.
45. Спр. 7834 IV. Korespondencja prof. Adolfa Pawińskiego (1840-1896) z lat 1869-1895. 76 ark.
46. Спр. 7847 IV. Listy do Aleksandra Jabłonoskiego (1829-1913) i jego synowca Władysława Jabłonoskiego (1866-1913). 60 ark.
47. Спр. 9773 III. Wspomnienia Fryderyka Zolla urodzonego w r. 1865 pisane w czasie wojny w latach 1940-1942. S. 92-95.

**Накова бібліотека Польської Академії Знань і Польської Академії
Наук у Кракові (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie)**

48. Спр. 10359. Grzybowski K. Szkoła historyczna krakowska. Michał Bobżyński (1849-1935). ark. 26-36.
49. Спр. 10359. Potkaniowski M. Rozwój nauk historyczno-prawnych na Uniwersytecie Jagiellońskim. ark. 6-9.
50. Спр. 10373. Zdjęcia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego. J. Szujski. S. Tarnowski. S. Smolka. M. Bobrzyński.
51. Спр. 6547. Różne listy, dokumenty z lat 1766-1943 oraz fotografie. Portret Stanisława Tarnowskiego. k. 62.
52. Спр. 12519. Fotografie różnych osób z papierów Krystyny Stachowskiej: S. Smolka. k.103, 102; O. Balzer. k. 5; J. Matejka. k.73; J. Szujski. k. 112; W. Czermak. k.16; A. Jabłonowski. k. 35; T. Korzon. k. 48.
53. Спр. 6928 Szujski J. System filozofii historii. Notatki. 16 ark.
54. Спр. 6624. Ze spuścizny Józefa Majera. Po 1899 r. Zdjęcia różnych osób: M. Bobrzyński. k. 8; St. Tarnowski. k. 80; J. Szujski. k. 79.
55. Спр. 6545. Plansze z fotografiami współpracowników "Kuriera Warszawskiego" oraz zakładów gazety. Dar Jadwigi Podolskiej 1962 r. Zdjęcie: Sz. Askenazy. k.4/a. T. Korzona. k. 2/d. A. Kraushar. k.2/g. E. Orzeszkowa. k.2/r. F. Hoesick k.4/r.

Б) друковані джерела та література

56. Андреев В. Виктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. 476 с.
57. Антонович В. Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1648 год. *Архива Юго-западной России*. Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. Т.1. Ч. 1. С. I–СХХ.
58. Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О.Тодійчук, В. Уляновський. Київ: Либідь, 1995. 816с.
59. Антонович В. Несколько слов г. Корзону. *Киевская Старина*. 1893. Кн. 1. С. 161–166.
60. Антонович В. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края XVI и XVII столетия, по новым данным, заключающимся в V

и VI томах “*Źródła dziejowe*” А. Яблоновського. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1888. Кн. 2. С. 42–46.

61. Антонюк-Кисіль П. «Українська історична школа» польських романтиків в історіографії. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 14. С. 194–206.

62. Аржакова Л. Польський вопрос и его преломление в российской исторической полонистике XIX в.: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.09 / МГУ ім. Ломоносова. Москва, 2015. 43с.

63. Аржакова Л. Николай Кареев и Михал Бобжинський. *Поляки в России: История и современность*. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2007. С. 61–67.

64. Аржакова Л. Опыт польско-российского диалога: Н. И. Кареев, Н. А. Попов и Михал Бобжинський. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2: История*. 2009. Вып. 3. С. 9–17.

65. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35-36. С.168–206.

66. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Репр. изд. 1903. Київ: Час, 1993. 604с.

67. Бобжинський М. Очерк истории Польши / пер. с 3-го польск. изд. под ред. проф. Н. Кареева. С.-Петербург, 1888. Т. 1. II, 340 с.

68. Бобжинський М. Очерк истории Польши / пер. с 3-го польск. изд. под ред. проф. Н. Кареева. С.-Петербург, 1889. Т. 2. 291, IIIс.

69. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року* / відпов. секретар В. Брехуненко. Київ, 2008. С. 306–349.

70. Бобятинський К. Участь литовських військ у воєнних діях проти козаків у 1651 році. *Берестечко в історії Польщі і України* / ред. Т. Кшонтек. Луцьк –Прушків, 2013. С. 165–190.

71. Богдашина Е. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 588с.

72. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. 503 с.
73. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / ред. Ю. Олійник; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
74. Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: Смолоскип, 2003. С. 701–746.
75. Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ, 2005. 111 с.
76. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. Київ: Ін-т історії НАН України, 2008. Ч. 1. 502 с.
77. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. Київ: Ін-т історії НАН України, 2008. Ч. 2. 466 с.
78. Вітенко М. Польсько-українські відносини у Галичині у науковій та освітній галузях (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі*. Тернопіль, 2006. Вип. 4. С. 122–126.
79. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали (16-18 березня 1993 р., м. Київ)*. Київ, 1994. С. 133–160.
80. Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. 488 с.
81. Гирич І. Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – початку XX століть. *Війна і мир, або «Українці і поляки: брати/вороги, сусіди...» (Бібліотека газети «День»)*. Київ, 2004. С. 382–390.
82. Гирич І. Польське суспільство і українська окремішність на Україні підросійській (XIX – початок XX ст.). *Хроніка 2000*. Київ, 2010. Вип. 81. С. 388–399.

83. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
84. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. Гадяцька унія 1658 року / відпов. секретар В. Брехуненко. Київ, 2008. С. 81–108.
85. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654-1665. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
86. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 95 с.
87. Горобець В. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616. Київ: Кріон, 2010. 192 с.
88. Гоцуляк В. Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2009. Вип. 160/161. С. 10–16.
89. Гоцуляк В. Наукові школи в українській історичній науці кінця ХІХ – початку ХХ століття: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2001. Вип. 1. С. 56–65.
90. Гриневич Т. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2010. Т. 18. С. 149–156.
91. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. № 3-4. С. 5–20.
92. Грушевський М. Історія України-Руси: у 10 т. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7: Козацькі часи до 1625 р. 624 с.
93. Грушевський М. Твори: у 50 т. / за ред. П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів, 2008. Т. 14. 432с.
94. Грушевський М. Твори: у 50 т. / за ред. П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів, 2002. Т. 16. 272с.

95. Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / за ред. Леоніда Зашкільняка. Київ, 1997. 264 с.
96. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Україна, 2004. 190 с.
97. Жарких М. Розвиток терехтемирівської легенди. Персональний сайт Миколи Жарких: веб-сайт. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/Legend/Evolution.html> (дата звернення: 10.09.2017).
98. Залізник М. Історія України Олександра Яблоновського. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. CXVI. Кн. IV. С.190–212.
99. Заневски С. Роль шляхты в падении Речи Посполитой и его дальнейшая судьба в изображении варшавской исторической школы (Т. Корзон, В. Смоленский). *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 1: Гісторыя*. 2011. С.47–55.
100. Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. 2006–2007. Вип. 15. С. 769–781.
101. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов: ЛГУ, 1986. 82 с.
102. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). *Проблеми слов'янознавства*. 1993. Вип. 45. С. 36–42.
103. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця ХІХ – початку ХХ ст. в оцінці галицьких українських істориків. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w./ pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka*. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. Т. 3. С. 231–244.
104. Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.
105. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

106. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль: Джура, 2012. 292 с.
107. Каманін І. Гетьманство Петра Сагайдачного. Київ: Веселка, 1992. 62 с.
108. Киян О. Олександр Яблонівський як дослідник української історії. *Український історичний журнал*. 1994. № 4. С. 61–73.
109. Киян О. Генезис поняття «Київська історична школа» в історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 1999. Вип. 9. С. 154–166.
110. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ, 2013. С. 151–173.
111. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
112. Кривошея Іг. Князі Чорторийські на Україні: сторінки історії (до XVII ст.). *Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Ogrody rezydencji XVIII–XIX wieku w Europie Środkowej i Wschodniej oraz problemy ich ochrony. Ogrody Czartoryskich*. Humań, 9–13 lipca 2000 roku. Warszawa, 2001. S. 45–48.
113. Кривошея Іг. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. 256 с.
114. Кривошея Ір. Інститут «товаришів» у польському війську XV–XVII ст. та його вплив на формування неурядової старшини Гетьманщини. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2010. № 1–4(5). С. 34–45.
115. Кривошея Ір. Польський інститут «товаришів хоругв» і запорозька традиція другої половини XVI – першої половини XVII століть як чинники формування неурядової старшини козацької держави. *Studia historyczno–wojskowe*. Tom V. Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego / pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. Zabrze–Tarnowskie Gory, 2015. S. 11–32.
116. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 148–176.
117. Кроль П. Польсько-українські відносини після Берестечка за Богдана Хмельницького. *Берестечко в історії Польщі та України*. Луцьк–Прушків, 2013. С. 137–164.

118. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. *Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів: [Б. в.], 2002. 304 с.
119. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1619–1648). Київ: Темпора, 2006. 495 с.
120. Кучеренко А. Українське питання в діяльності намісника Галичини Міхала Бобжинського (1908-1919). *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 4. С. 22–26.
121. Лаврук Л. Поява концепту «краківська історична школа» в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 70-75.
122. Лазурко Л. Формування редакційної політики часопису „Kwartalnik Historyczny” (1887 – 1900 рр.). *Książki, czasopisma, biblioteki*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. Т. XII. S. 27–38.
123. Лазурко Л. Часопис „Kwartalnik Historyczny” і розвиток історіографії останньої чверті ХІХ – першої половини ХХ століття. Дрогобич: Ред.- видав. відділ Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2010. 282 с.
124. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 214 с.
125. Леп'явко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 284с.
126. Луняк Є. Козацька Україна ХVІ–ХVІІст. у французьких історичних дослідженнях. Київ–Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2012. 806 с.
127. Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2014. 356 с.
128. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
129. Масненко В. Украинский фактор в событиях московской Смуты в начале ХVІІ в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2012. № 2 (12). Июль-декабрь. С. 91–106.

130. Мерніков Г. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX ст. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1. С. 332–346.
131. Михальченко С. О критериях понятия «школа» в историографии. *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки і перспективи*. Харків, 1995. С. 53–56.
132. Михальченко С. О школах и направлениях в исторической науке. *XXI век: актуальные проблемы исторической науки: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г.* / редкол.: В. Сидорцов. (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2004. С. 38–39.
133. Мицик Ю. Євреї-козаки. «*Intellectus*»: веб-журнал. URL: <http://www.patent.net.ua/intellectus/cossacks/337/ua.html> (дата звернення 10.09.2017).
134. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 83 с.
135. Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. 188 с.
136. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
137. Мыцык Ю. Записки иностранцев как источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск, 1985. 84 с.
138. Мосійчук Л. Краківська історична школа. *Літописець: збірник наукових праць*. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 10. 42–46 с.
139. Нагєльський М. Битва під Берестечком (28–30 VI 1651 р.) у польській історіографії. *Берестечко в історії Польщі і України* / ред. Т. Кшонстек. Луцьк–Прушків, 2013. С. 7–32.
140. Нагєльський М. Переяславська Рада 1654 р. в польській історіографії. *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ, 2003. С. 653–679.
141. Нагєльський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах. *Гуржій О.*,

Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Україна, 2004. С. 125–154.

142. Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 3. С. 21–44.

143. «Осередок» Академічний тлумачний словник української мови: веб-сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/Oseredok> (дата звернення: 09.10.2017).

144. Острянка А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2014. Вип. 23. С. 293–310.

145. Острянка А. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми). *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2001. Т. 7. С. 369–391.

146. Пестрикова О. Польські історики Львова другої половини ХІХ ст.: до питання про термінологічне визначення осередку в історіографії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*, 2014. Вип. 22. С. 145–152.

147. Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини ХVІ – середини ХVІІ ст. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014. 232 с.

148. Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 494 с.

149. Попов Н. О важнейших явлениях в польской исторической литературе за прошлый. *Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества*. 1884. № 2. С. 22–27.

150. Ребенок В. Польські історичні стародруки ХІХ – початку ХХ ст. у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 302–305.

151. Ребенок В. Чернігово-Сіверщина та українське козацтво за Лжедмитра І у висвітленні Сергія Платонова. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 421–426.

152. Руда О. Висвітлення історії України у працях Юзефа Шуйського. *Південний архів*. Херсон: ХДУ, 2007. Вип. 26. С. 110–115.
153. Руда О. Генеза та розвиток польсько-українських взаємин у працях краківських істориків кінця XIX – початку XX ст. *Слов'янські обрії*. Київ, 2006. Вип. 1. С. 505–517.
154. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів, 2010. 418 с.
155. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010-2011. Вип. 3–4. С. 250–267.
156. Руда О. Українське козацтво та польсько-козацькі відносини у працях польських істориків Львова кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2009. Вип. 58. С. 67–78.
157. Руда О. До джерел міфологізації українсько-польських відносин. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 289–333.
158. Савчук Г. Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя в польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX ст.: автореф. на здобуття наук. ступеня дис. канд. іст. наук: 07.00.06. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2005. 20 с.
159. Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.
160. Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: О. В. Пшонківський, 2010. 512 с.
161. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 287.
162. Сас П. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Інститут історії України, 2012. 350 с.

163. «Середовище» Академічний тлумачний словник української мови: веб-сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/Seredovyshhe> (дата звернення: 10.10.2017).
164. Синяк І. Прикордонні «люб'язності»: етюди з історії запорозько-польських стосунків доби Нової Січі (1734–1775) (декілька документів з Головного архіву давніх актів у Варшаві). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 20–25.
165. Сінкевич Є. Львівське історичне середовище другої половини XIX ст. До проблеми порівняння з Краківською і Варшавською історичними школами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту: зб. наук. пр.* Рівне, 2008. Вип. 12 URL: <http://vuzlib.com/content/view/1736/52/> (дата звернення: 12.10.2017).
166. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. Миколаїв, 2010. 360с.
167. Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849–1935). *Сумська старовина*. Суми, 2006. № 20. С. 90–95.
168. Сінкевич Є. Українська проблематика в дослідженнях і практичній діяльності краківської історичної школи. *Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць*. Херсон: ХДУ, 2007. Вип. 26. С. 117–122.
169. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: НУА, 2006. Вип. 8. С. 134–140.
170. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 502 с.
171. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 632 с.
172. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
173. Тельвак В. Образи української Клію на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (кінець XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. № 3. С. 120–125.
174. Тельвак В. «Kwartalnik Historyczny»: феномен інституції (кінець XIX – початок XX ст.). *Ейдос*. 2005. № 1. С. 317–332.

175. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.) *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
176. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
177. Чернецька-Габерко А. Король та історик. Інтераціоналістичний дискурс Міхала Бобжинського і Зигмунта Августа. *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. № 14. С. 210–218.
178. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000. 247 с.
179. Чорновол І. Спогади Івана Франка про князя Романа Чарторийського і Валеріана Калінку. *Галичина*. 2017. Ч. 29–30. С. 251–259.
180. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
181. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
182. Чухліб Т. Гетьмани і Монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ–Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.
183. Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 1998. Т. 3. С. 134–140.
184. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–XVII ст. Київ, 2000. 300 с.
185. Щербак В. Формування козацького стану в Україні: друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 180с.
186. Юрчук О. Українське питання в діяльності польських консерваторів (1919–1923). *Проблема слов'янознавства*. 2008. Вип. 57. С.73–85.
187. Яблоновський О. Чернігівщина. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 130–140.
188. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
189. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наук. думка, 1993. 416 с.

190. Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині. Житомир: Волинь, 2010. 512 с.
191. Ярмошик І. Постать Остафія Дашкевича в польській історіографії XIX–XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*. Київ, 2009. Вип. 18. С. 161–165.
192. Adamus J. Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski. Łódź, 1961. 177s.
193. Adamus J. O kierunkach polskiej myśli historycznej. Łódź–Wrocław: Wyd. Tow. Naukowego, 1964. 78s.
194. Adamus J. O stanowisku Bobrzyńskiego w dziejopisarstwie polskim. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia, 1937. 16 s.
195. Adamus J. O syntezach historycznych J. Szujskiego. *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1938. T. 2. S. 1–27.
196. Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego. *Kwartalnik Historyczny*. 1958. № 1. S. 16–36.
197. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / red. D. Lewandowskiej. Warszawa, 2008. 864 s.
198. Askenazy Sz. Materiały i notatki. *Biblioteka Warszawska*. 1895. T. 1. S. 126–295.
199. Askenazy Sz. Szkice i portrety. Warszawa, 1937. 398 s.
200. Askenazy Sz. W czasy historyczne. Wyd. 2. Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: Gebethner i s-ka, 1903. 414 s.
201. Balzer O. W obronie historiografii. Lwów: Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1890. 23 s.
202. Bandtkie J. Dzieje Królestwa Polskiego. Wrocław, 1820. T. 2. 308 s.
203. Baran A., Baran Z. Michał Bobrzyński (1849–1935) a mit Habsburgów. *Znak*, 1984. R. 36. № 1. S. 95–102.
204. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. № 2. S. 197–217.

205. Baranowski Ig. Aleksander Jabłonowski. *Ziemia. Tygodnik krajoznawczy ilustrowany*. 1911. R. 2. № 24 (17 czerwca). S. 393–395.
206. Bartel W. Michał Bobrzyński (1849–1935). Spór o historyczną szkołę krakowską / red. C. Bobińska, J. Wyrozumski. Kraków, 1972. S. 148–149.
207. Barycz H. Do harakterystyki Stanisława Smolki. *Życie i myśl*. 1951. R. 2. № 7–8. S. 398–418.
208. Barycz H. Stanisław Smolka jako organizator nauki, profesor i wychowawca. Kraków, 1972. S. 120–140.
209. Barycz H. Stanisław Smolka w życiu i nauce. Kraków, 1975. 410 s.
210. Barycz H. Wśród gawędziarzy, pamiętnikarz i uczonych Galicyjskich. *Studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w.* Kraków: Wyd. Literackie, 1963. t. 1. 422s.
211. Barycz H. Wśród gawędziarzy, pamiętnikarz i uczonych Galicyjskich. *Studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w.* Kraków: Wyd. Literackie, 1963. t. 2. 390 s.
212. Błachowska K. Wiele historii jednego państwa: obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku. Warszawa: Neriton, 2009. 410 s.
213. Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. Zabrze: Inforteditions, 2004. 241 s.
214. Bobińska C. Spór o miejsce pozytywizmu i historyków pozytywistów. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. R.61. Z. 4. S. 178–211.
215. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zaryse. Warszawa, 1879. V. 8. 495 s.
216. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zaryse. Warszawa, 1881. T. II. 397 s.
217. Bobrzyński M. Szkice i studie historyczne. Kraków, 1922. T. I. XII, 257 s.
218. Bocheński A. W sprawie szkoły krakowskiej i Michała Bobrzyńskiego. *Życie i Myśl*. 1970. R. 20. № 11–12. S. 222–223.
219. Bohun T. Moskwa 1612. Warszawa: Bellona, 2012. 280 s.
220. Borowiak A. Powstanie kozackie 1638. Zabrze, 2010. 176 s.
221. Buszczyński St. Obrona spotwarzonego narodu. Kraków, 1888. Z. 1. Powszechny ruch ludowy przed powstaniem. Styczniowe 1863 roku powstanie. 108 s.

222. Buszczyński St. Obrona spotwarzonego narodu. Kraków, 1889. Z. 2. Rozbiór krytyczny historycznej szkoły krakowskiej. 318 s.
223. Buszczyński St. Obrona spotwarzonego narodu. Kraków, 1890. Z. 3. 353 s.
224. Buszczyński St. O pismach pana M. Bobrzyńskiego i krytycie H. Schmitta. Kraków: Druk. Anczyca, 1882. 16 s.
225. Buszko J. Historycy „szkoły krakowskiej” w życiu politycznym Galicji. Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969 / pod red. C. Bobińskiej, J. Wyrozumskiego. Kraków: Wyd. Literackie, 1972. S. 191–208.
226. Buszko J. Społeczno-polityczne oblicze UJ u dobie autonomii galicyjskiej (1869–1914). Kraków: PWN, 1963. 105 s.
227. Chmielowski P. Zarys literatury polskiej z ostatnich lat dwudziestu. Warszawa: Nakł. księg A. W. Gruszeckiego, 1886. XVI, 348 s.
228. Chynczewska-Hennel T. Ewolucja pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia». *Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 11–20.
229. Chynczewska-Hennel T. Mazepa w polskiej historiografii. *Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять: матеріали міжнародної наукової конференції* / упор. В. Щербак. Київ, 2008. С. 50–61.
230. Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczyźnie XVII wieku. *Україна в Центральній-Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII століть*. Київ, 2000. С. 285–292.
231. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. 190 s.
232. Czerepica W. Związki rewolucjonistów Białorusi i Polski w latach 70–80 XIX wieku. Warszawa, 1985. S. 95–96, 129.
233. Danielewicz J. Społeczno-polityczne poglądy Aleksandra Rembowskiego. *Annales Universitatis Marie-Skłodowska*. Lublin, 1958. T. 10. Sectio F. S. 156–194.
234. Daszyk K. Stefan Buszczyński o Krakowie stańczyków. *Kwartalnik Historyczny*. 1993. R. 100. Z. 1. S. 75–89.

235. Dembiński B. Szujski i jego synteza dziejów. *Przegląd Polski* 1908. T. 169. S. 191–198.
236. Dembiński B., Halecki O., Handelman M. L'historiographie polonaise du XIX-me et du XX-me siècle: VII-e Congrès International des Sciences Historiques Varsovie 1933. Varsovie: Société Polonaise d'Histoire, 1933. 37 s.
237. Dmowski R. Pisma. Częstochowa: Spółka wydawnicza Antoni Gmachowski i S-KA, 1938. T. 4. Upadek myśli konserwatywnej w Polsce. 268 s.
238. Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski. Zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. T. 17. Z. 2. S. 239–253.
239. Drozdowski M. Chynczewska-Hennel T. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI – XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego. *Spoleczeństwo staropolskie. Seria Nowa* / red. A. Karpiński. Warszawa, 2008. T. 1. S. 165–220.
240. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008. 278 s.
241. Ďurčanský M. Historyk Jaroslav Bidlo (1868–1937) – łącznik między krakowską szkołą historyczną i czeską szkołą historyczną Jaroslava Golla (1846–1929) / *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne. Studia historiograficzne*. Warszawa–Kraków, 2017. S. 49–56.
242. Dutkiewicz J., Śrieniewska K. Zarys historiografii polskiej. Łódź, 1954. Cz. III: (1900–1939). 278 s.
243. Ergetowski R. August Mosbach (1817–1884). Wrocław–Warszawa–Kraków: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich; Wyd. PAN, 1968. 179 s.
244. Estreicher S. Michał Bobrzyński. Warszawa: Druk. Polska, 1936. 93 s.
245. Estreicher S. Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu XIX wieku. Kraków: Druk. W. L. Anczyca i Spółka, 1931. 79 s.
246. Franz M. Stan badań nad dziejami wojskowości kozackiej – postulaty badawcze. *Historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych* / pod. red. H. Stańczyka. Toruń, 2002. S. 232–239.
247. Franz M. Studia nad dziejami wojen polsko-kozackich w polskiej historiografii. *Studia z dziejów polskich historiografii wojskowej*. Poznań, 1998. T. 2. S. 83–99.

248. Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914): wybór tekstów. oprac. S. Kieniewicza. Wrocław: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1952. 397 s.
249. Gędek M. Wojny polsko-moskiewskie od XV do XVIII wieku. Warszawa: Bellona, 2015. 306 s.
250. Gierowski J. Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych. Spór o historyczną szkołę Krakowską. W stulecie katedry historii polski UJ 1869–1969 / pod red. C. Bobińskiej i J. Wyrozumskiego. Kraków. Wyd. Literackie, 1972. S. 83–95.
251. Górka O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1934. 213 s.
252. Górka O. Optymizm i pesymizm w historiografii polskiej. Odwrócenie pojęć. *Pamiętnik VI powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*. Lwów: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1936. T. 1. S. 562–570.
253. Górski K. Historia jazdy polskiej. Kraków, 1895. 363 s.
254. Grabieński W. Dzieje narodu polskiego. Kraków, 1897. Cz. 1. 280 s.
255. Grabieński W. Dzieje narodu polskiego. Kraków, 1898. Cz. 2. 370 s.
256. Grabski A. F. Z zagadnień metodologicznych tzw. krakowskiej szkoły historycznej. *Studia metodologiczne*. 1969. T. 6. S. 49–86.
257. Grabski A. F. Myśl historyczna polskiego oświecenia. Warszawa, 1976. 486s.
258. Grabski A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. *Studia i rozważania*. Warszawa, 1972. S. 13–341.
259. Grabski A. F. Perspektywy przeszłości. *Studia i szkice historiograficzne*. Lublin: Wyd. Lubelskie, 1983. 542 s.
260. Grabski A. F. Warszawska szkoła historyczna. Proba charakterystyki. *Polska myśl filozoficzna i społeczna*. Warszawa, 1975. T. 2. S. 456–534.
261. Grzybowski K. Szkoła historyczna krakowska. Michał Bobżyński(1849–1935). *Studia z dziejów wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 1964. S. 163–186.
262. Handelsma M. Czasy porozbiorowe w historiografii polskiej 1795–1918. Lwów: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1937. 26 s.
263. Handelsman M. Historycy: portrety i profile. Warszawa: Księg. F. Hoesick, 1937. 185 s.

264. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze, 2010. 456 s.
265. Historia-Mentalność-Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / pod red. K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2008. 703 s.
266. Historia-Mentalność-Tożsamość. Pamięć społeczna Ukraińców i Polaków w okresie kształtowania się ich świadomości narodowej (wiek XIX pierwsza połowa XX) / pod red. L. Zaskilniaka, J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi. Lwów: PAIS, 2011. 536 s.
267. Historia-Mity-Interpretacje / pod. red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 1996. 217 s.
268. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900). Kompendium dokumentacyjne / pod red. R. Rzelaskiego. Warszawa: PWN, 1968. 257 s.
269. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego. 1775–1918 / oprac. M. H. Serejski. Warszawa, 1963. T. 1. 665 s.
270. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego. 1918–1939 / oprac. M. H. Serejski. Warszawa, 1966. T. 2. 705 s.
271. Historycy warszawcy ostatnich dwóch stuleci / red. A. Gieysztor, J. Maternickiego, H. Samsonowicza. Warszawa, 1989. 496 s.
272. Hoesick F. Stanisław Tarnowski: rys życia i prac. Warszawa: Gebethner i Wolff ; Kraków: G. Gebethner, 1906. T. 1. XII, 272 s.
273. Hoesick F. Stanisław Tarnowski: rys życia i prac. Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner, 1906. T. 2. 366 s.
274. Hulewicz. J. Seminarium historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1861-1918. Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969. / pod red. C. Bobińskiej, J. Wyrozumskiego. Kraków: Wyd. Literackie, 1969. S. 47–70.
275. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912. 366 s.
276. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1910. T. II: Kresy ukraińskie. 346 s.

277. Jabłonowski A. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1911. T. III: Ukraina. 369 s.
278. Jabłonowski A. Notata bio-biograficzna. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 53. Z. 1. S. 8–49.
279. Jabłonowski A. Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 408–435.
280. Jabłonowski A. Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagiellonów. *Kwartalnik Historyczny*. 1893. R. 7. S. 50–65.
281. Jabłonowski A. Kozaczyzna a legitymizm. Dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: barotyńska i baturyńska. *Ateneum*. 1896. T. 3. Z. 2. S. 246–270.
282. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1899–1900. 318 s.
283. Jabłonowski A. Starostwa Ukraina w pierwszej połowie XVII w. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1877. T. V. IV–LXXXI s.
284. Jabłonowski A. Údział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t. Źródła dziejowe. *Kwartalnik historyczny*. 1897. Z. 3. S. 469–487.
285. Jaskólski M. Kaduceus polski: myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934. Kraków: PWN, 1990. 266 s.
286. Julkowska V. Historia dla wyobraźni. Recepja i interpretacja pisarstwa historycznego Karola Szajnochy. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2010. 407 s.
287. Julkowska V. Refleksje historyków lwowskich, krakowskich i warszawskich drugiej połowy XIX w., na temat dziejów i aktualnego stanu historiografii polskiej. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2007. T. 5. S. 175–198.
288. Kalinka W. Pisma pomniejsze. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1900. T. III. 251 s.
289. Kalinka W. O książce M. Bobrzyńskiego Dzieje Polski w zarysie. Kraków, 1879. 80 s.

290. Kalinka W. Dzieła Waleriana Kalinki. T. 5. Kraków: Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1895. Sejm Czteroletni. T. I. Cz. I. Ks. I–II. VIII, 429 s.
291. Kalinka W. Dzieła Waleriana Kalinki. T. 6. Kraków: Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1895. Sejm Czteroletni. T. I. Cz. II. Ks. III. 747 s.
292. Kalinka W. Dzieła Waleriana Kalinki. T. 7. Kraków: Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1895. Sejm Czteroletni. T. II. Cz. I. Ks. IV. VII, 328.
293. Kalinka W. Dzieła Waleriana Kalinki. T. 10. Kraków: Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1898. Galicya i Kraków pod panowaniem austriackim. 470 s.
294. Kalinka W. Jaką była dawniej Polska. Kraków: J. Czech, 1848. 28 s.
295. Kalinka W. Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta: dokumenty do historii drugiego i trzeciego podziału. Poznań J. K. Żupański, 1868. Cz.1. V–XV, III–CCLXXXIVs.
296. Kariejew M. Najnowszy zwrot w historiografii polskiej (1861-1886). Warszawa–Peterburg, 1888. 97 s.
297. Kaute W. Synteza dziejów polskich Michała Bobrzyńskiego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. 148 s.
298. Kich-Masłej O. Ukraina w opinie elit Krakowa konca XIX – pierwszej połowy XX wieku. Krakow: Księgarnia Akademicka, 2009. 246 s.
299. Kieniewicz S. Tło historyczne Dziejów Polski Bobrzyńskiego. *Przegląd Historyczny*. 1947–1948. T. 37. S. 343–356.
300. Kieniewicz S. Dramat trzeźwych entuzjastów: o ludziach pracy organicznej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. 237 s.
301. Kieniewicz S. Historyk a świadomość narodowa. Warszawa: Czytelnik, 1983. 357 s.
302. Kmiecik Z. Czasopismo „Ateneum” (1876–1901) oraz jego oblicze społeczne i naukowe. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1985. 243 s.
303. Kochanowski J. Szkice i drobiazgi historyczne. Warszawa, 1908. Ser. II. S. 29–45.
304. Kolbuszewska J. Mutacja modernistyczna w historoiigrafii polskiej (przełom XIX i XX wieku). Łódź: Idebem, 2005. 252 s.

305. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. 365 s.
306. Konarski S. Aleksander Antoni Rembowski. Internetowy Polski Słownik Biograficzny: веб-сайт. URL: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aleksander-antoni-rembowski> (дата звернення: 10.10.2017).
307. Konopczyński W. O wartość naszej spuścizny dziejowej. Wybór pism. Kraków: Ośrodek Miśli Politycznej, 2009. 451s.
308. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Kraków: Akademia Umiejętności, 1898. T. 1. X, 586 s.
309. Korzon T. [Рец.]: W. Domanićkij. Kozaczyzna na perełomi XV–XVII w. (1591–1603). *Kwartalnik Historyczny*. 1908. R. 22. S. 446–456.
310. Korzon T. Kościuszko: biografia z dokumentów wysnuta. Kraków: Muzeum Narodowe w Rapperswilu, 1906. 691, IV s.
311. Korzon T. Aleksander Jablonowski. *Kwartalnik historyczny*. 1914. T. 28. S. 145–180.
312. Korzon T. Błędy historyografii naszej w budowaniu dziejów polskich. *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie*. Lwów, 1890. S.110–138.
313. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowsci w Polsce. Lwów–Warszawa–Kraków, 1923. T. I. 388s.
314. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowsci w Polsce. Kraków, 1912. T. II. 532s.
315. Korzon T. Historia handlu w zarysie. Warszawa: nakł. wychowalców Szkoły Handlowej im. Leopolda Kronenberga : E. Wende, 1914. 324 s.
316. Korzon T. Historia Polski. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 372 s.
317. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1915. T. I. VIII, 402 s.
318. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1916. T. II. 585 s.
319. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1916. T. III. 484 s.
320. Korzon T. Mój pamiętnik przedhistoryczny. Kraków: Nakładem autora, 1912. 144 s.
321. Korzon T. Prof. Kariejew i jego poglądy na «Upadek Polski». *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1889. R. III. S. 687–702.

322. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków: Akademia Umiejętności, 1897. T. I. 502 s.
323. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków: L. Zwoliński; Warszawa: T. Paprocki, 1897. T. II. 428 s.
324. Korzon T. Zamknięcie dziejów Polski wewnętrznych za Stanisława Augusta. Lwów–Warszawa–Poznań, 1899. 48 s.
325. Kozłowska-Sabatowska H. Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wyd. PAN, 1978. 187 s.
326. Kozłowska-Sabatowska H. Między konspiracją a pracą organiczną: młodość Tadeusza Romanowicza. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1986. 162 s.
327. Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866-1914). Studia i szkice / pod red. K. Fiołek, M. Stala. Kraków: Universitas, 2011. 446 s.
328. Kras J. Życie umysłowe w Krakowie w latach 1848-1870. Kraków, 1977. 259 s.
329. Kraszewski J. Z roku 1866. Rachunki pszez B.Bolesławite. Poznań, 1867. 398 s.
330. Kraszewski J. Z roku 1867. Rachunki pszez B.Bolesławite. Poznań, 1868. R. 2. Cz. 1. S. 218–219.
331. Kraszewski J. Z roku 1867. Rachunki pszez B.Bolesławite. Poznań, 1868. R. 2. Cz. 2. S. 221–222, 239–241, 243–246.
332. Kraushar A. Ze wspomnień osobistych o Adolfe Pawińskim. *Kwartalnik Historyczny*. 1897. T. 11. S. 517–688.
333. Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa, 2008. 402s.
334. Krzemieniecka-Surowiecka B. Polemika wokół „Dziejów Polski w zarysie” Michała Bobżyńskiego (w latach 1879-1890). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria. I*. № 4. 1956. S. 107–130.
335. Kuczyński S. Sienkiewicz a współczesna historiografia Polska. Warszawa: Instytut badań literackich PAN, 1966. 24 s.
336. Limanowski B. Pamiętniki (1835–1870). Warszawa: Rój, 1936. 479 s.

337. Łaguna S. Pisma Stosława Łaguny: popszedzone zarysem biograficzno-krytycznym. Warszawa: Drukarnia Polska, 1915. XLII, 606 s.
338. Łazuga W. Manifest patriotyzmu czy linia kapitulacji. Wokół Dziejów Polskich w sarysie Michała Bobrzynskiego. Studia nad świadomością historyczną polaków / pod. red. J. Topolskiego. Poznan, 1994. S. 255–261.
339. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. Warszawa, 1982. 284 s.
340. Łazuga W. Ostatni stanczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. Poznań, 1982. 219 s.
341. Majewski A. Moskwa 1617–1618. Warszawa: BELLONA, 2011. 224 s.
342. Marmon W. Krakowskie srodowisko historyczne w latach 1918–1939. Kraków, 1995. 162 s.
343. Maternicki J. Historia jako dialog. Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. 299 s.
344. Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. Rzeszów, 2005. 294 s.
345. Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 490 s.
346. Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. Warszawa, 1990. T. 1. 758 s.
347. Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład narodowy im. Ossolinski, Wyd. PAN, 1982. Cz. 1. 246 s.
348. Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy Polscy 1914-1918. Studium historiograficzne. Warszawa, 1975. 380 s.
349. Maternicki J. Kilka uwag o prądach i przełomach w historiografii polskiej XIX – XX w. (Przyczynek do teorii rozwoju nauki historycznej). *Historyka*. Kraków, 1974. T. 4. S. 51–67.
350. Maternicki J. Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.). *Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів*. Матеріали Другої польсько-української

наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / за ред. Л. Зашкільняка. Львів–Люблін, 1996. С. 156–160.

351. Maternicki J. Kultura historyczna dawna i współczesna: studia i szkice. Warszawa: PWN, 1979. 443 s.

352. Maternicki J. Pogranicza historii. Studia i szkice. Rzeszów, 2011. 241 s.

353. Maternicki J. Polski szkoły historyczne we Lwowie w XIX wieku. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2005. T. III. S. 23–46.

354. Maternicki J. Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914. *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego*. 1963. T. III. S. 219–221.

355. Maternicki J. Rola historiografii w rozwoju polskiej wyśli niepodległościowej na przełomie XIX - XX wieku. *Przegląd Humanistyczny*. 1989. R. 33. № 6. S. 45–63.

356. Maternicki J. Stanisław Smolka i powrót historiografii polskiej do mitu Jagiellońskiego. *Przegląd Humanistyczny*. 1989. R. 33. № 1. S. 83–100.

357. Maternicki J. Walerian Kalinka (1826–1886) i jego badania nad epoką porzobiorową. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzesuowskiego, 2013. 254 s.

358. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne 1832–1869. Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1970. 312 s.

359. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie rewolucji 1905 i wzrostu dążeń niepodległościowych przed I wojna światową. *Przegląd Humanistyczny*. 1980. № 6. S. 1–30.

360. Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. Rzeszów, 2015. 367s.

361. Maternicki J. Zmirzch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich. *Przegląd Humanistyczny*. 1976. R. 20. № 2 (125). S. 15–28.

362. Maternicki J., Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania. *Przegląd Humanistyczny*. 1977. T. 21, № 12 (147). S. 131–142.

363. Micewski B. 110 rocznica śmierci ks. Waleriana Kalinki. Na przełomie stuleci Narod-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku / pod. red. M. Piotrowskiego. Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej, 1997. S. 659–669.
364. Michalak H. Józef Szujski. 1835–1883. Świantopogląd i działanie. Łódź: Wyd. Łódzkie, 1987. 300 s.
365. Mikulski Z. Z życia nauki i życia Towarzystwa: Odsłonięcie obelisku i tablicy pamiątkowej ku czci Aleksandra Jabłonowskiego. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. 1999. T. 62. S. 48–50.
366. Miśkewicz B. Polska historiografia wojskowa. Poznań, 1996. Ser. 2. 441 s.
367. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaskilniaka. Warszawa–Łódź, 2012. 495 s.
368. Mity i legendy w polskiej historii wojskowosci / red. W. Caban, J. Smoliński, J. Zak. Kielce. Wyd. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014. T. 1. 424 s.
369. Mrówczyński J. Walerian Kakinka. Życie i działalność. Poznań; Warszawa; Lublin: Księgarnia św. Wójciecha, 1969. 694 s.
370. Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku. Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury: z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. / pod red. J. Wojtasika. Warszawa: AON, 2000. S. 35–55.
371. Nagielski M. Kozaczyzna i jej rola w dziejach Rzeczypospolitej. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze, 2010. S. 13–59.
372. Nagielski M. Pamięć i historiografia. Przypadek wojen polsko-kozackich w świetle filmu i historiografii. Dialog kultur pamięci w regionie ULB / pod. red. A. Nikzentaitisa i M. Kopczyńskiego. Warszawa, 2014. S. 255–262.
373. Nagielski M. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego. Między Zachodem a Wschodem: studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / pod red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. Toruń, 2002. S. 308–335.

374. Nagielski M. Stan badań nad Kozaczyzną w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej. Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju / pod redakcją Henryka Stańczyka. Toruń, 2002. S. 240–245.
375. Nalecz-Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski: zarys żywota i przegląd dzieł. *Przegląd Historyczny*. 1913. T. 17. Z. 1. S. 239–253.
376. Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. X. Lit. Warszawa, 1805. T. I. 449 s.
377. Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. X. Lit. Warszawa, 1805. T. II. 408s .
378. Niemcewicz J. Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego. Kraków:Wyd. Biblioteki Polskiej, 1860. T. III. 348, VIII, XX, VIII s.
379. Niemcewicz J. Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego. Warszawa, 1819. T. I. LVIII, 539 s.
380. Niemcewicz J. Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego. Warszawa, 1819. T. II. 608, VII s.
381. Olejnik K. Badania nad polską historią wojskową we Lwowie (II połowa XIX i początek XX stulecia). Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. Rzeszów, 2004. T. 1 S. 150–165.
382. Orzeszkowa E. Listy zebrane / do dr. przygot. i komentarzem opatrzył E. Jankowski. Wrocław: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, PAN, 1967. T. 6. Do pisarzy: Józefa Ignacego Kraszewskiego, Zygmunta Fortunata Miłkowskiego (T. T. Jeża), Marii Konopnickiej, Michała Bałuckiego, Władysława Stanisława Reymonta. 539 s.
383. Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty. Lwów, 1890. 316 ark.
384. Pawiński A. Historia Polska. Warszawa, 1880. 429 s.
385. Pawiński A. Młode lata Zygmunta Starego. Warszawa, 1893. 291, V s.
386. Pawiński A. Stefan Batory pod Gdańskiem w 1576–1577 r.: listy, uniwersały, instrukcje. Warszawa, 1877. LXXII, 360 s.

387. Pawiński A. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577: listy, uniwersały, instrukcje. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1877. 292 s.
388. Pawiński A. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. Warszawa, 1881. 470 s.
- 388a. Pawiński A. Z piśmiennictwa historycznego. Tad. Korzon Wewnętrzne dzieje Polski za czasów Stanisława Augusta (1761–1794). *Kraj*, 1885. Dział literacki. № 47. S. 25–26.
389. Perkowska U. Józef Szujski (1835–1883). *Złota księga Wydziału Historycznego* / red. Julian Dybiec. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. S. 51–63.
390. Pijał St. Mędzy polskim patriotyzmem a habzburgskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866–1871). Kraków, 2003. 418 s.
391. Poklewska K. Inna „Szujskiego młodość”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*. Seria.1. 1964. Z. 34. S. 63–79.
392. Polak W. O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607 – 1612. Toróń, 1995. 370 s.
393. Polski słownik biograficzny / pod. red. E. Rostworoskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum. PAN, 1968-1969. T. XIV. Kopernicki Izydor–Kozłowska Maria. 640 s.
394. Polski słownik biograficzny / pod. red. H. Markiewicza. Warszawa–Kraków: Ossolineum. PAN, 1999-2000. T. XXXIX. Słomka Jan – Soczek Zygmunt. 639 s.
395. Prochaska A. [Рец.]: A. Jabionowski. Zasielenie Ukrainy w epoce litewskiej. *Kwartalnik historyczny*. 1892. R. 6. S. 865-866.
396. Przepiórka A. Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607-1608. Zabrze, 2007. 208 s.
397. Rederowa D., Stachowska K. Ośrodek naukowy krakowski w świetle materiałów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1841-1887. Wybór źródeł. *Rocznik biblioteki PAN w Krakowie*. 1956. T. 2. S. 7–268.
398. Rembowski A. „Sejm Czteroletni” Kalinki: stydium krytyczne. Kraków: Gebethner i Sp., 1884. 119 s.
399. Rembowski A. Adolf Pawiński. *Biblioteka Warszawska*. 1896. T. 4. Z. 2. S. 194–227.

400. Rembowski A. Konfederacja i rokosz: porównanie stanowych konstytucji państw europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: S. Lewental, 1895. 459 s.
401. Rembowski A. Ogminie, jej organizacji i stosunku państwa. Warszawa: A. Pajewski, 1873. 241 s.
402. Romański R. Wojny Kozackie. Od Zbaraża do ugody w Perejasławiu. Warszawa: Bellona, 2013. 231 s.
403. Romański R. Kozaczyzna. Warszawa: Bellona, 1999. 213 s.
404. Ronikier J. Mit i historia. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002. 175 s.
405. Rudziński E., Zawitaj J. Dziejopisarstwo Andrzeja Feliksa Grabskiego. Pułtusk, 2005. 232 s.
406. Schmitt H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów. Lwów, 1863. T. 1. 649 s.
407. Semkowicz W. Nauki pomocnicze historii. *Kwartalnik Historyczny*. 1937. R. 51. S. 227–257.
408. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 2008. 470 s.
409. Serczyk W. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16–17 października 2000 r. w Rzeszowie / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 14–15.
410. Serczyk W. W rezydencji Klio. Lwów historyków XIX i XX wieku. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2005. T. 3. S. 15–22.
411. Serejski M. Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. 1955. R. 62. Z. 3. S. 66–99.
412. Serejski M. Wstęp. *Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. (główne kierunki poglądów na przeszłość.)*. Wrocław: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1952. S. I–LXXXIV.
413. Serejski M. Zarys historiografii polskiej. Łódź, 1954. Czest I.: (od połowy XVIII w. do roku ok. 1860). 112 s.

414. Serejski M. Zarys historiografii polskiej. Łódź, 1956. Część II.: (1860–1900). 105 s.
415. Serejski M., Grabski A. Michał Bobrzyński i jego Dzieje Polski w zarysie. *Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa, 1986. S. 13–19.
416. Skripek A. Michał Bobrzyński jako organizator nauki wydawca źródeł. *Kwartalnik Historyczny*. 1978. R. 85. Z. 3. S. 642–656.
417. Słoczyński H. Główne idee syntezy dziejów Polski Józefa Szujskiego. *Józef Szujski (1835–1883). Materiały z posiedzenia naukowego w dniu 25 listopada 2013 r.* Kraków, 2015. S. 17–26.
418. Słoczyński H. Krytyczna interpretacja dziejów narodowych Józefa Szujskiego a Upadek Polski Jana Matejki. *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne Studia historiograficzne*. Warszawa–Kraków, 2017. S. 217–240.
419. Słoczyński H. Między demonizacją i złą sławą (Józef Szujski i tkz. szkoła historyczna krakowska w ocenach historiografii PRL). *Arena*. 1998. R. 4. № 5. S. 70–87.
420. Słoczyński H. Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej. Józef Szujski w opiniach współczesnych i potomnych. *Kwartalnik Historyczny*. 1995. R. 102. № 3–4. Cz. III. S. 209–244.
421. Słownik historyków polskich / red. M. Prosińska-Jacki. Warszawa, 1994. 640 s.
422. Słowo wstępne. *Ateneum*. 1876. T. 1. S. 2–11.
423. Smoleński W. Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej. Warszawa, 1887. 44 s.
424. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego: wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych. Warszawa: Granowski i Sikorski, 1898. Cz. 1. 196 s.
425. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego: wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych. Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Gebethner i Wolff, 1919. Cz. 1. V–XIII, 596 s.
426. Smoleński W. Historia Polski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1921. 208 s.
427. Smoleński W. Historia Polski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925. 212 s.
428. Smoleński W. Monteskiusz w Polsce wieku XVIII nadto fragment pamiętnika autora i zupełna bibliografia jego pism. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, 1927. 104 s.

429. Smoleński W. Pisma historyczne. Kraków: Gebethner i Wolff, 1901. T. III. 483 s.
430. Smoleński W. Studia historyczne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925. 328 s.
431. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce: główne kierunki poglądów na przeszłość. Warszawa, 1898. 160 s.
432. Smoleński W. Warunki pracy naukowej w b. Królestwie Polskim. Warszawa, 1925. 281 s.
433. Smolka S. Józef Szujski – jego stanowisko w literaturze i społeczeństwie. Kraków: Red. «Czasu», 1883. 126 s.
434. Smolka S. Kejstut i Jagiełło. Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888. 79 s.
435. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1881. 544 s.
436. Smolka S. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny. Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889. 55 s.
437. Smolka S. Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym. Kraków: Akademia Umiejętności, 1907. T. 2. 624 s.
438. Smolka S. Rok 1386: w pięciowiekową rocznicę. Kraków: J. K. Żupański, K. J. Heumann, 1886. 144 s.
439. Smolka S. Stacja Naukowa Polska w Paryżu. Kraków, 1893. 12 s.
440. Smolka S. Stanowisko mocarstw wobec Konstytucji Trzeciego Maja. Kraków: Akademia Umiejętności, 1891. 27 s.
441. Smolka S. Szkice historyczne. Warszawa, 1882. Serya I. 360 s.
442. Smolka S. Szkice historyczne. Warszawa, 1883. Serya II. 302 s.
443. Smolka S. Unia Litwy z Koroną. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1903. 144 s.
444. Smolka S. Grunwald i Beresteczko. Kraków, 1910. 20 s.
445. Smolka S. Wstępny wykład przy objęciu katedry historii polskiej. Kraków, 1883. 23 s.
446. Smolka S., Bobrzynski M. Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie. Kraków, 1893. VII, 336 s.
447. Sokolnicki M. Upadek polskiej myśli historycznej (Od Lelewela do szkoły krakowskiej). *Krytyka*. 1905. T. 1. S. 105–114.

448. Spasowicz W. Adolf Pawiński jako historyk sejmiku polskiego. *Kwartalnik historyczny*. 1897. T. 11. S. 483–510.
449. Spór o historyczną szkołę Krakowską. W stulecie katedry historii polski UJ 1869–1969. Praca zbiorowa pod red. C. Bobińskiej i J. Wyrozumskiego. Kraków: Wyd. Literackie, 1972. 374 s.
450. Stępnik A. Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaskilniak. Warszawa–Łódź: IPN, 2012. S. 365–383.
451. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejow ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. Lublin, 1998. S. 140–175.
452. Studia nad świadomością historyczną polaków / pod. red. J. Topolskiego. Poznań, 1994. 285 s.
453. Szocki J. Książka historyczna w księgozbiorze domowym Józefa Szujskiego (1835–1883). *Rocznik Biblioteki UJ*. 1990. R. 34. Z. 1–2. S. 101–113.
454. Szocki J. Zainteresowania i księgozbiór Józefa Szujskiego (1835–1883). *Pszegłqd Zachodniopomorski*. 1991. T. VI (XXXV). Z. 3. S. 80–82.
455. Szujski J. Chocim i Cecora. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925. 24 s.
456. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. Lwów, 1862. T. 1: Piastowie. 294 s.
457. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1862. T. 2: Jagiellonowie. 340 s.
458. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. Lwów, 1864. T. 3: Królowie wolno obrani. Cz. 1: r. 1572–1668. 497 s.
459. Szujski J. Historii Polskiej treściowie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1880. 429 s.
460. Szujski J. Kilka uwag o Dziejach Polski M. Bobrzyńskiego. Warszawa, 1879. 57 s.
461. Szujski J. Roztrząsanie i opowiadania historyczne (pisane w latach 1866–1870). Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1876. 455 s.
462. Szujski J. Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe. Tom dodatkowy Polacy i Rusini w Galicyi. Kraków: W. L. Anczyc, 1896. 213 s.

463. Śreniowski S. O szkołach historycznych w Polsce. *Kwartalnik Historyczny*. 1949. R. 57. Z. 1–4. S. 47–72.
464. Śrenowska K. Co to jest szkoła historyczna. *Historyka: studia metodologiczne*. 1983. T. 13. S. 127–131.
465. Śrenowska K. Młodzi historycy w walce z krakowską szkołą historyczną w r. 1896. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria. I. Nauki humanistyczno-społeczne*. 1956. Z. 4. S. 161–178.
466. Śrenowska K. W sprawie kryteriów podziału szkół historycznych doby pozytywizmu na ziemiach polskich. *Historyka: studia metodologiczne*. Wrocław, 1977. T. 7. S. 93–98.
467. Tarnowski S. Bernard Kalicki. Kraków, 1885. 34 s.
468. Tarnowski S. Historia literatury polskiej. Kraków: «Słowo», 1903. T. 1. Wiek XVI. 447 s.
469. Tarnowski S. Historia literatury polskiej. Kraków: «Słowo», 1903. T. 2. Wiek XVII. 504 s.
470. Tarnowski S. Józef Szujski jako poeta. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1901. 201 s.
471. Tarnowski S. Julian Klaczko. Kraków: nakł. autora, 1909. T. 1. 322 s.
472. Tarnowski S. Julian Klaczko. Kraków: nakł. autora, 1909. T. 2. 392 s.
473. Tarnowski S. Ksiądz Walerian Kalainka. Kraków, 1887. 216 s.
474. Tarnowski S. O Rusi i Rusinach. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1891. 68 s.
475. Tarnowski S. Studia do historii literatury polskiej: wiek XVI. Jan Kochanowski. Kraków: nakł. autora, 1888. XXIII, 470 s.
476. Tarnowski S. Studia polityczne. Kraków, 1895. T. 1. 478 s.
477. Tarnowski S. Studia polityczne. Kraków, 1895. T. 2. 478 s.
478. Tarnowski S. Szujskiego lata szkolne. Kraków, 1885. 99 s.
479. Tarnowski S. Szujskiego młodość. Kraków, 1892. 232 s.
480. Tarnowski S. 1837–1917 / pod. red. T. Zycha. Tarnobrzeg, 2017. 140 s.
481. Tazbir J. Polska przedmurze Europy. Warszawa: Interpress, 2004. 156 s.

482. Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860–1918). Kraków, 2013. 465 s.
483. Topolski J. Metodologia historii. Wyd. 2. Warszawa, 1973. 621 s.
484. Topolski J. Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982. 392 s.
485. Topolski J. Teoria wiedzy historycznej. Poznań, 1983. 509 s.
486. Tymieniecki K. Zarys dziejów historiografii polskiej. Kraków, 1948. 142 s.
487. Tymieniecki K. Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924). *Życie i myśl*. 1950. R. 1. № 5–6. S. 476–509.
488. Tymieniecki K. Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854–1924). *Życie i myśl*. 1950. R. 1. № 7–8. S. 727–766.
489. Waliszewski K. Historiografia polska. Przed krytyką rosyjską (N. Karejew). *Kwartalnik Historyczny*. 1888. R. 2. Z. 4. S. 550–570.
490. Waliszewski K. Potoccy i Czartoryscy. Walka stronniectw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej. Kraków, 1887. T. 1. S. IX–XX, XXII–XXIII.
491. Wapiński R. Mit – nawyk i kreowanie (na podstawie stosunków do narodów Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX w.). Historia. Mity. Interpretacje. / red. A. Barszczewska-Krupa. Łódź, 1996. 156 s.
492. Wierzbicka M. Dawne syntezy dziejów polskich. Roswój i przemiany koncepcji metodologicznych. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, PAN, 1974. 160 s.
493. Wierzbicka M. Władysław Smoleński. Warszawa: PWN, 1980. 163 s.
494. Wierzbicki A. Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. Warszawa: Sic, 2001. 250 s.
495. Wierzbicki A. Historiografia polska doby Romantyzmu. Wrocław: FUNNA, 1999. 499 s.
496. Wierzbicki A. Poczet historyków polskich. Historiografia polska doby podzaborowej. Poznań: Wyd. Nauka i Innowacje, 2014. 278 s.

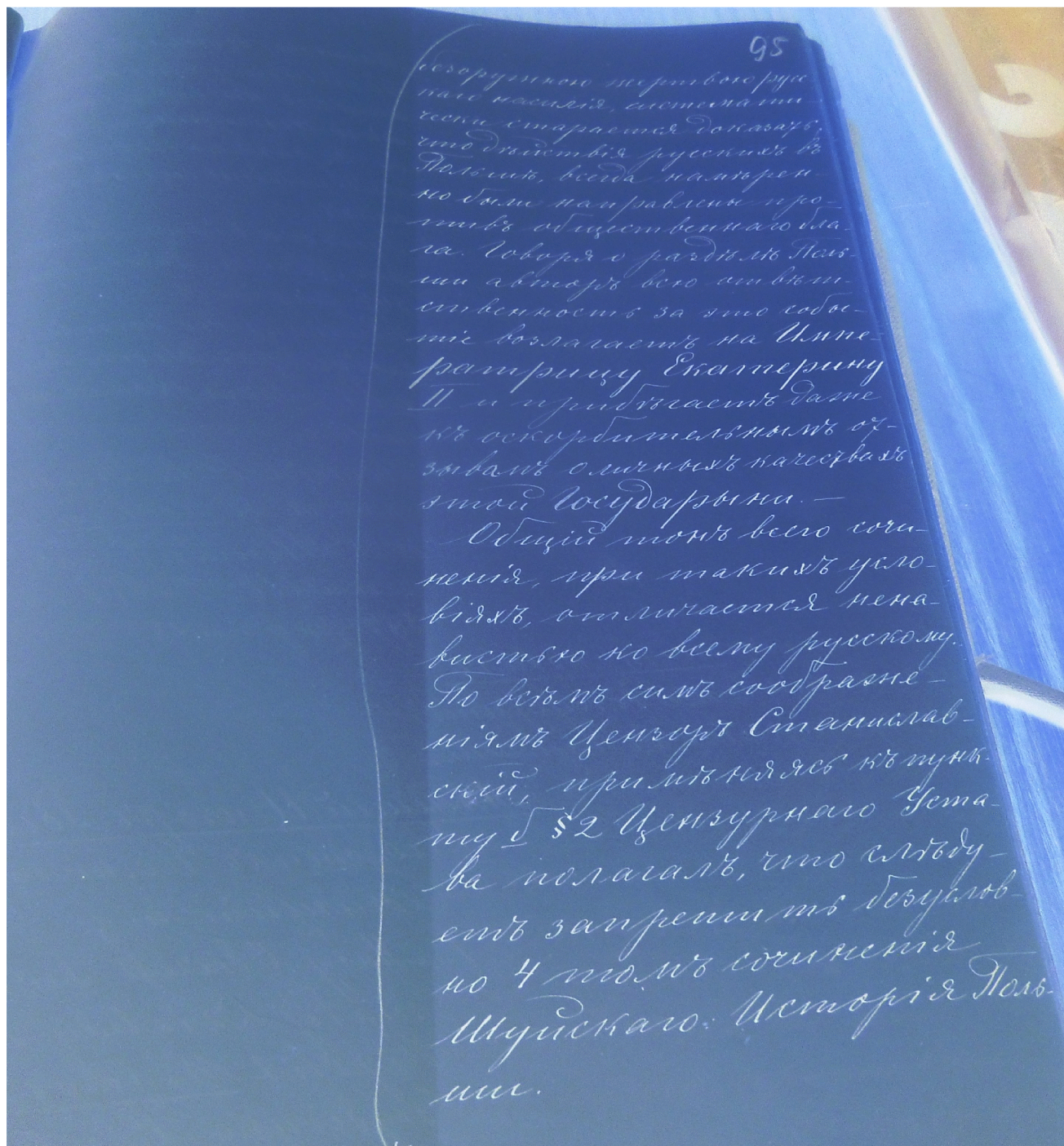
497. Wierzbicki A. Spory o porską anomalię w historiografii nowoczesnej (od końca XVIII do początku XX w.). *Historyka: studia metodologiczne*. Kraków, 1984. T. 14. S. 3–25.
498. Wierzbicki A. Warszawska szkoła historyczna wobec problemu historyczno-kulturowej przynależności Polski. *Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku: dziewięćdziesięciolecie Towarzystwa Miłośników Historii* / red. nauk. M. Drozdowski, H. Szwankowska. Warszawa: TMN, Instytut Historii PAN, 1997. S. 93–104.
499. Wierzbicki A. Wokół „czarnej legendy” historiografii krakowskich konserwatystów. *Kwartalnik Historyczny*. 1997. № 2. S. 65–87.
500. Wierzbicki A. Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w. Warszawa: Instytut historii PAN, 1993. 290 s.
501. Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzeczowej. Warszawa: PIW, 1984. 348 s.
502. Władysław W. Historyk i polityk Michał Bobrzyński (1849–1935). *Mówią wieki*. 1982. R. 25. № 5. S. 14–18.
503. Wnęk J. Krakowskie środowisko historyczne 1815–1860. Kraków, 2008. 315 s.
504. Wybitni historycy wielkopolski. / pod red. Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wyd. Poznańskie sp. z o.o., 2010. 875 s.
505. Wyka K. Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849–1869. Wrocław: Wyd. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1951. 226 s.
506. Wyrozumski J. Stanisław Smolka (1854–1924). Złota księga Wydziału Historycznego. / red. Julian Dybiec. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000. S. 87–95.
507. Wyrwa T. Posłannictwo historii czasu pogary i saklamania. Lublin: Norbertum, 2004. 578 s.
508. Zakrzewski S. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki historyka. *Kwartalnik Historyczny*. 1935. R. XLIX. S. 515–539.
509. Zakrzewski S. Stanisław Smolka: wspomnienie. Lwów, 1924. 28 s.
510. Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne: w 2 t. Lwów, 1936. T. 2. S. 147.
511. Zakrzewski W. Adolf Pawinski (1840–1896). Zarys dziejów życia i pracy. Petersburg, 1897. 124 s.

512. Zamorski H. Historyzm i narodziny krakowskiej szkoły historycznej. *Józef Szujski. Józef Szujski (1835-1883): materiały z posiedzenia naukowego w dniu 25 listopada 2013 r.* Kraków, 2015. S. 51–55.
513. Zaskilniak L. Stosunki pomiędzy ukraińskimi i polskimi historikami na pszełomie XIX i XX wieku. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2004. T. 2. S. 272–297.
514. Zasztowt L. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku: w kręgu edukacji i polityki. Warszawa: SEW, 2007. 561 s.
515. Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. / red. D. Kamolowa i T. Sieniatecka. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2003. 492 s.
516. Zoll F. Spis prac naukowych, literackich i politycznych J. Szujskiego, ogłoszonych drukiem bądź osobno, bądź w pismach czasowych. Kraków, 1884. 8 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Головний архів давніх актів у Варшаві. Матеріали Варшавського цензурного комітету. Protokoły posiedzeń Warszawskiego Komitetu Cenzury, w tym fragmenty niektórych dzieł, które nie powinny być opublikowane oraz obszerne wyjątki z dzieł uznanych za nieprawomyślne. 1866-1867. ark. 95.

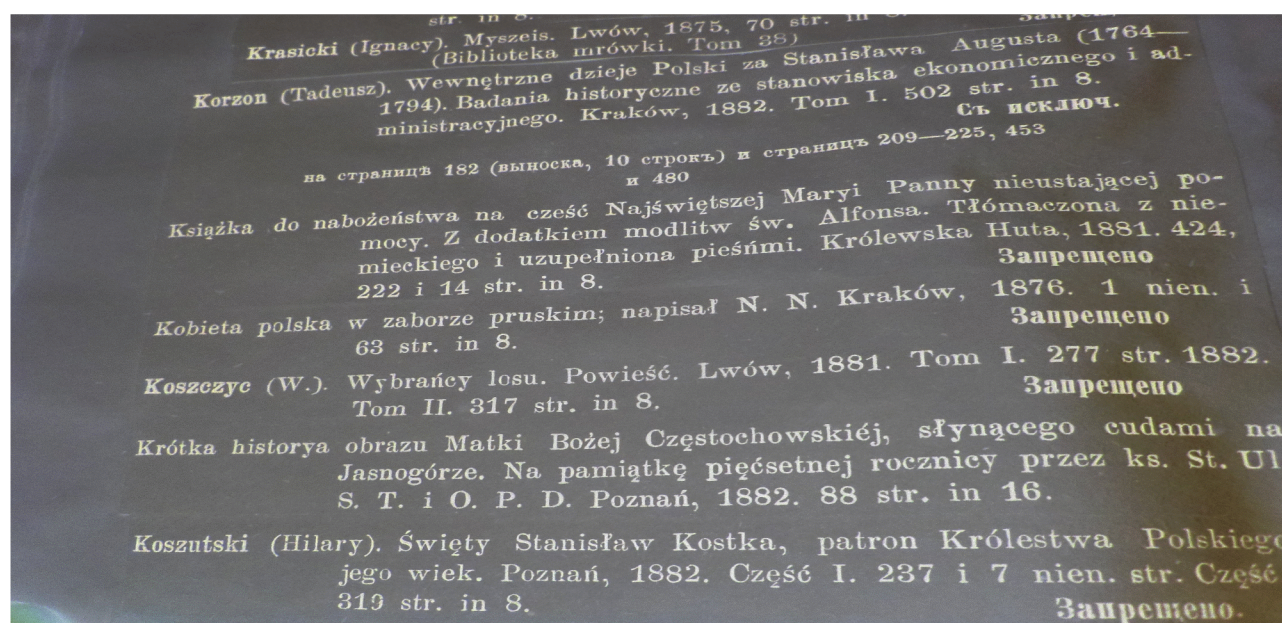

Додаток Б

Головний архів давніх актів у Варшаві. Матеріали Варшавського цензурного комітету. Katalog wydawnictw polskich przejranych przez cenzurę w sierpniu 1872 r. z określoną formułą „dopuszczono do sprzedaży”. 115 ark.

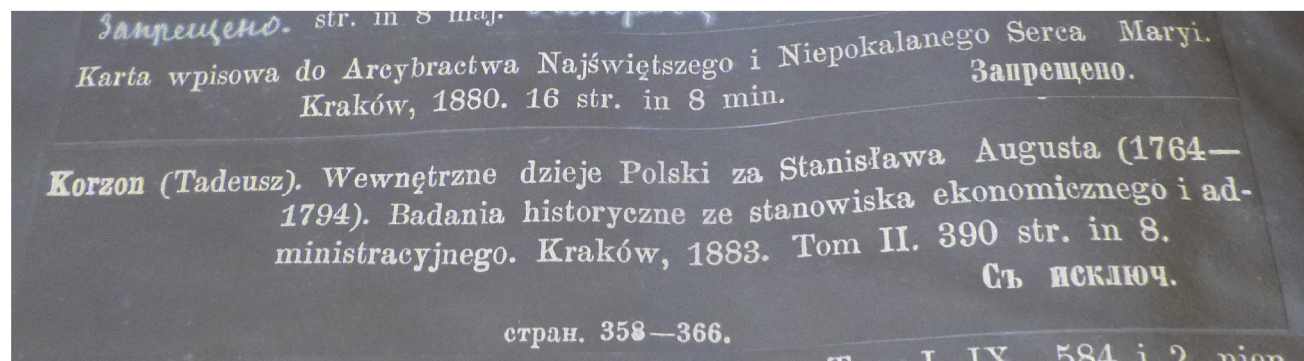
Додаток Б.1

Відомості про заборону польської релігійної літератури та значну корекцію текстів «Внутрішньої історії Польщі...» Т. Корзона Варшавським цензурним комітетом. ark. 42.

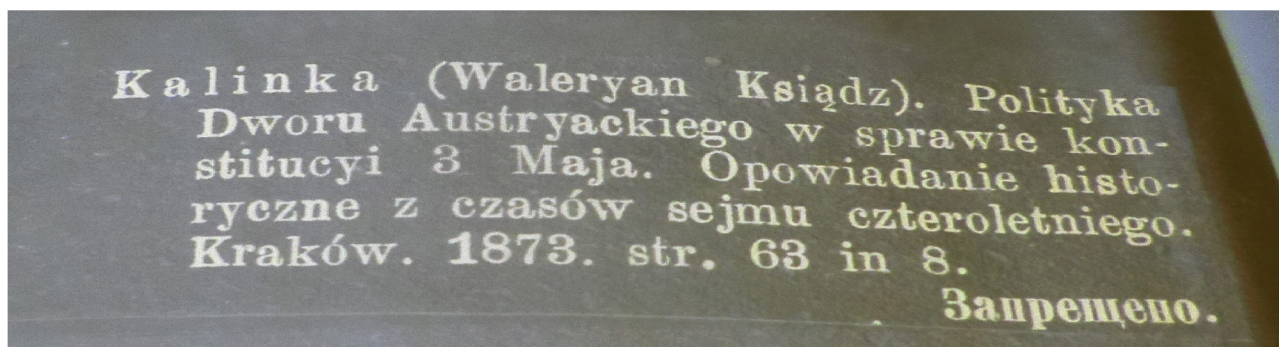
Додаток Б.2

Відомості про корекцію текстів «Внутрішньої історії Польщі...» Т. Корзона Варшавським цензурним комітетом. ark. 43.

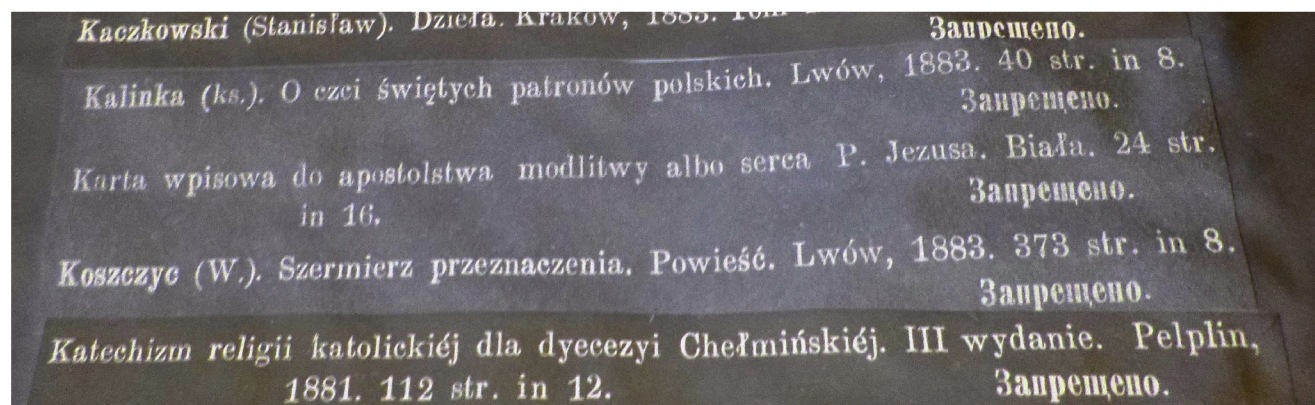
Додаток Б.3

Відомість про заборону праці В. Калінки «Політика Австрійського двору в справі Конституції 3 травня. Історичне оповідання з часів чотирьохлітнього сейму» 1872 р. видання Варшавським цензурним комітетом. ark. 37.

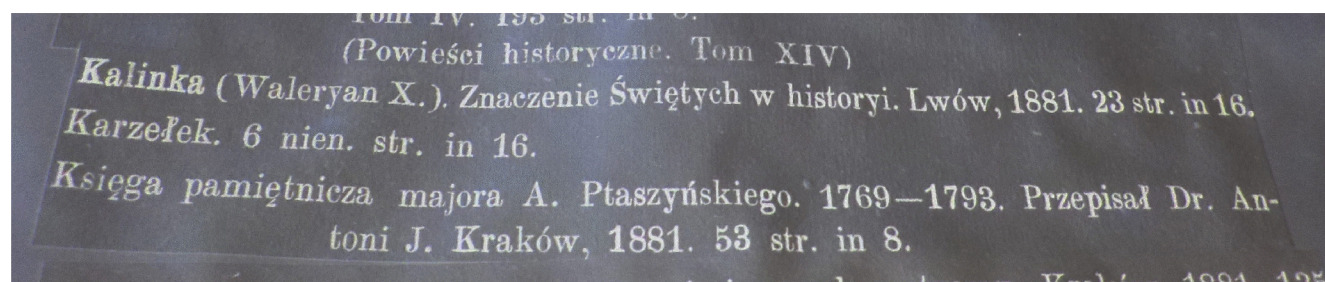

Додаток Б.4

Відомість про заборону праці В. Калінки «Про вшанування св. покровителів Польщі» 1883 р. поряд з іншими літературними та релігійними виданнями Варшавським цензурним комітетом. ark. 43.

Дозвіл на друк праці В. Калінки «Значення святих в історії» 1881 р. Варшавським цензурним комітетом. ark. 45.

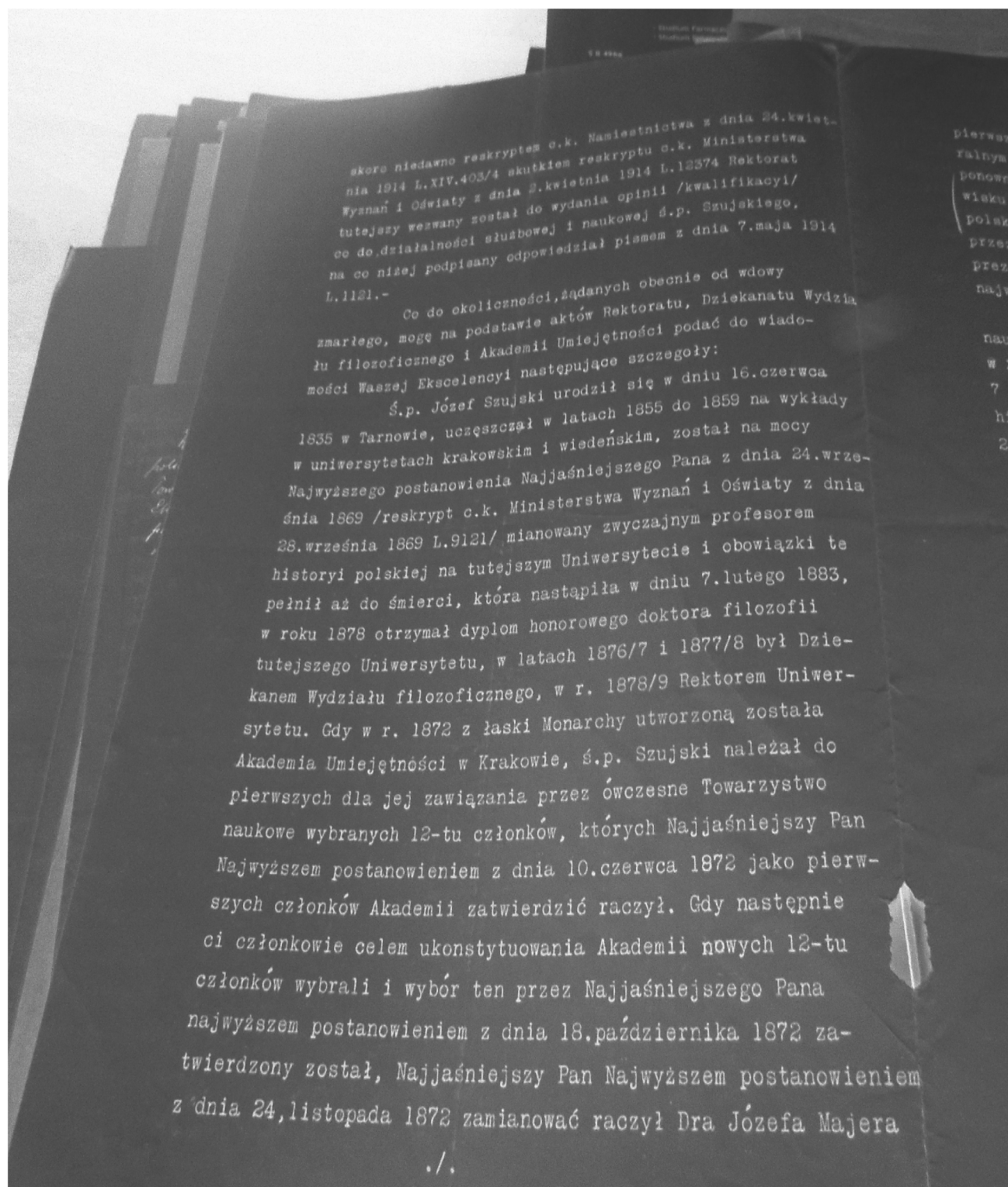
Додаток В

Юзеф Шуйський (1835-1883). Портретна фотографія в ректорському вбранні.
Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові.
Спр. 10373.

Додаток Д

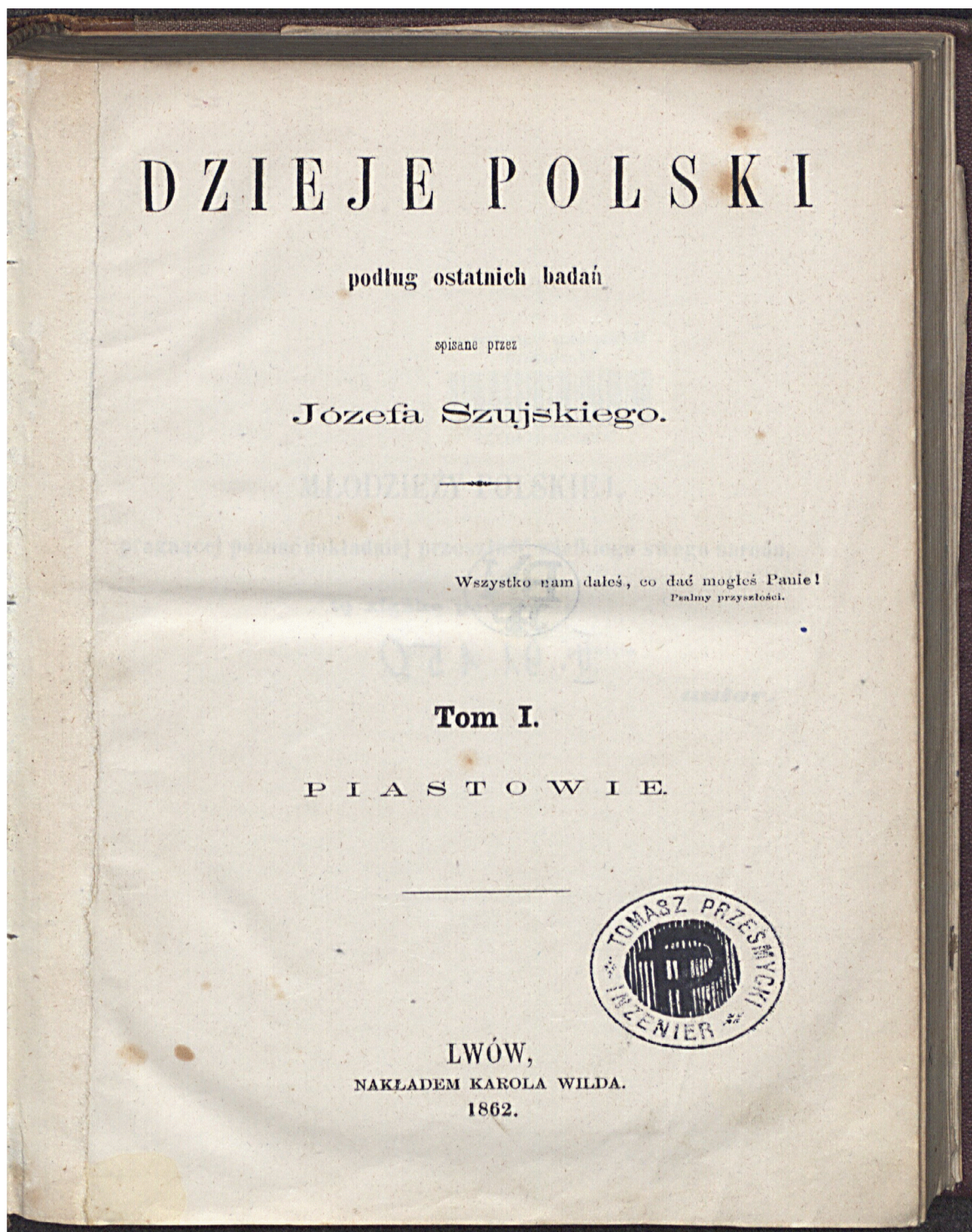
Архів Ягеллонського університету. Спр. S II 619. Teczka osobowa. Józef Szujski.
Машинописний передрук рукописного варіанта біографії Ю. Шуйського.

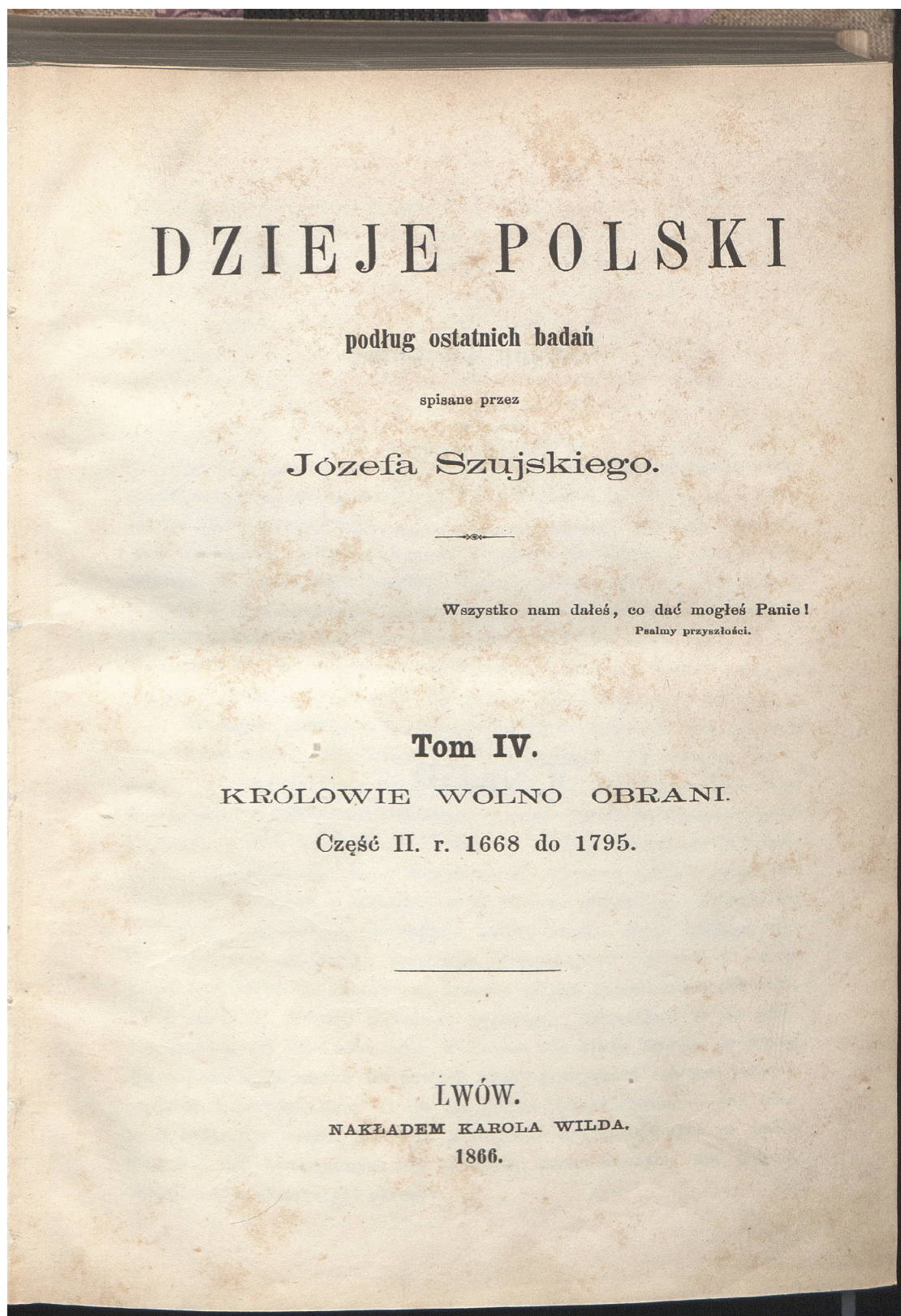
Додаток Е

Титульні сторінки першого та останнього томів прижиттєвого видання «Історії Польщі за останніми дослідженнями» Ю. Шуйського

Додаток Е.1

Титульний аркуш одного із екземплярів першого видання I тому «Історії Польщі...» Ю. Шуйського.

Титульний аркуш одного із екземплярів першого видання IV тому «Історії Польщі...» Ю. Шуйського.

Додаток Ж

Міхал Бобжинський (1849-1935). Портретне фото 1881 р. Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові. Ze spuścizny Józefa Majera. Zdjęcia różnych osób. M.Bobrzyński. k. 8.

Додаток И

Відділ рукописів бібліотеки Ягеллонського університету. Спр. 8137 IV. Akta osobiste i materiały do biografii Michała Bobrzyńskiego.

Додаток И.1

Метрика народження М. Бобжинського. арк. 1.

Ad usum officinarum

N° 8

Imperium *austriacum* Diocesis *cracoviensis*
 Provincia *Magnum Ducatum cracoviensem* Decanatus *cracoviensis*
 Circulus *cracoviensis* Parochia *S. Vithii*

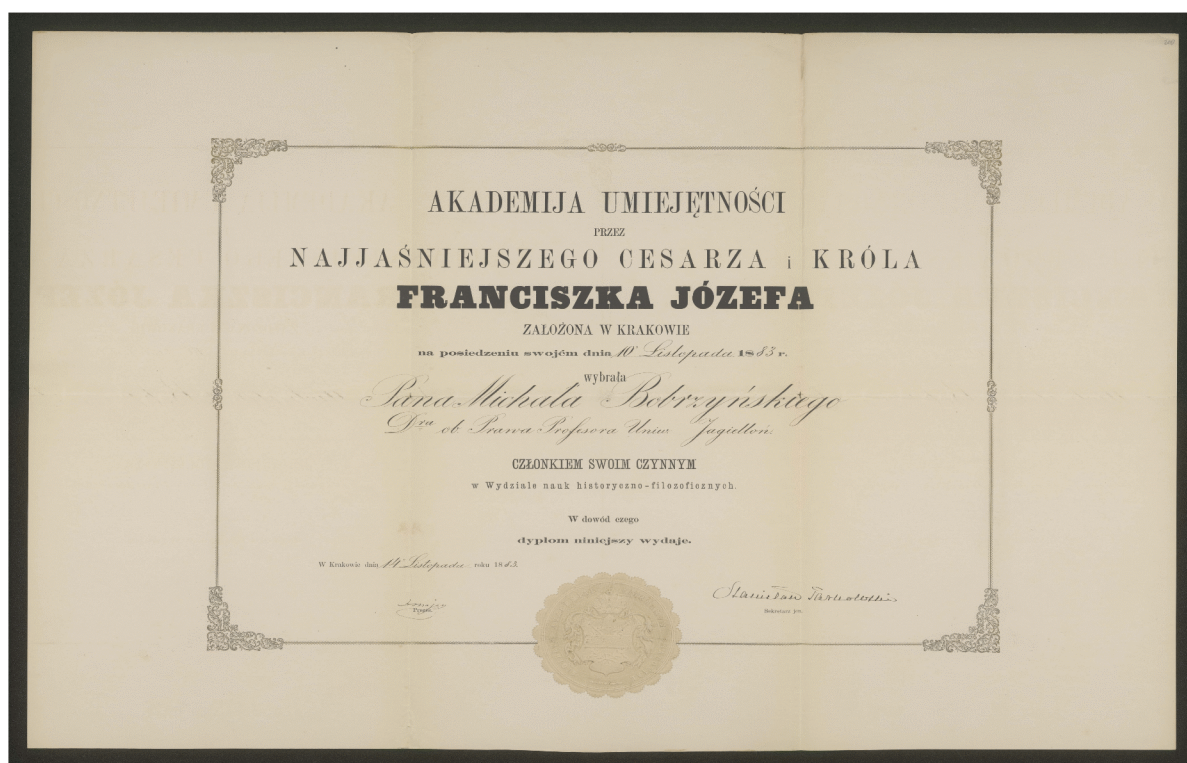
Testimonium ortus et baptismi.

 Domini millesimo *octingentesimo quinquagesimo*
novo / *1849*
 die *24* mensis *octobris* A. R. D. *Valentinus Maj-*
Kurowski *parriculus* *loci* baptisavi
 in Ecclesia *archiep. S. V. Mariae Michaelum*
Microsimum, Polonium, Primum
 fili *um Nobilium ac magnificorum* *Belasii*
Bobrzyński et Saphiae de Cyprus
 legitimi thori, religionis romano
 catholicae; die *trigesima* mensis *septembris*
hujus anni sub nro domus *235* in *forma*
positi natum. E fonte baptismali le-
 varunt: *Bartholomaeus, Agnes, Cecylia*
et pauperes ecclesiae missarii
 Concordare cum suo originali, tomo. *XX* pagina *153* sub nro seriali
 expressione sigilli Ecclesiae parochialis ac propria manus subscriptione
 corroboro.

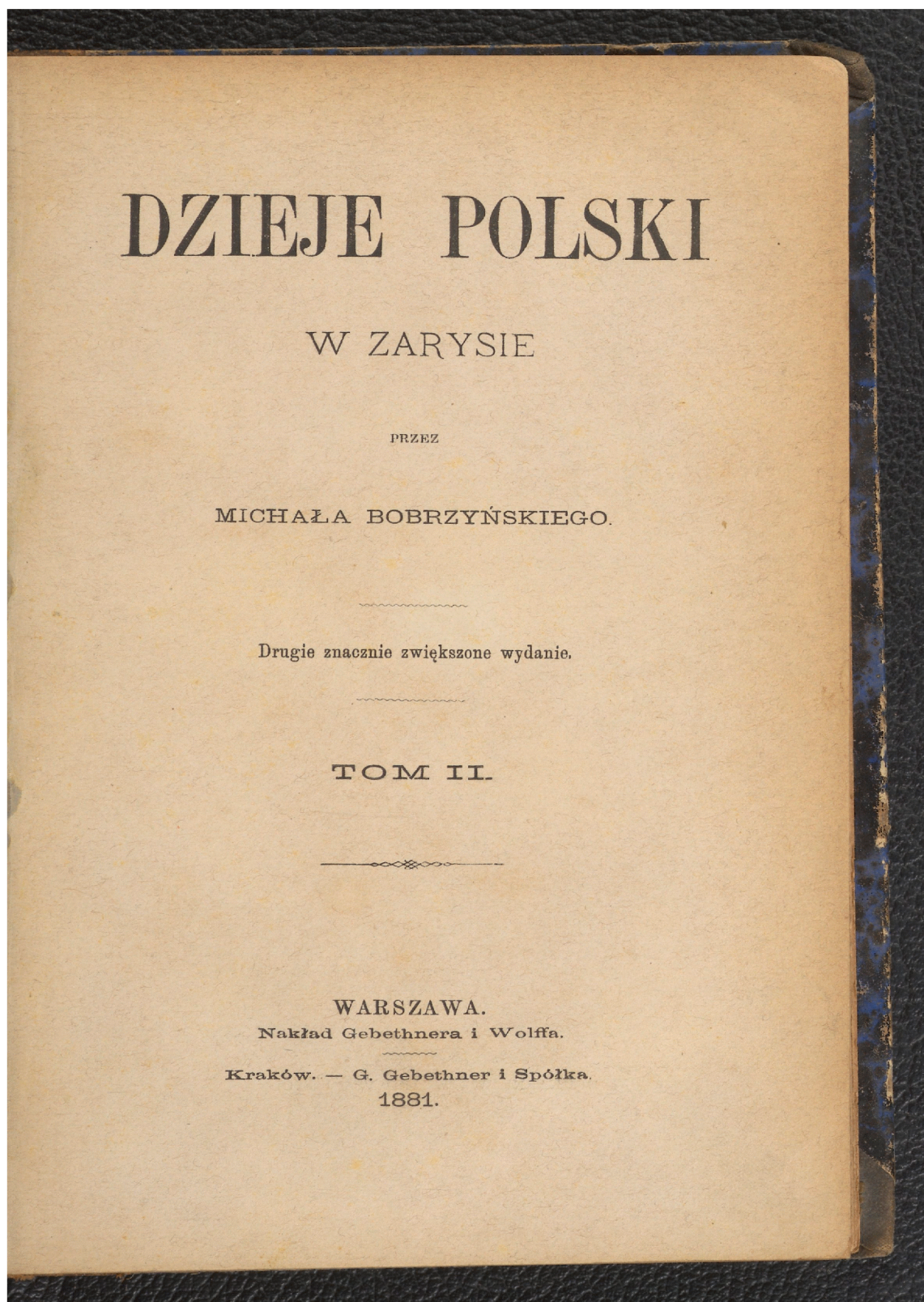
 Cracoviae die *4 Januarii* 18 *72*
Valentino Marzianus
Vicaarius loci

Nr. 31 Nakład drukarni Wł. Jaworskiego w Krakowie, 1871

Додаток И.2

Диплом члена-кореспондента Академії знань М. Бобжинського від 9 листопада 1878 р. та з 10 листопада 1883 р. – дійсного члена. Спр. 8137 IV. ark. 198,200.

Титульний аркуш одного із прижиттєвих екземплярів другого видання «Нарису історії Польщі» М. Бобжинського.

Додаток Л

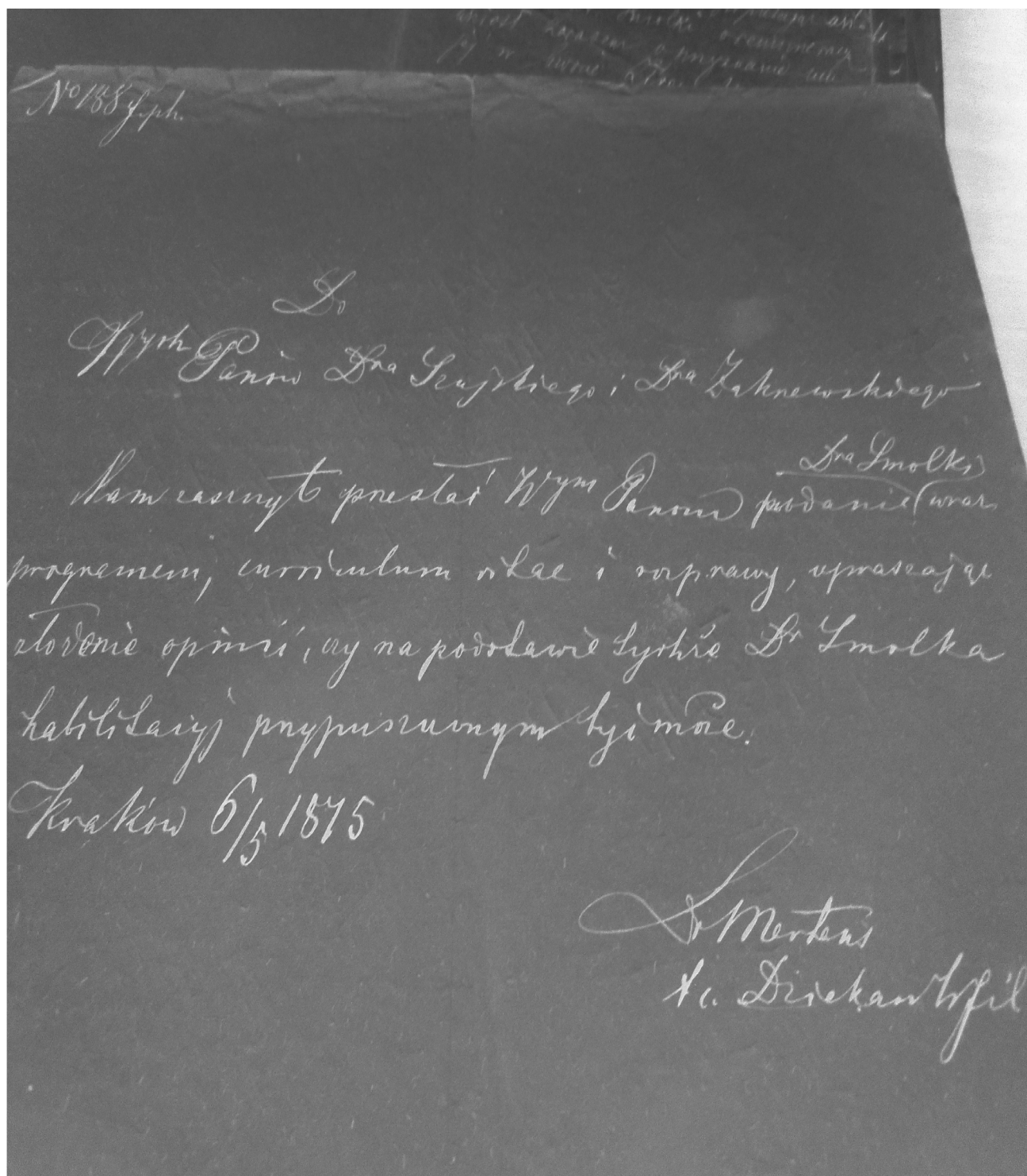
Станіслав Смолька (1854-1924). Портретна фотографія в ректорському вбранні. Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові. Спр. 10373.

Додаток М

Архів Ягеллонського університету. Спр. S II 619. Teczka habilitacyjna. Stanisław Smolka. Матеріали габілітаційного процесу.

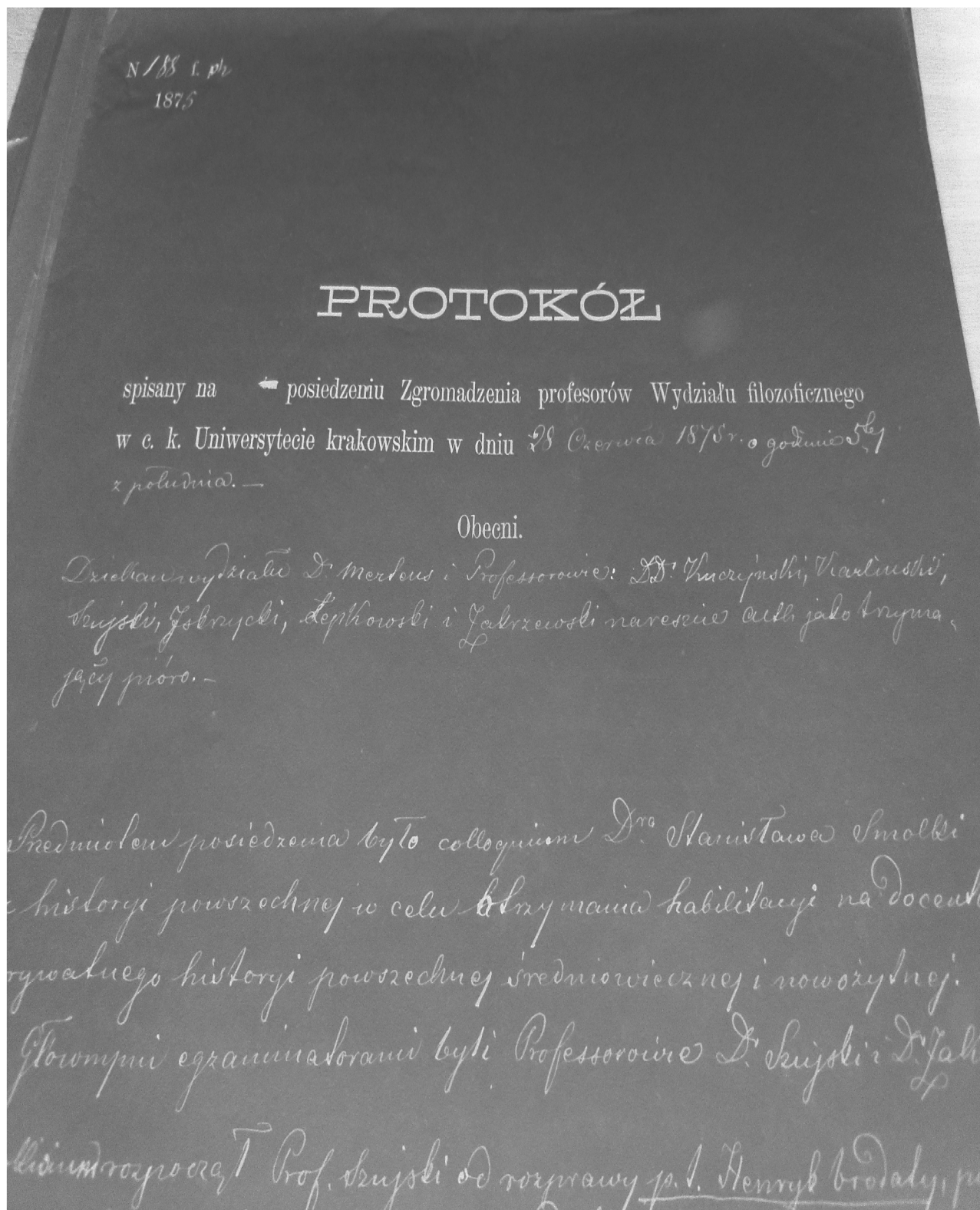
Додаток М.1

Відомості про призначення наукових експертів для оцінки історичних здобутків
С. Смольки

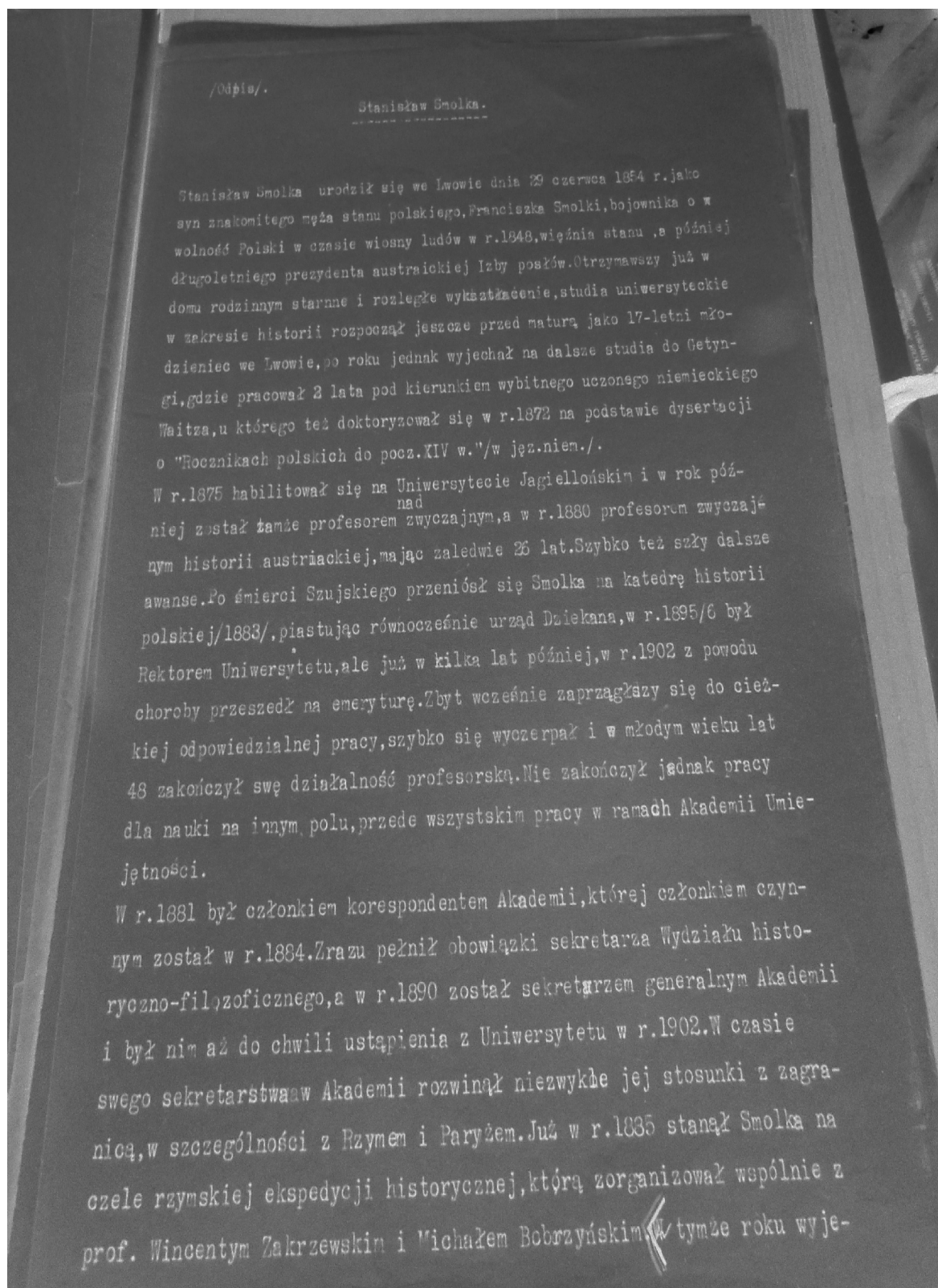

Додаток М.2

Протокол габілітаційного колоквіуму Станіслава Смольки, який відбувся 28 червня 1875 р.

Додаток Н

Архів Ягеллонського університету. Спр. SII 619. Teczka osobowa. Stanisław Smolka.

Машинописний передрук рукописної біографії Станіслава Смольки.

Додаток П

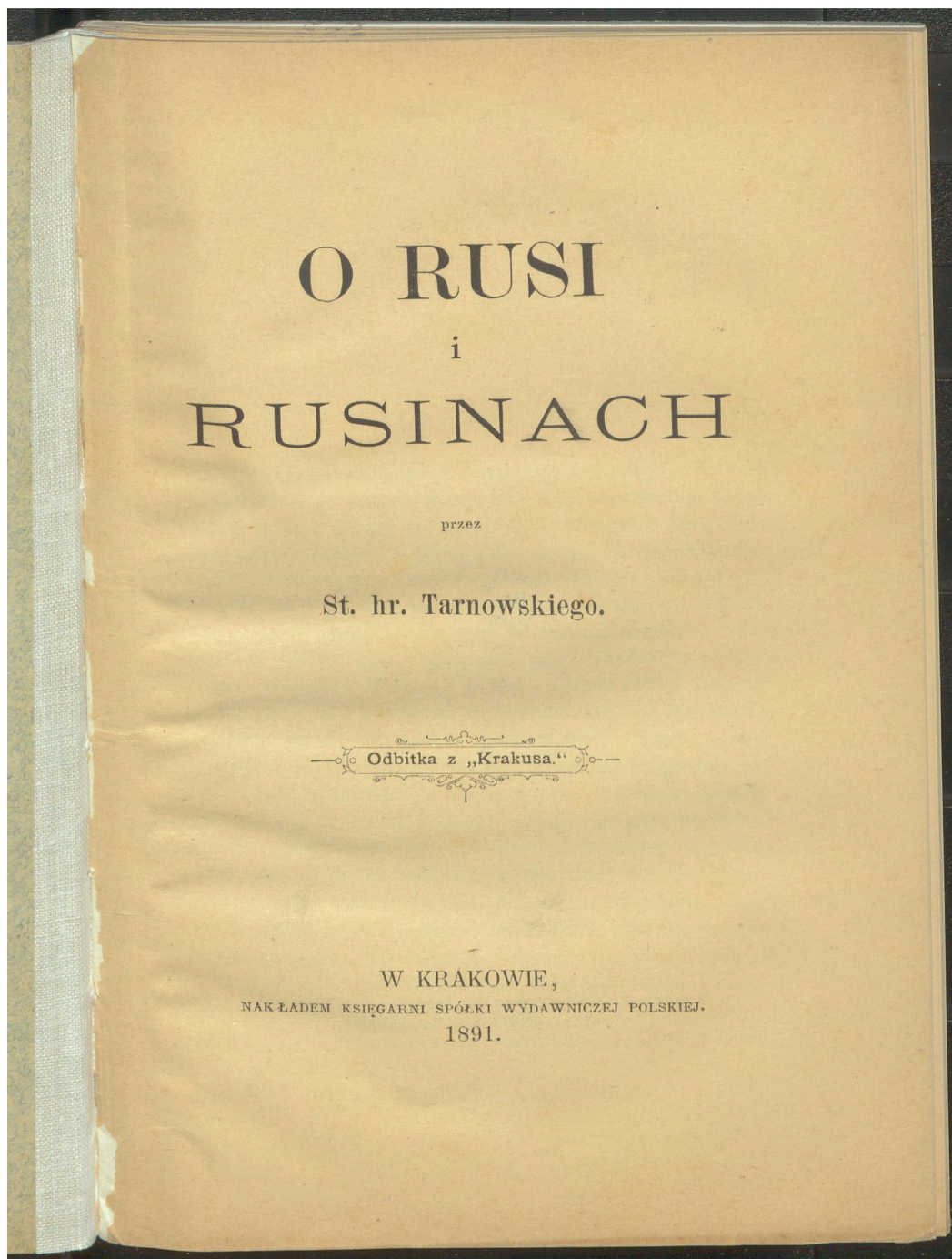

Станіслав Тарновський (1837-1917). Портретна фотографія в ректорському вбранні. Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові. Спр. 6547. Różne listy, dokumenty z lat 1766-1943 oraz fotografie. k. 62.

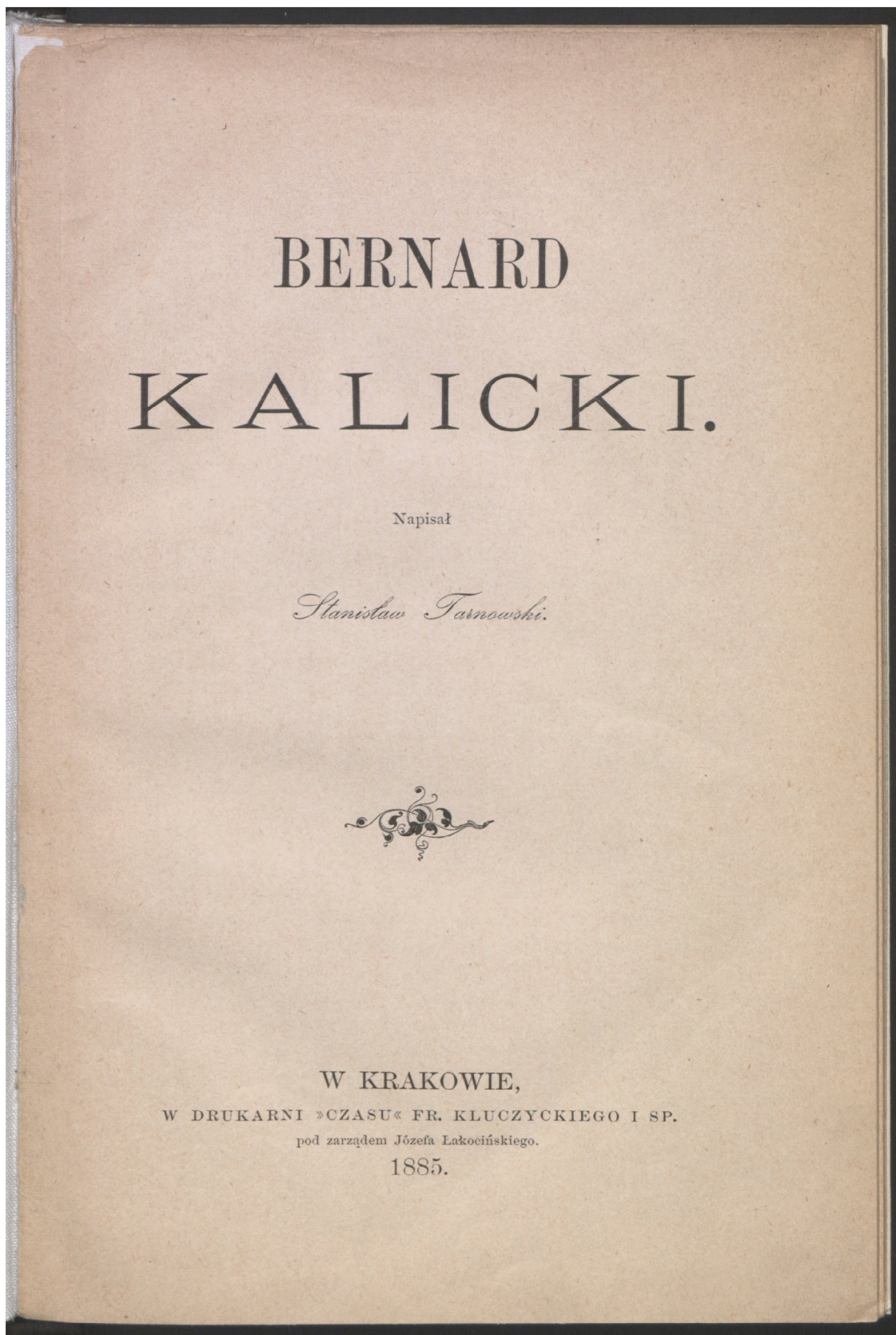
Додаток Р

Титульні аркуші основних праць в яких відображені погляди С. Тарновського на історію українських козаків

Додаток Р.1

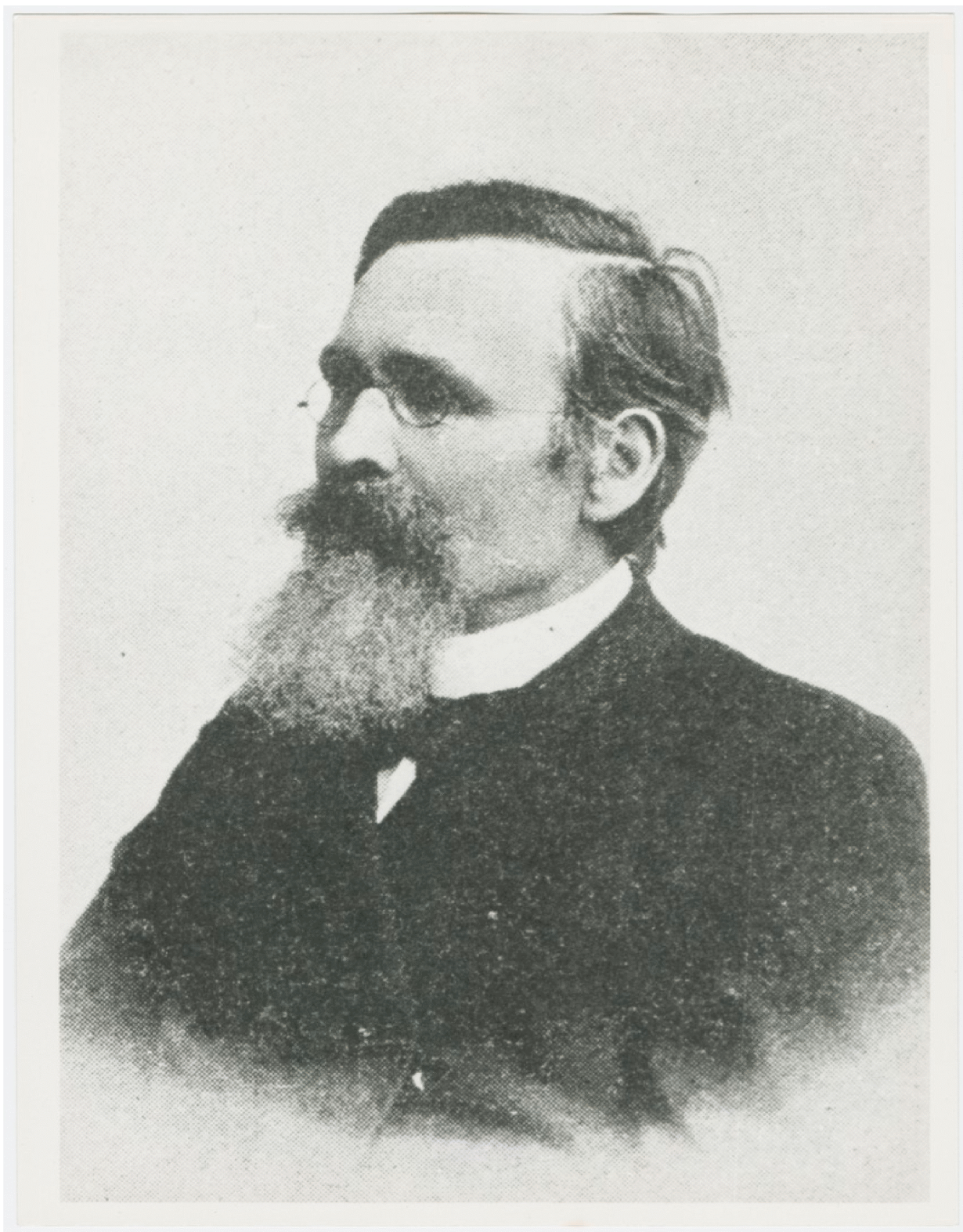

Титульний аркуш першого видання політично-історичного нарису «Про Русь та Русинів» С. Тарновського.

Титульний аркуш одного із екземплярів першого видання розвідки С. Тарновського «Бернард Каліцький».

Додаток С

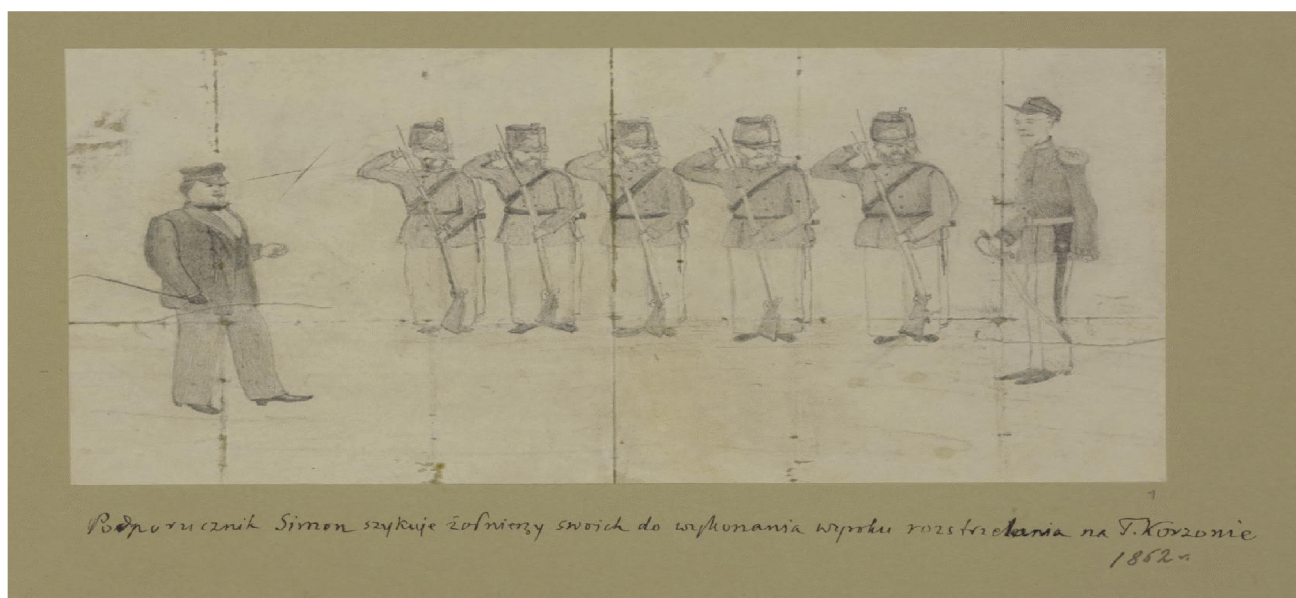
Тадеуш Корзон (1839-1919). Портретна фотографія. Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові. Спр. 6545. Plansze z fotografiami współpracowników "Kuriera Warszawskiego" oraz zakładów gazety. Dar Jadwigi Podolskiej 1962 r. Zdjęcie T. Korzona. k. 2/d.

Додаток Т

Спр. AFRys. 162/III R. 10588-10638 F. 83979-83983 T. Korzon [Album z rysunkami].

Альбом з малюнками Т. Корзона, де відображені його спогади про минуле.

Додаток Т.1

Малюнок-спогад Т. Корзона про раптове рішення з відміни смертної кари в Ковно 1862 р.

Додаток Т.2

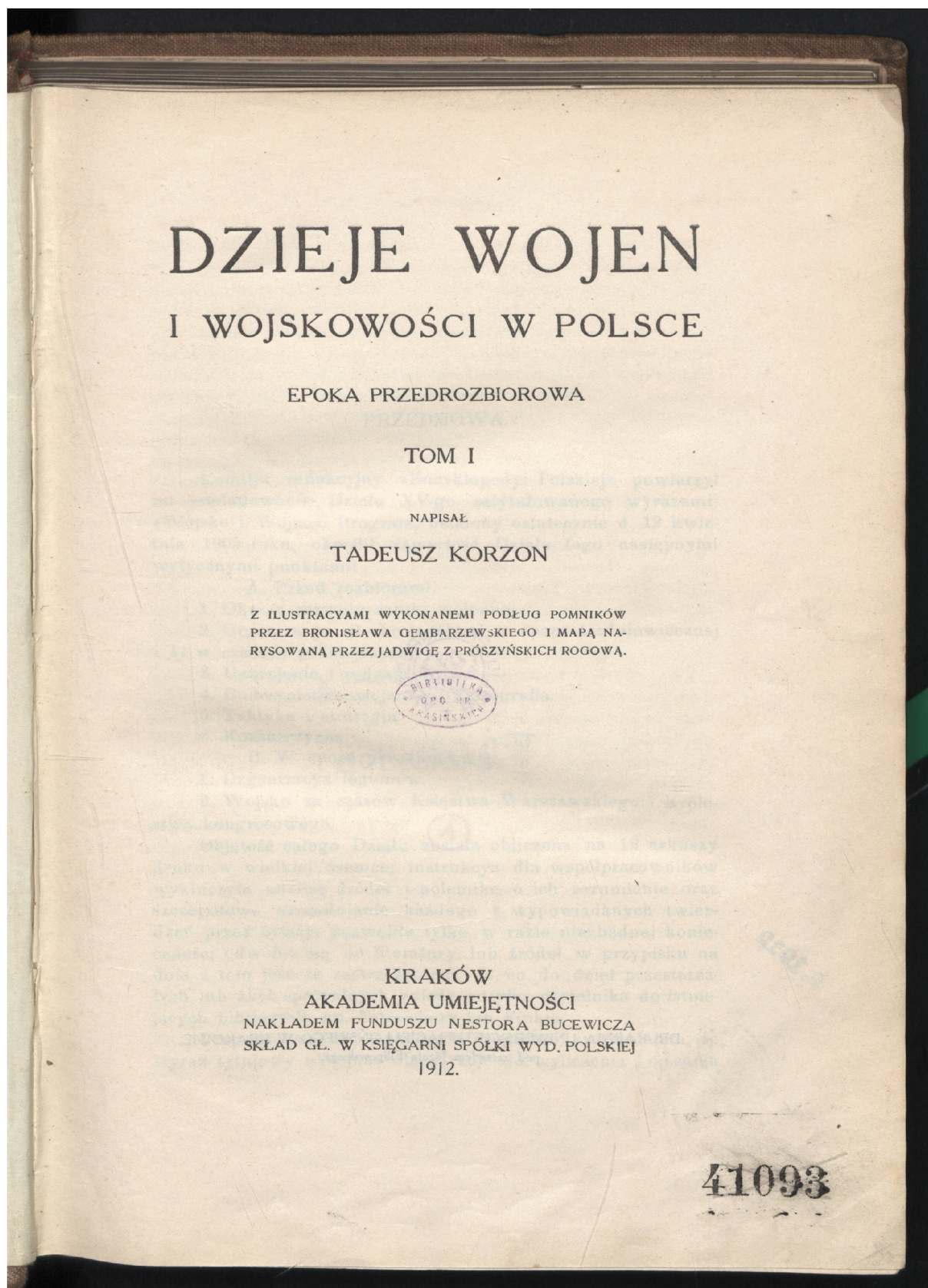

Малюнок Т. Корзона зі спогадами про життя в Оренбурзі після заслання в 1865 р.

Додаток Т.3

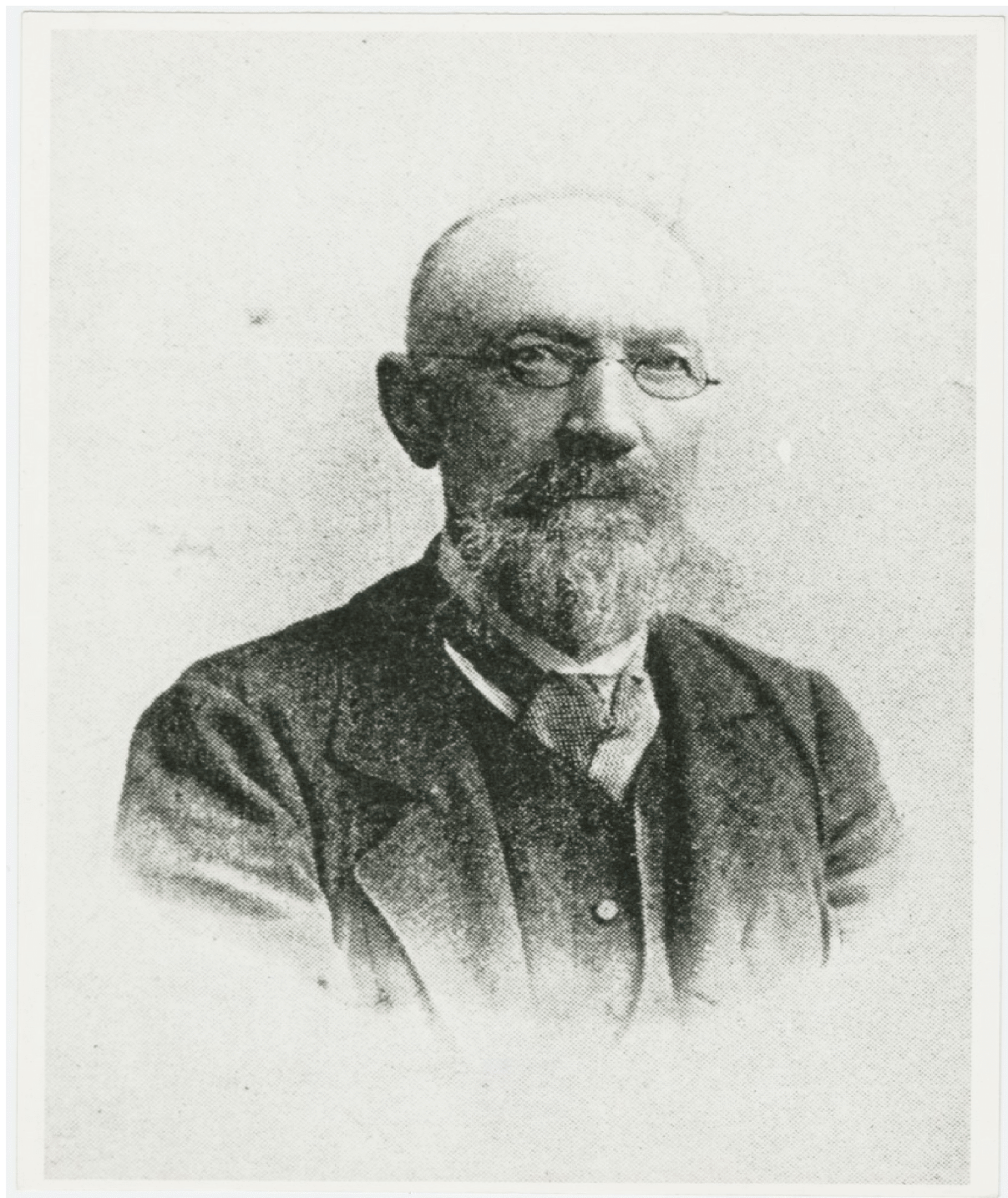

Малюнки Т. Корзона вулиць Пйотркуві під час його проживання у 1867-1869 рр. в очікуванні дозволу оселитися у Варшаві.

Титульний аркуш одного з першовидань I тому «Історії воєн та військової справи в Польщі» Т. Корзона.

Додаток Ф

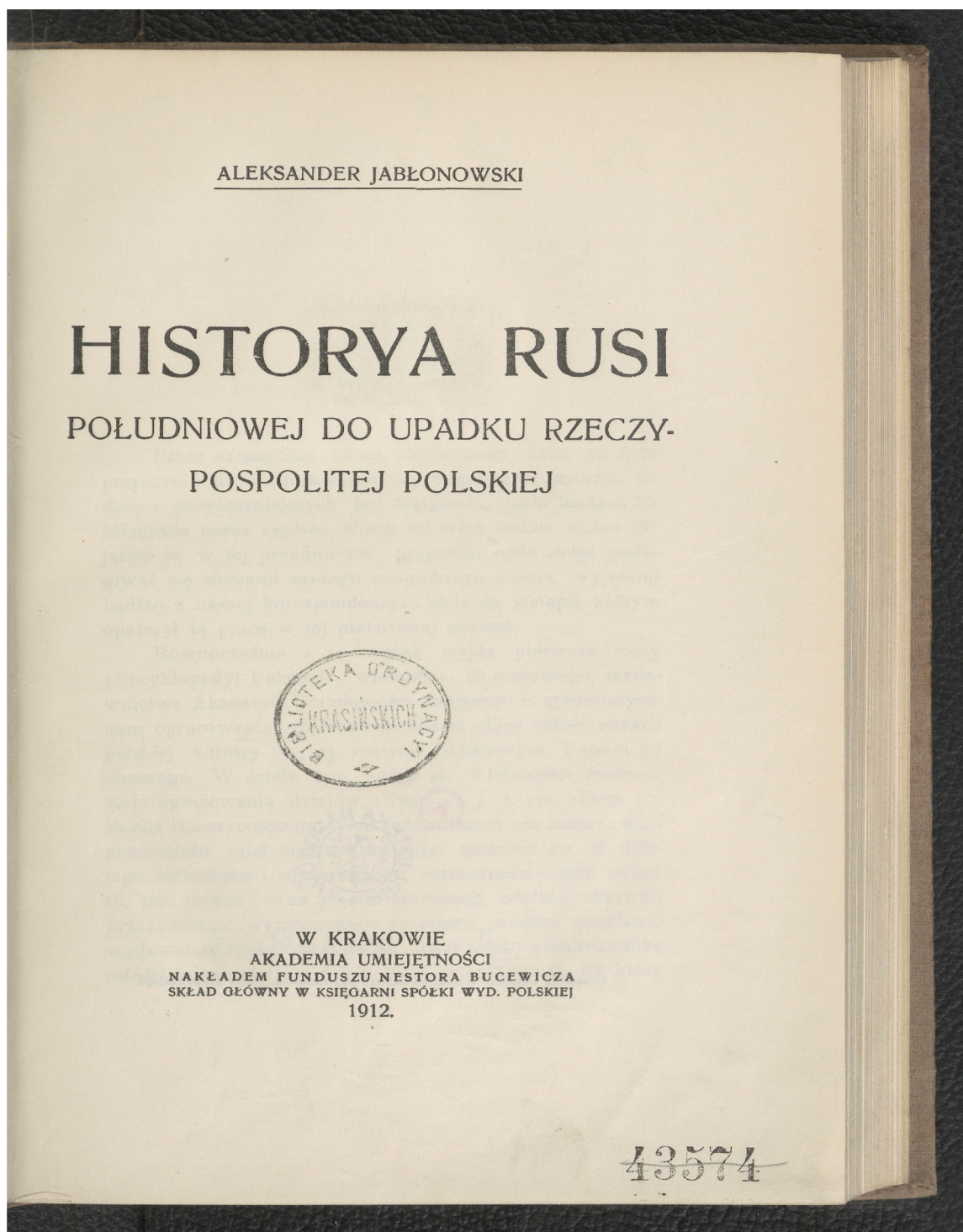

Олександр Яблоновський (1829-1913). Портретна фотографія. Наукова бібліотека Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові. Спр. 12519. Fotografie różnych osób z papierów Krystyny Stachowskiej. A. Jabłonowski. k. 35.

Додаток X

Титульні аркуші основних праць, в яких відображені погляди А. Яблоновського на історію українських козаків

Додаток X.1

Титульний аркуш одного з першовидань «Історії Південної Русі до падіння Речі Посполитої» О. Яблоновського.

Додаток X.2

PISMA

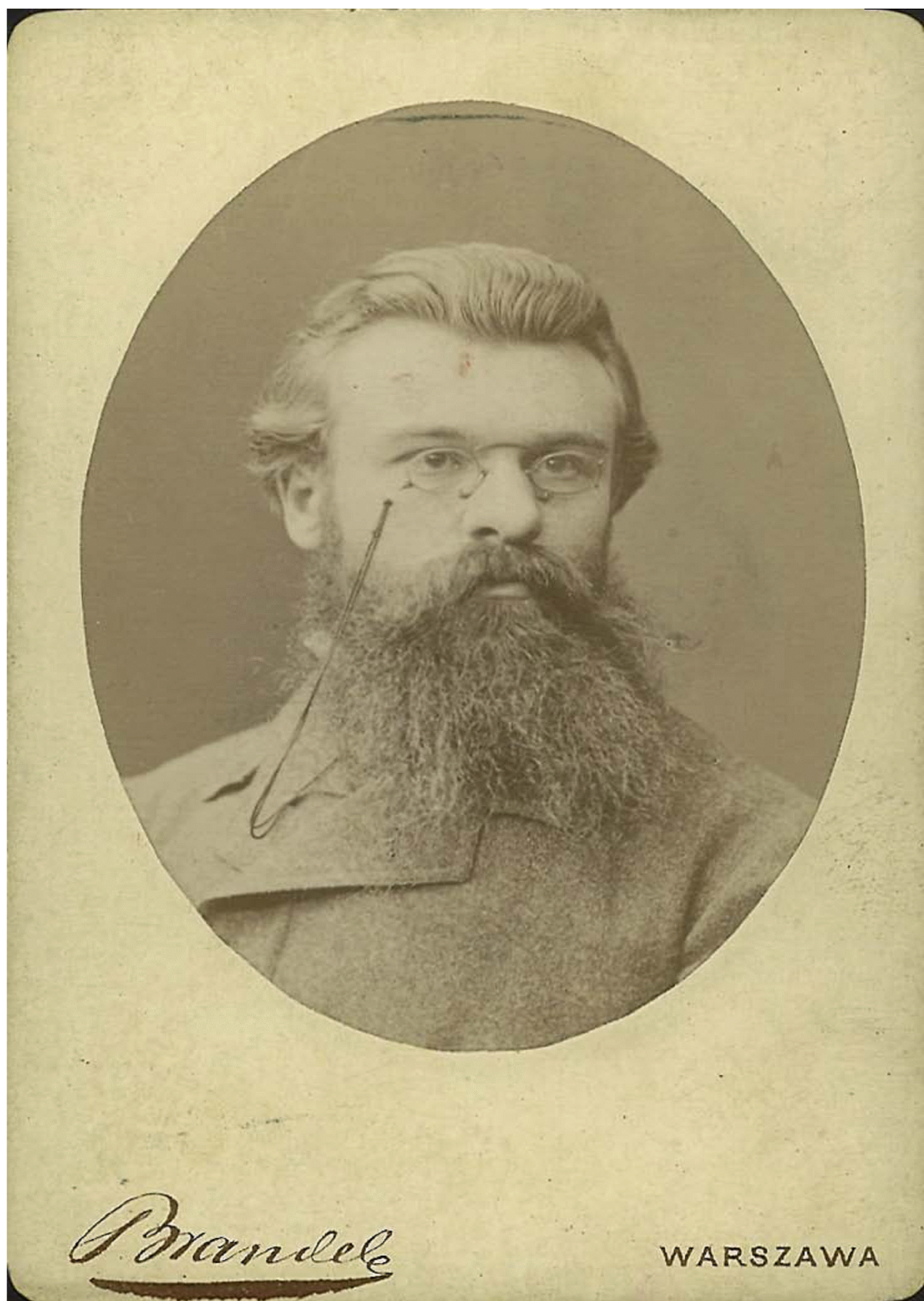
ALEKSANDRA JABŁONOWSKIEGO

TOM II.
KRESY UKRAINNE

WARSZAWA
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI E. WENDE I S-KA
(właśc. T. Hiż i A. Turkuł)
1910

Титульний аркуш одного з першовидань II тому «Листів...» О. Яблоновського.

Додаток Ц

Владислав Смоленський (1851–1926). Портретна фотографія. Спр. R 87. Fotografie ze zbiorów Władysława Smoleńskiego 1864-1921 rr. к. 2.

Додаток III

Групове фото школярів в Ліпно 1864 р. Перший з ліва В. Смоленський. Спр. R 86.
Fotografie Władysława Smoleńskiego, jego znajomych i krajobrazów 1864-1921 rr. k. 7.

Додаток Ю

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество, фамилия, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія происходитъ	Есть ли имѣніе				Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли въ заведеніи полный курсъ наукъ, когда въ службу вступилъ, какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу: не было ли какихъ особенныхъ по службѣ дѣланій или отставокъ: не былъ ли особенно, кроме чина, чѣмъ награжденъ и въ какое время, сверхъ того, если находится подъ судомъ или слѣдствіемъ, былъ оправданъ и признанъ невиннымъ: то когда и за что именно былъ преданъ суду и чѣмъ дѣло кончено?
		У него самого и у родителей	У жены	У жены	У жены	
		Родовое	Владѣніе	Родовое	Владѣніе	
						бря 1899 г. за № 72 назначенъ Совѣтникомъ Прокуратуры съ содержаніемъ 1350 руб. въ годъ... ВЫСОЧАЙШИМЪ приказомъ по гражданскому вѣдомству отъ 29 Октября 1901 г. за № 80 за выслугу лѣтъ произведенъ въ Статскіе Совѣтники со старшинствомъ съ 9 Октября 1899 года Поступилъ на высшій окладъ 1500 руб. въ годъ По старшинству поступилъ на высшій окладъ жалованія 1800 руб. въ годъ ВСЕМИЛОСТИВѢЙШЕ пожалованъ въ кавалеры ордена св. Станислава 2-ой степени За смертью Предсѣдательствующаго въ Прокуратурѣ, вступилъ въ исполненіе его должности... .. каковую сдалъ Гор. Варшава Предсѣдательствующій <i>В. Смоленскій</i>.

В. Смоленскій *Удостоверенъ за 25 летъ службы 1910 г. № 22*

Відомості про призначення В. Смоленського Статським Радником 1901 р. Спр. R 64. Materiały pracy zawodowej Władysława Smoleńskiego w sądownictwie. ark. 56.

Додаток Я
Матеріали бібліотеки ім. Зелінських плоцького наукового товариства

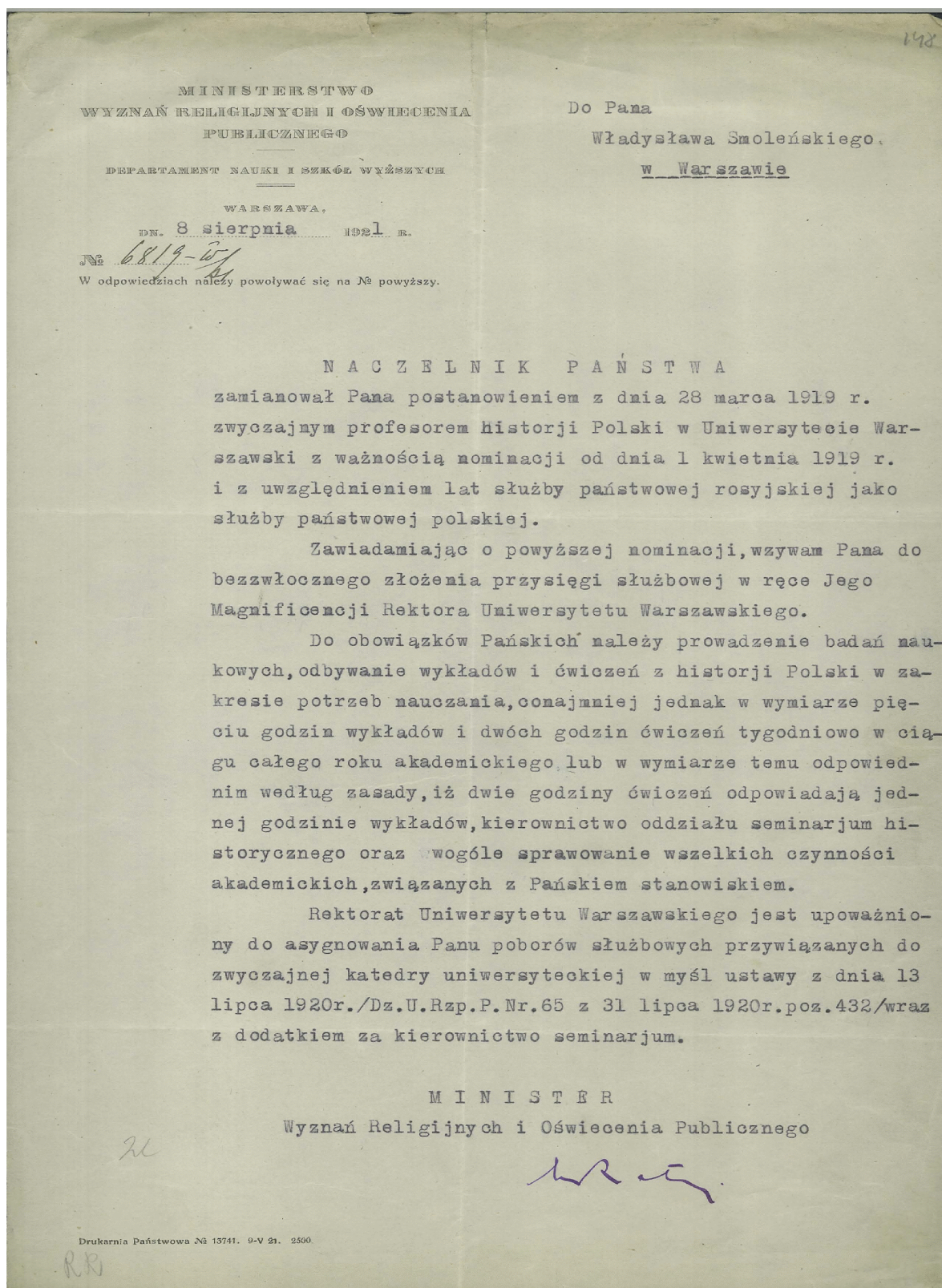

Групове фото вихованок і викладачів пансіону Б. Лешневської. Спр. R 86. Fotografie Władysława Smoleńskiego, jego znajomych i krajobrazów 1869-1919 rr. ark.8.

Групове фото вихованок і викладачів одного із жіночих пансіонатів 1918 р. В. Смоленський з ліва п'ятий по центру. Спр. R 86. Fotografie Władysława Smoleńskiego, jego znajomych i krajobrazów 1869-1919 rr. ark. 9.

Додаток АА

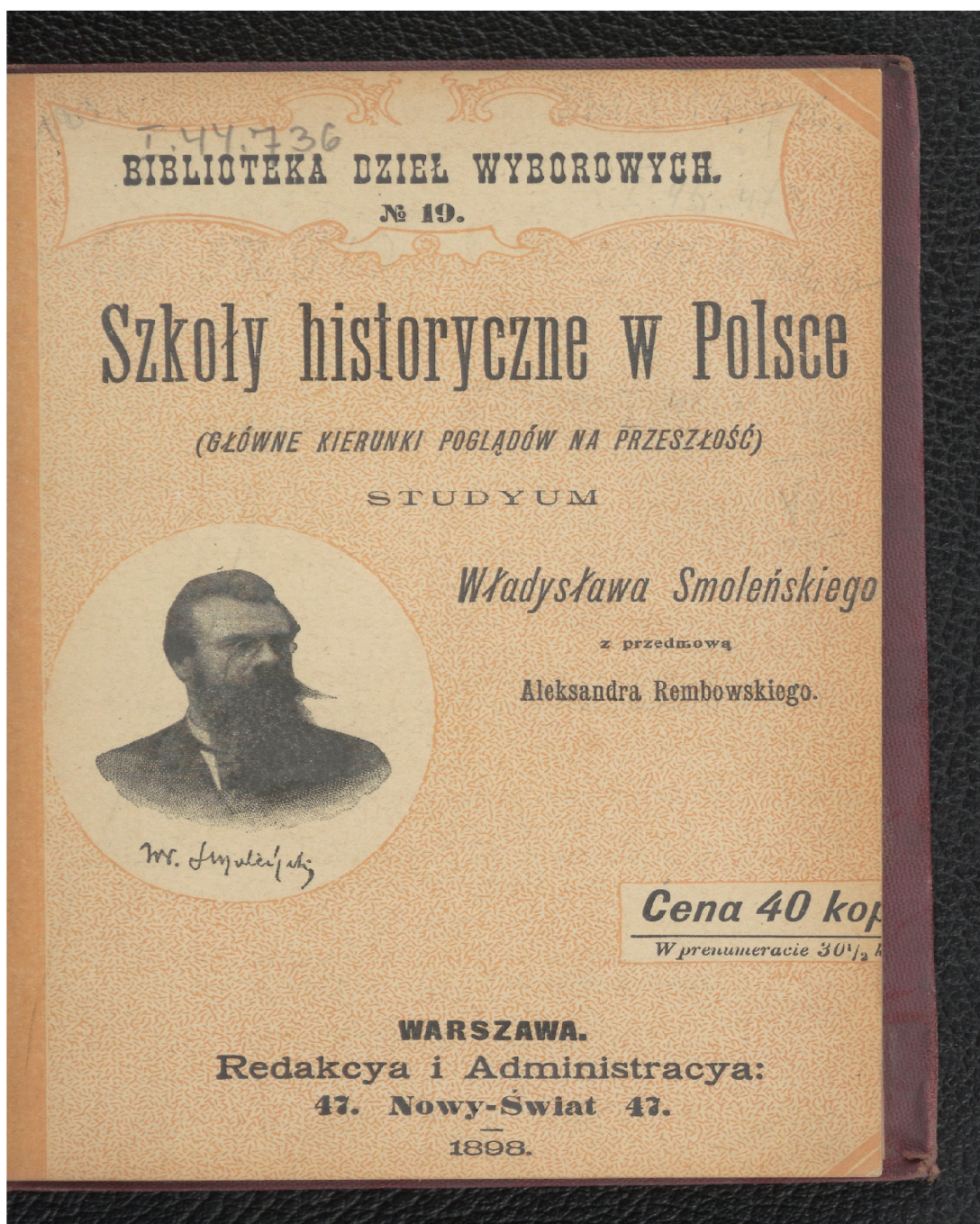

Відомості про початок викладання В. Смоленським історичних дисциплін у Варшавському університеті. Спр. R 84 Dokumenty osobiste... Władysława Smoleńskiego 1871-1916 rr. ark.148.

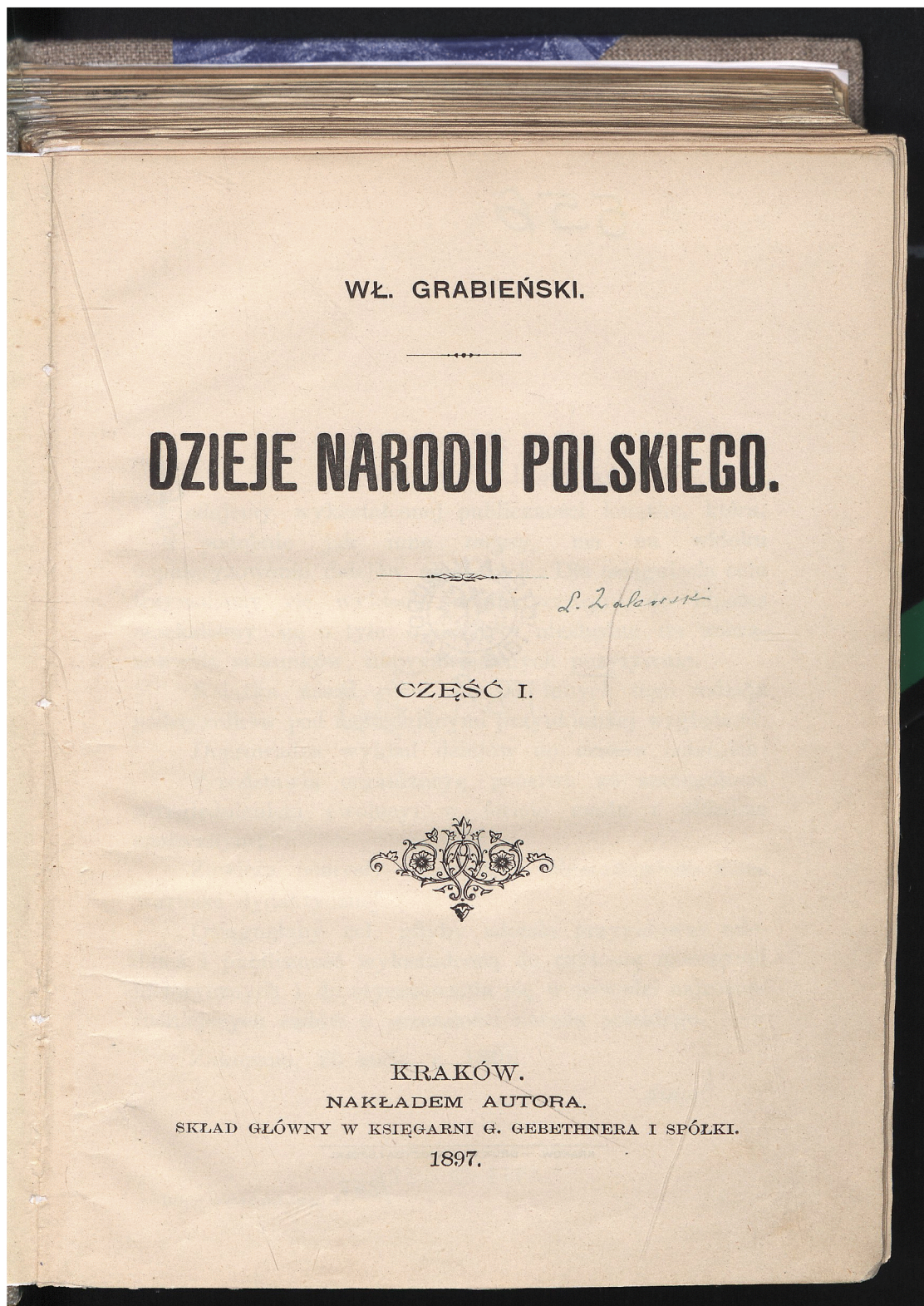
Додаток АБ

Титульні аркуші основних праць в яких відображені погляди В.Смоленського на краківську наукову школу та історію українських козаків

Додаток АБ.1

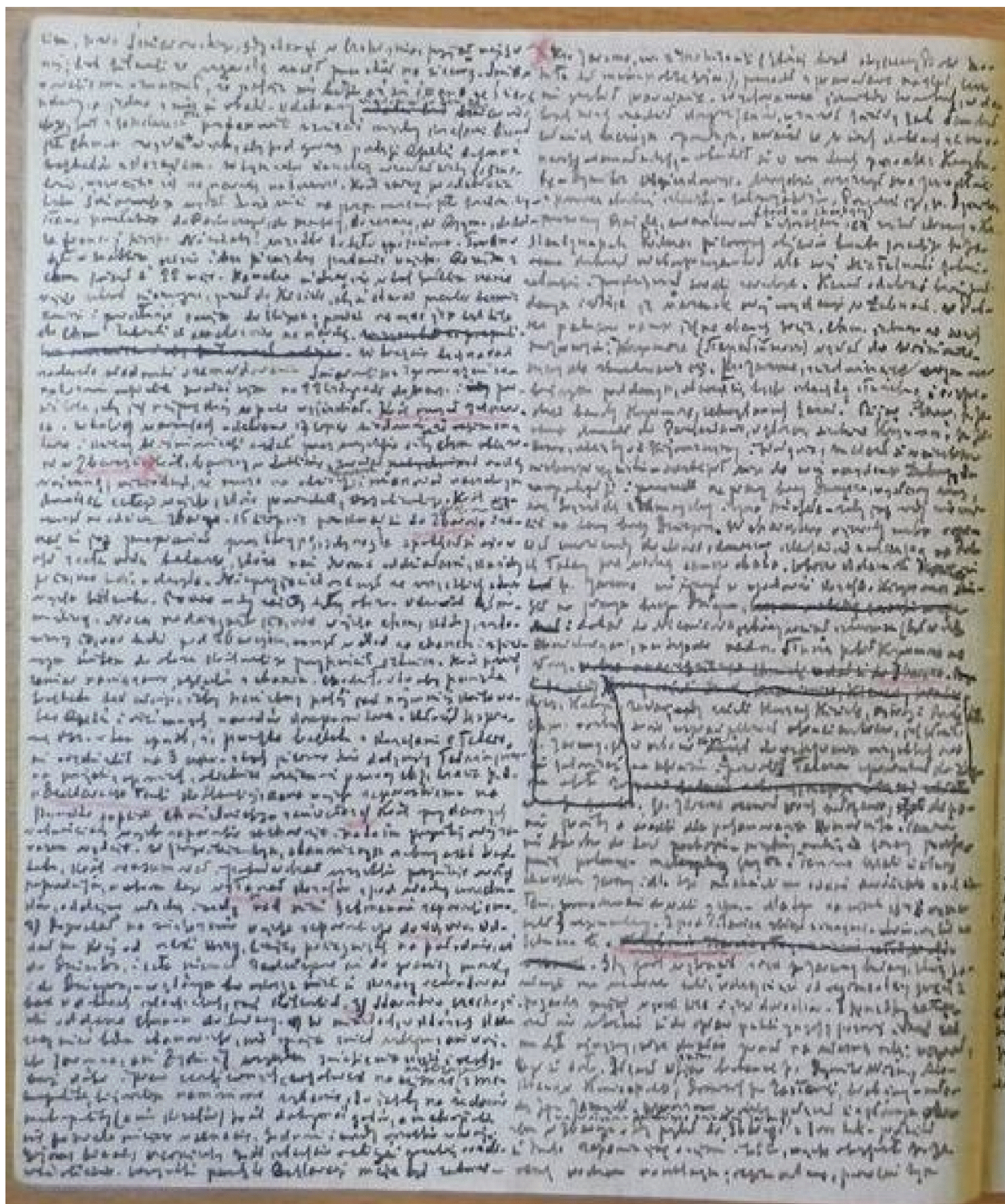

Титульна сторінка одного із перших прижиттєвих видань історичного дослідження В. Смоленського «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле».

Титульна сторінка одного із перших видань підручника В. Смоленського «Історія польського народу» видана у Кракові 1897 р. під псевдонімом В. Грабієньський.

Додаток АВ

Рукопис В. Смоленського присвячений історії козацтва. Спр. R 299. Władysław Smoleński „Kozacy” 1913 r. ark. 1.